

# 2015 | 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

## ■ TARTALOMBÓL

■ *F. ROMHÁNYI BEATRIX*

KOLOSTORHÁLÓZAT – TELEPÜLÉS-  
HÁLÓZAT – NÉPESSÉG

■ *PÁLFFY GÉZA*

A SZAKÍTÁSOK ÉS KIEGYEZÉSEK  
ÉVSZÁZADA

■ *ERDŐDY GÁBOR*

SZALAY LÁSZLÓ, A POLITIKUS

■ *DÉNES IVÁN ZOLTÁN*

SZEKFŰ GYULA BETHLEN GÁBOR-KÉPE

■ *SZILÁGYI MÁRTON*

A MARTINOVICS-ÖSSZEESKÜVÉS  
ELÍTÉLTJEINEK BÖRTÖNVILÁGA

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI  
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE  
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 1. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)  
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,

R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,

SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: [tortenelmiszemle@btk.mta.hu](mailto:tortenelmiszemle@btk.mta.hu)

---

## TARTALOMJEGYZÉK

### TANULMÁNYOK

F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz	1
Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban	51
Erdődy Gábor: Szalay László, a politikus	67
Dénes Iván Zoltán: Szekfü Gyula Bethlen Gábor-képe	97

### MŰHELY

Szilágyi Márton: Elviselni az elviselhetetlent. A Martinovics-összeesküvés elítélteinek börtönvilága	121
Halász Iván: A nemzetközi felügyelet alatt élő lengyel városállamok az 1939 előtti Európában: Krakkó és Danzig szabad városok	131

### MÉRLEG

A magyarországi Anjou-kutatások francia és olasz szemmel	155
--	-----

### MEGEMLÉKEZÉS

R. Várkonyi Ágnesről (1928–2014) ( <i>Péter Katalin</i> )	175
Katus László (1927–2015) ( <i>Szász Zoltán</i> )	178



F. ROMHÁNYI BEATRIX

**Kolostorhálózat – településhálózat – népesség**A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének  
változásaihoz

Köz hely, hogy egy-egy terület népességének kutatása időben visszafelé haladva egyre nehezebb, és egyre kevesebb biztos pontra támaszkodhat a kutató. Ha tehát ennek ellenére a több száz évvel ezelőtti – a rendszeres népszámlálások korát megelőző – népességszámról szeretne valamit mondani, ez legalábbis kételkedésre ad okot. A kísértés azonban kétségkívül nagy, és a történészek – köztük igen tekintélyesek is – már legalább száz éve kísérleteznek különféle módszerekkel, hogy közelebb jussanak a középkori és kora újkori lélekszám meghatározásához.<sup>1</sup> E próbálkozásoknak – becslésről a matematika

1 A viszonylag bőséges szakirodalmat e keretek között csupán felsorolásszerűen idézve: *Györffy György*: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. KJK, Bp., 1963. 3–62.; *Szabó István*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Uo. 63–113.; *Pálóczi Horváth András*: Régészeti és demográfiai módszerek Árpád-kori településtörténeti kutatásainkban. In: A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások és hozzászólások. Szerk. Éri István. Veszprém, 1973. 14–67.; *Fügedi Erik*: A befogadó: a középkori magyar királyság. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Magvető, Bp., 1981. 387–418.; *Kristó Gyula*: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1996). Szerk. Kovácsics József. KSH, Bp., 1997. 110–154.; *Engel Pál*: Az Anjou- és a Zsigmond-kori Magyarország demográfiai problémái. Uo. 111–116.; *Kubinyi András*: A magyar királyság népessége a XV. század végén. Uo. 93–110.; *Draskóczy István*: Szászöldi összeírások és a Szászöld lélekszáma a XV–XVI. század fordulóján. Uo. 125–139.; *Dávid Géza*: Magyarország népessége a XVI–XVII. században. Uo. 141–171.; *Font Márta*: A honfoglalástól Mohácsig. In: A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig. Szerk. Uő. PTE, Pécs, 1998. 5–30.; *Kubinyi András–Laszlovsky József*: Népességtörténeti kérdések a késő középkori Magyarországon: népesség, népcsoportok, gazdálkodás. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Uő–Szabó Péter. Martin Opitz, Bp., 2008. 37–48.; *Vajda Tamás*: Adalékok a Dél-Alföld késő középkori demográfiájához. In: Műhelyszemináriumok dolgozatok I. Szerk. Kovács Szilvia–Révész Éva. SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, 2013. 145–180. Kubinyi imént idézett két munkájában a Magyar Királyság népességét 1500 körül legalább 3 300 000 főre teszi, máshol azonban (*Kubinyi András*: Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben. In: Nándorfehérvártól Mohácsig. Argumentum, Bp., 2007. 203.) több mint 3,5 milliót ír. Ez azonban a szövegösszefüggésből következően Horvátországgal együtt értendő. – Nem kifejezetten demográfiai témájú, mégis itt idézhető Takács Miklós egyik, az általam használt, hasonló módszerre épülő tanulmánya: *Takács Miklós*: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképezési vonatkozásairól – másodszor. In: Sötét idők rejtélyei: 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. Szerk. Liska András–Sztarmáry Imre. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2012. 405–500.

iránti tiszteletből nem beszélnek – látszólag csekély az értelmük, a kíváncsiságon túl első pillanatban nemigen látszik az ügy fontossága. Végére is nem mindegy, hogy egy adott országban vagy területen az Árpád-korban, a 15. vagy a 16. században hányan éltek? A népességszámok a látszat ellenére mégis fontosak. Vagy ha a számok önmagukban nem is, az arányok és a változások mindenképpen. Hiszen a gazdasági teljesítmény, a katonai képességek megítélése, végső soron a „centrum-periféria” különbségek értékelése mind összefügg a népességgel, annak térbeli elhelyezkedésével és időbeli változásával. Az e kérdésekre adott válaszok nélkül az összehasonlítás – régiós vagy európai szinten – is félrevezető lehet.

A népességszámra vonatkozó korábbi kutatások általában olyan adatokból próbálták kiindulni, amelyek többé-kevésbé közvetlenül utaltak a lélekszámról. Mind Európában, mind Magyarországon leginkább az adójegyzékeket, vagy – ahol erre lehetőség volt – az urbáriumokat, esetleg egy-egy kisebb terület (birtok) népességének összeírását használták fel. Ez természetesen azt is jelenti, hogy az ezen 14–15. századi forrásokat megelőző korban még ingoványosabb talajon mozgunk. Jól látszik ez például abból, hogy még az aránylag legtöbb forrással rendelkező Angliában is milyen hatalmas eltérések vannak az egyes kutatók által valószínűsített népességszámok között.<sup>2</sup>

Az olyan próbálkozások, amelyek a 10–13. századi vagy még korábbi népességszámokat a településhálózat segítségével kísérelték meg valamiképpen meghatározni (például Kristó Gyula az Árpád-kori Magyarországra nézve), semmiképp sem vehetők komolyan, hiszen sem az írott, sem a régészeti források nem szolgáltatnak olyan mennyiségű megbízható, jól keltezhető adattal, ami ilyen következtetéshez akár a legcsekélyebb mértékben is alapot szolgáltatna. Ugyancsak félrevezető a kutatásba Magyarországon és Lengyelországban egyaránt bevont pápai tizedjegyzékek demográfiai felhasználása.<sup>3</sup>

Olyan források, amelyekből ténylegesen megismernénk a népességszámot, Európában sincsenek a 16. század előtt. Ráadásul a rendelkezésre állók is eltérő területekről és eltérő időszakokból származnak. „Kalibrálásukat” az összehasonlíthatósághoz különféle szorzókkal szokták elvégezni. Mindezek természetesen már

2 Stephen Broadberry–Bruce M. S. Campbell–Bas van Leeuwen: *English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence* (2010). <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/academic/broadberry/wp/medievalpopulation7.pdf> (a letöltés ideje: 2014. júl. 23.). A szerzők a korábbi kutatások kritikai összefoglalását is közlik. Hasonló módszertannal dolgozott, de eltérő eredményre jutott *Angus Maddison: The World Economy. I. A Millennial Perspective, II. Historical Statistics*. OECD, Paris, 2006.; *Uő: Contours of the World Economy, 1–2030 AD. Essays in Macro-Economic History*. Oxford University Press, Oxford, 2007. Utóbbi szerző esetében ki kell emelni, hogy Anglia mellett csak a szűken vett Nyugat-Európát illetően tekinthető relevánsnak, a közép-európai térségre közölt adatai nem használhatók, azok forrásait sem közli.

3 Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp., 1984. 141–159.; Stanisław Borowski: *Population Growth in the Polish Territories*. In: *The Population of Poland*. Ed. by the Committee of Demography of the Polish Academy of Sciences. PWN, Warszawa, 1975. 8.

önmagukban is rengeteg bizonytalanságot tartalmaznak. Európa északi peremén például Norvégia 16. század eleji népességét 135 000 és 240 000 közé teszik, ami  $\pm 25\%$  körüli eltérést jelent.<sup>4</sup> Valljuk meg, hibahatárnak ez elég vastag.

További nehézség a népesség lélekszámát erőteljesen befolyásoló katasztrófák hatásának számszerűsítése, mint amilyen Magyarországon a tatárjárás, Nyugat- és Dél-Európában a fekete halál, vagy Franciaország bizonyos vidékein a százéves háború volt. Például a fekete halál terjedését és az általa érintett területeket ábrázoló korábbi térképek, amelyek alapvetően a mai járványügyi szakemberek által előrejelzési céllal használt járványtérképek módszertanát követték, gyakran vezettek komoly tévedésekhez. Nemcsak a járvány kelet-közép-európai hatását becsülték jelentősen túl, de a mai figyelmes kutató szemét nem kerülik el az érintett nyugat-európai területeken fellelhető egyes járványmentes területek sem, illetve olyan vidékek, amelyekről nem jegyezték fel, hogy jelentős számban haltak volna meg emberek a pestis miatt.<sup>5</sup>

Igaz, Európa nyugati részén, különösen Franciaországban és Angliában a késő középkorra és a kora újkorra vonatkozóan már viszonylag részletesebb adatok is rendelkezésre állnak. A levont következtetések azonban csak óvatosan ültethetők át más térségekbe, mivel a kontinens egyes régióiban eltérő család-, illetve háztartásmodellek működtek. A hagyományos demográfiai szakirodalomban már a 19. század óta használják a közismert ötös szorzót a háztartásszámokon alapuló lélekszám-számításokhoz. Ezt alkalmazta Acsády Ignác, de a sok szempontból mintaként szolgáló Franciaország esetében Braudel is. A már idézett norvég népességadatok kiszámításánál North 4,5-es szorzót alkalmazott, s ezt a norvég lakosság agrárjellegével indokolta.<sup>6</sup> A magyarországi adatokat tekintve azonban az ötös szorzószám érvényességét – néhány 15. századi adat fényében – már Kubinyi And-

4 Pl. Ole Jørgen Benedictow (Svartedauen og senere pestepidemier i Norge. Unipub, Oslo, 2002.) 1470-ben ~120 000 főre teszi Norvégia lakosságát, ami a legalacsonyabb érték a szakirodalomban, és ha elfogadjuk, akkor 1500 körül sem lehetett a lélekszám 135 000-nél magasabb (178.). Ezzel szemben Michael North (Europa expandiert 1250–1500. UTB, Stuttgart, 2007. [Handbuch der Geschichte Europas 4.]) a pestisjárvány előtti népességet 345 000 főben adja meg, a veszteséget pedig kb. 30–60%-ra teszi, ami 1500 körül – a mélypont időpontjától függően – 138 000–241 000 főt jelent (284.). A norvég példa kiemelésének indoka, hogy az európai peremterületek közül ennek az országnak a lélekszáma becsülhető meg leginkább, mivel a lakosság elsősorban többsége családi tanyákon élt, ezekről pedig viszonylag jó feljegyzések állnak rendelkezésre. Ugyanakkor e példából is jól látszik, hogy azonos forrásbázison milyen mértékű eltérések lehetnek a számszerű adatokban.

5 A fekete halál demográfiai és társadalmi hatásairól ld. Joseph Patrick Byrne: The Black Death. Greenwood Publishing Group, London, 2007., különösen 4. fejezet; Manfred Vasold: Die Ausbreitung des Schwarzen Todes in Deutschland nach 1348. Historische Zeitschrift 277. (2003) 281–308. Miközben az egyes feltételezések szerint a 14. század közepén Európa-szerte a népesség harmada, mintegy 20–25 millió ember halt meg, Németországban a veszteséget csak kb. 10%-ra teszik (vö. Vasold, M.: i. m. 304.). A 30–35%-os átlagos népességsökkenés összességében is túlzónak tűnik, bár Nyugat- és Dél-Európa egyes területei ennél akár nagyobb arányú veszteséget is szenvedhettek. Mindehhez ld. még Vasold mongráfiáját: Manfred Vasold: Die Pest. Ende eines Mythos. Theiss, Stuttgart, 2003.

6 North, M.: i. m. (4. jz.) 284.



rás kétségbe vonta.<sup>7</sup> Újabban egyre több adat akár még az általa javasolt 6,2-es szorzószámnál is magasabb számot sugall.<sup>8</sup>

Mindent egybevetve tehát valóban rengeteg a bizonytalanság, és az eddig használt források nem is igen engednek ennél közelebb férkőzni a probléma megoldásához. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy többé-kevésbé pontos számokat az újkor előtt nem használhatunk. Európa, s azon belül Magyarország középkori vagy kora újkori népességét pontosan meghatározni nem lehet, legfeljebb határértékeket tudunk megadni. Az egyes területek népességének változásai és egymáshoz viszonyított arányuk azonban más források alapján is vizsgálható, mint az eddig használtak.

Az adatok mennyiségének nagymértékű növekedése mind a történettudományban, mind pedig a régészetben elvezetett a kvantitatív módszerek hangsúlyosabb használatához. A különféle kutatási módszerekkel gyűjtött és statisztikailag is értékelhető adatsorok összevetésére a középkori Magyarországot illetően még várunk kell. Az ehhez használható korpuszok (például 10–11. századi temetők, Árpád-kori települések) feldolgozása és az eredmények közlése még csak részleges. A kolostorhálózat változásainak elemzése így egyfajta vitaindítónak is tekinthető. Természetesen ez sem „csodaszer”, nem adhat választ minden kérdésre, és végső soron nem alkalmas arra, hogy az egyes országok vagy területek népességét ez alapján meghatározzuk. De egy újabb lehetőség arra, hogy ellenőrizzük az egyéb módszerekkel végzett számításainkat, közelebb jussunk az egyes régiók egymás közti arányaihoz, és nem utolsósorban jobban megértjük a középkori Európa demográfiai és gazdasági változásait.

7 Kubinyi András: Magyarország népessége a XV. század végén. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 138–140.

8 Kubinyi A.: A magyar királyság népessége i. m. (1. jz.) 96.; *Uő*: Magyarország népessége i. m. (7. jz.) 139. – Kubinyi egyébként több forrásban, valamint pl. Szakály Ferenc egyik általa hivatkozott publikációjában maga is ennél magasabb koefficienszt talált, érthető és indokolt óvatosságból azonban – bár némileg nyakatekert érveléssel alátámasztva – ezek közül a legalacsonyabbat (6,2) tekintette elfogadhatónak. Az egyik olyan forráscsoport, amely alapján a családonkénti gyermeklétszám újragondolható, a konfraternitás-okleveleké, amelyekben viszonylag gyakran tűnnek fel teljes családok, sokszor név szerint is. Ilyen oklevelek nagy számban a 15. század közepétől maradtak fenn, elsősorban a ferences, kisebb mértékben a Domonkos-rendhez kötődően. A családok létszáma a név szerint felsorolt esetekben meglepően magas, gyakran 5–6 élő gyermeket is említettek. A feltűnően magas fertilitási adatokra a 15. század vonatkozásában Kubinyi (*Kubinyi A.*: Magyarország népessége i. m. [7. jz.] 139–140.), a 14. század elejét illetően pedig Szűcs Jenő is rámutatott (*Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Osiris, Bp., 2002. 232–236.). Ebben az összefüggésben is érdemes újragondolni, hogy miért van Magyarországon annyira kevés valódi apáca kolostor, s helyettük miért jelenik meg a késő középkorban jóval több beginaközösség.

## Módszertan

A kolostorhálózat indikátorként való használatának előzményeit megtaláljuk mind a francia, mind pedig a német és az angol kutatásban. Ezek elsősorban nem demográfiai célzatúak. Francia vonatkozásban mindenekelőtt a Jacques LeGoff által kezdeményezett, koldulórendekkel kapcsolatos kutatást kell megemlíteni. Ennek eredményei közül a koldulórendek és a városfejlődés összekapcsolása ment át leginkább a köztudatba, de már francia történészek is találtak összefüggést egy település lélekszáma és az ott található kolostorok száma között,<sup>9</sup> felhívva ugyanakkor a figyelmet arra is, hogy a koldulórendi jelenlét mértékét jelentősen befolyásolták más – gazdasági és spirituális – tényezők is.<sup>10</sup> A német területeken elsősorban a „genetische Siedlungsforschung”-ot kell megemlítenünk, amelynek mindmáig jelentős hatása van. Az Arbeitskreis für genetische Siedlungsforschung által rendszeresen szervezett konferenciák és közzétett publikációk tekintélyes része foglalkozik Közép-Európával is, igaz, leginkább annak szlávok lakta területeivel (Germania Slavica). E kutatási irányzat a települések földrajzi, történeti és régészeti kutatására helyezi a hangsúlyt. A „Landesausbau” fontos tényezőiként tekint a monasztikus rendekre a középkori Német-római Birodalom határterületein.<sup>11</sup>

9 M.-H. Vicaire: Le développement de la province dominicaine de Provence (1215–1295). *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 28. (1973) 1017–1041.: „Le nombre des feux d’une localité est en général proportionnel au nombre des couvents de mendiants qu’abrite cette localité” (i. m. 1024.).

10 Pl. André Vauchez: Les ordres mendiants et la reconquête religieuse de la société urbaine. In: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*. V. Ed. J.-M. Mayeur et al. Desclée, Paris, 1993. 767–793. – A LeGoff által kezdeményezett kutatás kiváló összefoglalását, valamint kritikáját adja Paul Bertrand: La fondation des Ordres mendiants: une révolution? In: *Structures et dynamiques religieuses dans les sociétés de l’Occident latin (1179–1449)*. Ed. Jean-Michel Matz–Marie-Madeleine de Cevins–Bernard Andenmatten. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2010. 195–197.

11 A bőséges szakirodalomból vö. Herbert Jankuhn: Umriss einer Archäologie des Mittelalters. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 1. (1973) 7–19.; Uő: Archäologie und Geschichte. Beiträge zur siedlungsarchäologischen Forschung. De Gruyter, Berlin, 1976.; *Geschichtswissenschaft und Archäologie. Untersuchungen zur Siedlungs-, Wirtschafts- und Kirchengeschichte*. Hrsg. Herbert Jankuhn–Richard Wenskus. Thorbecke, Sigmaringen, 1979. Ld. még a *Studien zur Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser* különféle kötetét, mint Zisterziensische Wirtschaft und Kulturlandschaft. Hrsg. Winfried Schich. Lukas, Berlin, 1998.; Clemens Bergstedt: Kirchliche Siedlung des 13. Jahrhunderts im brandenburgisch-mecklenburgischen Grenzgebiet. Lukas, Berlin, 2001.; Zisterziensische Klosterwirtschaft zwischen Ostsee und Erzgebirge. Studien zu Klöstern in Vorpommern, zu Himmelpfort in Brandenburg und Grünhain in Sachsen. Hrsg. Doris Bulach–Uwe Friedmann–Marion Lange–Winfried Schich. Lukas, Berlin, 2004., ill. Sebastian Brather: Brandenburgische Zisterzienserklöster und hochmittelalterlicher Landesausbau. In: *Zisterzienser. Norm, Kultur, Reform – 900 Jahre Zisterzienser*. Hrsg. Ulrich Knefelkamp. Springer, Berlin, 2001. 153–177.; Peter Rückert: Zisterzienser und Landesausbau: Ordensideal und Realität im deutschen Südwesten. In: *Norm und Realität. Kontinuität und Wandel der Zisterzienser im Mittelalter*. Hrsg. Franz J. Felten–Werner Rösener. LIT, Berlin, 2009. 97–116.



Az angol landscape archaeology módszerei nagymértékben támaszkodnak a kolostorok kutatására is.<sup>12</sup> Ennek jelentősége nemcsak a tájatalakító tevékenységek nyomon követésére korlátozódik, minthogy egyes szerzetesrendek vagy kolostorok támogatása, például Walesben, a 13. században kéz a kézben járt politikai hatalom kiterjesztésével, valamint a meghódított területeken az angol intézményrendszer meghonosításával.<sup>13</sup>

Ami Magyarországot illeti, a középkori településterület és településhálózat kutatásában az utóbbi évtizedek rendkívül komoly eredményeket hoztak, amihez jelentősen hozzájárultak a közelmúltban nagy számban végzett régészeti feltárások. A történeti földrajz és a régészet eredményeinek összekapcsolása révén az adatok immár statisztikai elemzések alapjául szolgálhatnak. Ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy a kutatási helyzet a középkori magyar királyság egyes területein nem egyforma. Még a mai országhatárokon belül is vannak számottevő eltérések, a határon túli területek kutatottsága és kutathatósága pedig még nagyobb problémákat vet fel. Ezenfelül a Kárpát-medence déli területein, különösen a Szerémségben és a Temesközben az írott források pusztulásának mértéke olyan arányú, hogy az egykori településhálózat eleve csak töredékesen rekonstruálható.

Ebben az összefüggésben különösen nagy lehet a jelentősége egy olyan forráscsoportnak, amely viszonylag jól keltezhető, és csaknem 100%-ban ismert. Ilyen forráscsoportnak tekinthető a kolostorhálózat, amelynek kiépülése együtt kezdődött a keresztény magyar állam megalapításával, és – változó formában – a középkor legvégéig meghatározó eleme maradt mind az országos, mind a helyi intézményhálózatnak.

A módszer lényege az ország változó kolostorhálózatának vizsgálata, függetlenül attól, hogy az egyes kolostorok mely rendekhez tartoztak. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a szükséges adatok szinte teljes egészükben rendelkezésünkre állnak, méghozzá olyan mennyiségben, amely statisztikai szempontból releváns eredményekre vezet. Ha egy-egy kolostor még elő is fog bukkanni az ismeretlenségből, vagy valamelyikről kiderül, hogy nem pontosan ott volt, nem akkor létesült vagy pusztult el, az a trendeket nem fogja megváltoztatni.

Ráadásul ez az intézménytípus nemcsak Magyarországon, hanem a latin kereszténység egész területén jelen volt, sőt bizonyos mértékig még azon túl is.

12 Az ugyancsak bőséges szakirodalomból pl. *Monastic Archaeology: Papers on the study of medieval monasteries*. Ed. Graham Keevill–Mick Aston–Teresa Hall. Oxbow, Oxford, 2001., különösen *Michael Aston*: The expansion of the monastic and religious orders in Europe from the 11<sup>th</sup> century (9–36.); *Michael Aston*: Monasteries in the Landscape. Tempus, London, 2000.; *James Bond*: Monastic Landscapes. Tempus, Stroud, 2004.; *Advances in monastic archaeology: Conference on urban monasteries*. Ed. Roberta Gilchrist–Harold Mytum. Tempus Reperatum, Oxford, 1993.; *The Archaeology of Rural Monasteries*. Ed. Roberta Gilchrist–Harold Mytum. British Archaeological Reports, Oxford, 1989. (BAR 203.)

13 *James Bond*: The location and siting of Cistercian houses in Wales and the West. *Archaeologia Cambrensis* 154. (2007) 51–79.; *Janet Burton*: Homines sanctitatis eximiae, religionis consummata: The Cistercians in England and Wales. *Archaeologia Cambrensis* 154. (2007) 27–49.

A kérdéskör egyháztörténeti, pontosabban rendtörténeti szempontból már alapos kutatások tárgya volt, különös tekintettel az egyes rendek elterjedésének dinamikájára. Ezek a kutatások azonban többnyire csak az egyes rendek történetére koncentráltak, több rend együttes vizsgálatára csupán a koldulórendek esetében került sor, s akkor is leginkább a városiasodással összefüggésben. A jelen tanulmány kereteit – és persze a szerző lehetőségeit is – meghaladná a teljes európai kolostorhálózat változásának bemutatása, így itt csak a magyarországi helyzetre fogunk összpontosítani.

A kolostorok – ámbár a különféle szerzetesközösségek eltérő stratégiákat alkalmaztak, és az idők során a rendeken belül is zajlottak le változások –, mindig nagyon erősen függtek a környező társadalomtól, annak hozzájuk való viszonyától és gazdasági teljesítőképességétől. Koldulórendek esetében ez az összefüggés nem igényel különösebb bizonyítást, de az említett tényezők a monasztikus rendek létét is meghatározták: megtelepedni, megmaradni csak olyan helyen tudtak, ahol ennek társadalmi és gazdasági feltételei egyaránt adottak voltak. A latin kereszténység egész területén az egyház általánosságban támogatta a szerzetesrendeket, különbség csak annyiban volt, amennyiben egyes rendek egy adott területen népszerűbbek, mások kevésbé elterjedtek voltak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy használható eredményt leginkább a hosszabb távú adatsorok vizsgálatától várhatunk, az egyes időmetszetek csak tágabb kronológiai keretben értelmezhetők. A kolostorhálózat dinamikája, egyes területek „felbukkanása” vagy „eltűnése” a térképen kétségtelenül lényegi adatokkal szolgál a népesség, a gazdasági teljesítőképesség, a természeti környezet, illetve bizonyos esetekben a politika és a hatalomgyakorlás változásairól. A befolyásoló tényezők sokfélesége miatt minden egyes esetben külön elemzésre van szükség. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a középkori (latin) keresztény államokban a legfontosabb tényezők a demográfiai és gazdasági viszonyok, amelyek együttesen meghatározták a kolostorok jelenlétét.

Ami a kérdésfelvetéseket illeti, ezek három fő téma köré csoportosíthatók: 1. A kolostorhálózat és a településhálózat összefüggései, a változások háttérében meghúzódó természeti, gazdasági és népeségi okok feltárása. 2. A magyarországi kolostorhálózat helye Európában. 3. A koldulórendi kolostorok száma és a népesség lélekszáma közti összefüggések, elsősorban a folyamatok irányait tekintve.

Természetesen a kolostorhálózat ilyen célú vizsgálata csupán meghatározott időszakra korlátozódik. Ennek kezdetét a kereszténység és az egyház helyzete megszilárdulásának idejére tehetjük, ami Európa egyes régióiban eltérő időpontot jelent, és Közép-Európában nagyjából a 12. századra tehető. Végét a reformáció és nyomában a kolostorok feloszlata jelenti, ami – több helyütt uralkodói rendelettel – a 16. század közepére végérvényesen megbontotta a középkori egységet. Ehhez járult Magyarországon a török hódítás, amely azonban csak felerősítette az amúgy is megindult folyamatokat.

## Kolostorhálózat és településterület

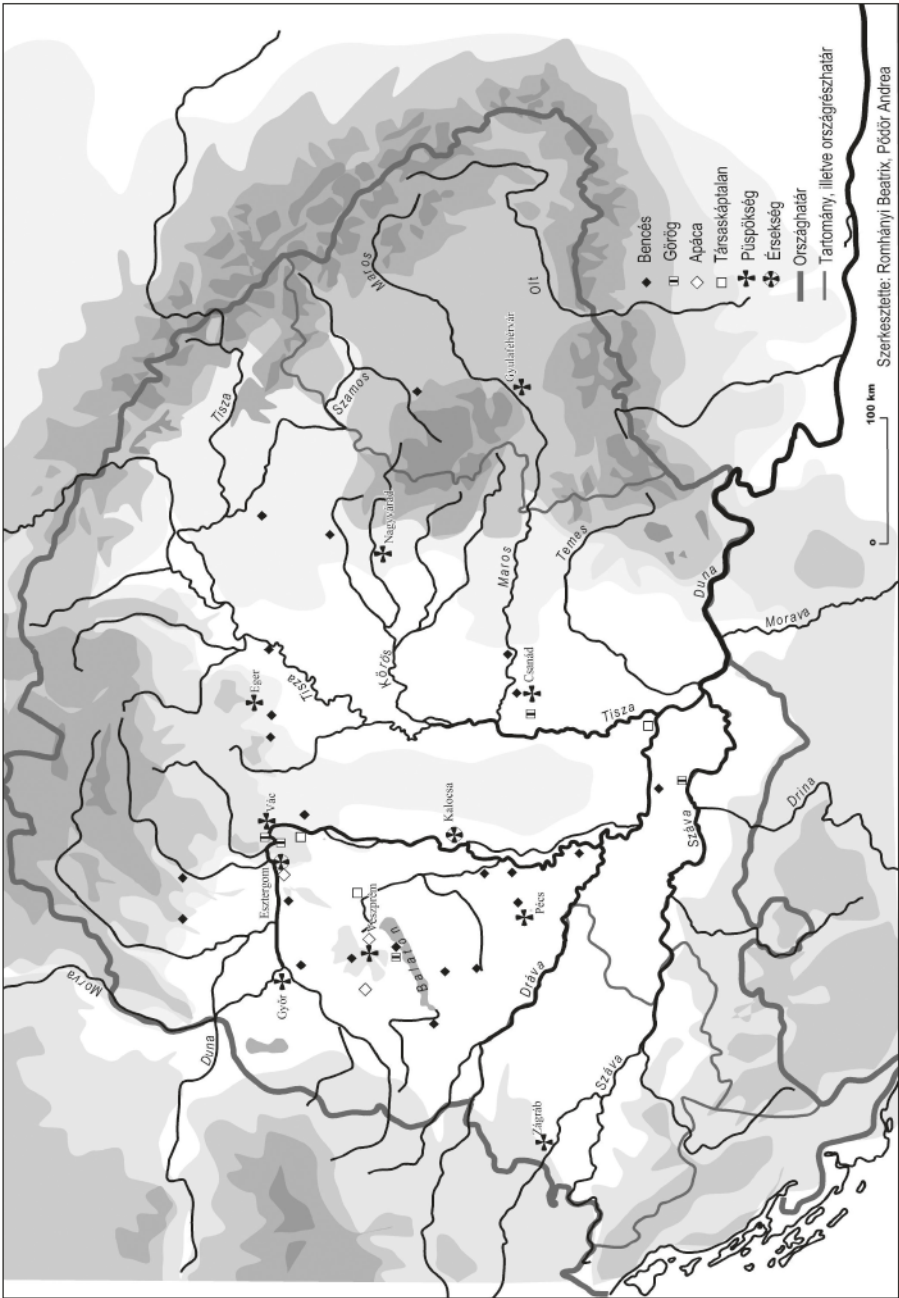
Az alábbiakban a népességváltozásokat olyan oldalról próbálom megközelíteni, amelyből ugyan konkrét lélekszámokat nem lehet megállapítani, következtetni lehet azonban a népességváltozás dinamikájára, valamint bizonyos területi sajátosságokra is. Az elemzés abból az alapfeltevésből indul ki, hogy a szerzetesi intézmények – legyenek azok monasztikus vagy koldulórendiek – az országnak természetszerűleg azokon a területein telepedtek meg, amelyek az adott időszakban lakottak voltak, pontosabban szólva, ahol a népsűrűség egy bizonyos szintet elért. Minthogy Magyarországon a 12. század vége előtti idősakra vonatkozóan csak kisszámú megbízható adat áll rendelkezésre az egyes intézmények alapítását illetően, ezért az 1200 körüli időszakot tekintettem kiindulási pontnak. Az ezt megelőző, 1100 körüli állapotot mutató térkép relevanciája lényegesen kisebb, csupán egy biztos minimumot jelenít meg. A népesség országban belüli elhelyezkedése szempontjából semmiképp sem használható, és az egyházszervezés tükrének is csak mértékkel tekinthető. Egy aspektus miatt mégis fontos: bizonyos útvonalak már korán láthatóvá válnak általa. Ebből természetesen nem következik, hogy ne léteztek volna más fontos utak is ebben a korszakban, de a monostorok által jellettekről legalább biztosan tudunk, és ezek elhelyezkedéséből is vonhatunk le – óvatos – következtetéseket.

Ezzel szemben felvethető, hogy az egész Árpád-kort tekintve sok a bizonytalanság, minthogy számos monostor esetében a tényleges alapítás és az első említés időpontja között akár egy évszázadnál is hosszabb idő telhetett el. 1200 körül azonban kezdenek megszorodni az írott források, amelyeket a régészeti adatokkal kiegészítve már viszonylag megbízható adatbázis áll a rendelkezésünkre. Hibák egészen bizonyosan vannak benne (például a tatárjárás után – különösen az alföldi régióban – felbukkanó intézmények valós alapítási idejét illetően), ezek azonban statisztikai szempontból nem számottevőek. Az egyes intézmények esetében igyekeztem szigorúan kritikus álláspontot elfoglalni, vagyis egy adott időszakban csak azokat vettem figyelembe, amelyek vagy egészen biztosan, vagy igen nagy valószínűséggel léteztek.

Minthogy a rendi hovatartozás a jelen vizsgálat szempontjából kevésbé fontos, a kérdéses, bizonytalan eseteket a legvalószínűbb besorolással mint bencés apátságokat, társaskáptalanokat, illetve görög rítusú monostorokat vettem figyelembe. Az apáca kolostorok kis száma miatt ezek rendi hovatartozásának jelölésétől eltekintettem. A társaskáptalanok és az apáca kolostorok csak az Árpád-kori térképeken szerepelnek. Ennek oka, hogy ebben az időszakban fontos kiegészítő információval szolgálnak (például Erdély 1200 körül), a későbbiekben azonban ez a szerepük megszűnik, viszont az amúgy is egyre sűrűbbé váló kolostorhálózat térképét nagyon megterhelnék. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az általános vélekedéssel szemben Nyugat- és Dél-Európában sem általában volt jóval több apáca kolostor, hanem csak bizonyos területeken. Bajorországban vagy a Balti-tenger mellékén például épp annyira nem volt szokás női közösségeket alapítani, mint Magyarországon, miközben például Németország más területein helyenként több az apáca kolostor, mint a férfiközösség. A kutatás egy későbbi fázisában ter-



1. térkép  
Az egyházi intézményrendszer kiépülése 1100 körül



mésztesen érdemes lehet kiterjeszteni az adatgyűjtést az apácákra is, ez azonban a jelen tanulmány által vizsgált földrajzi keretben sokat nem módosít az összképen.

Az 1100 körüli állapotot tükröző térképen – amely, mint fentebb hangsúlyoztam, jóval bizonytalanabb adatok alapján készült – néhány központ és útvonal emelkedik ki (*1. térkép*).<sup>14</sup> A *medium regni* már ekkor elég világosan látszik, bár súlypontja természetesen még inkább Esztergom körül volt. Hasonló intézménysűrűsödést látunk Veszprém, Pécs, Eger és Csanád körül is. Utóbbi ugyanakkor némileg elszigetelődve áll az Alföld közepén, s ez a helyzete csak a 12. század végére változik meg – igaz, akkor gyökeresen. Az útvonalak közül kirajzolódik a Duna menti út, a Dunántúl déli részén áthaladó római eredetű út, az ország közepét Erdéllyel összekötő, a Meszesi kapun át vezető út, továbbá – halványan – egy olyan észak–déli irányú útvonal, amely mintegy a Borostyánút alternatívájaként vezetett az Adriától Zágrábon, Zalaváron, Somlővásárhelyen, Győrön és Nyitrán (Zoboron) keresztül Lengyelország felé. Érdemes felfigyelni két püspöki székhely különös helyzetére: mind Gyulafehérvár, mind Zágráb meglehetősen magányosan áll. A látszólagos hasonlóság ellenére a két püspöki székhely eltérő közegben működött. Egyrészt Gyulafehérvártól északra ott találjuk a kolozsmonostori apátságot (jóllehet ennek alapítástörténete nem teljesen világos), másrészt pedig a 10–11. századi temetők Gáll Erwin által készített korpuszából kiderül, hogy Gyulafehérvár környéke ebben az időszakban viszonylag sűrűn lakott lehetett.<sup>15</sup> Ezzel szemben Szlavóniából alig ismerünk erre a korszakra keltezhető leletanyagot, mindössze Zágráb közvetlen környékén található néhány lelőhely.<sup>16</sup> Úgy vélem, e két püspökség – és esetleg még a valószínűleg a 12. század legelején alapított nyitrai – telepítő feladatot is ellátott, mintegy előretolt bástyaként jelenve meg környezetében. Emellett az erdélyi püspökség „magányossága” – más adatokkal együtt – arra utalhat, hogy Erdély északi és déli fele az Árpád-korban eltérő utat járt be. Az államszervezés intézményei (monostorok, vármegyék) északi irányból érkezhettek, és az itteni birtokszerkezet is hasonló lehetett a hegyeken inneni területekéhez. Dél-Erdélyben ezzel szemben a püspökségen kívül a százszok megtelepedéséig más egyházi intézmény nem létesült, a népesség pedig lényegében a Maros mentére összpontosult. Ezenkívül szinte kizárólag határőr-jellegű települések tűnnek fel a térképen. Ez a helyzet talán a sókitermelő és -szállító népesség sajátos jogállásával magyarázható. A kolostorhálózatot, illetve a temetőket feltüntető térképek egymást kiegészítik.

14 A római utak középkori továbbéléséről legutóbb ld. *Szilágyi Magdolna*: Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 1–25. – Megjegyzendő, hogy az általa közölt térképeken (i. m. 20., 21.) ábrázolt helynév-emlékek elterjedése nem vág egybe a kolostorhálózat alapján kirajzolódó képpel, inkább kiegészíti azt.

15 *Gáll Erwin*: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői. I–II. Kódex, Szeged, 2013. II., térkép.

16 *Takács Miklós*: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. SZTE Régészeti Tanszék, Szeged, 2013. 491–500. (különösen a cserépbográcsok elterjedési térképe).



szító volta egyébként arra is rávilágít, hogy ebben a korai időszakban – de bizonyos mértékig még az Árpád-kor későbbi századaiban is – mindezt együtt kell vizsgálni. Ennek egyelőre csak korlátozottan vannak meg a feltételei, mivel a teljes Kárpát-medence 9–13. századi lelőhely-adatbázisa nem készült még el.

Ebben az összefüggésben érdemes megvizsgálni Szlavónia helyzetét is.<sup>17</sup> Erdéllyel ellentétben itt ritkán akadnak 10–11. századi leletek, s ezzel összhangban a 11. század végén teljesen hiányzik a kolostorhálózat is. Tovább bonyolítja a képet, hogy ez a helyzet még a következő száz évben sem változott, s az intézményhálózat kiépülése végül is a pécsi püspökséghez tartozó Papuk-hegység irányából kezdődött.

Egyrészt nem tisztázott, hogy a zágrábi püspökség a korai időszakban milyen népesség lelki gondozását szervezte és milyen tizedjövedelmekkel rendelkezett. Másrészt az sem világos, hogy a 13. század közepétől egészen bizonyosan használt, római eredetű Emona–Poetovio–Mursa–Sirmium útvonal<sup>18</sup> szlavóniai szakaszát a korábbi időszakban miért nem látjuk megjelenni. Igaz, a Borostyánút is alámerült egy időre, feléledése azonban nagyjából száz évvel megelőzte a Dráva–Száva közén haladó utat. Ez annál is inkább kérdés, mert az Eszék–Székesfehérvár közötti szakaszt a 11. század óta rendszeresen használták. Csakhogy ennek folytatása nyugat felé jóval északabbra, a Dunántúlon húzódott Pécs–Zalavár–Szombathely irányában, majd az osztrák oldalon Graz, Admont, Salzburg, Augsburg érintésével tovább egészen a Rajna-vidékig és Lotaringiáig.<sup>19</sup>

A kora középkori régészeti leletek alapos, korpuszjellegű feldolgozása nélkül Szlavónia 10–12. századi településviszonyai, illetve annak változásai aligha értelmezhetők.<sup>20</sup> Az egyházi intézményrendszer rendkívül lassú kiépülése, majd a 13. századtól a kolostorhálózat robbanásszerű sűrűsödése véleményem szerint a (belső) kolonizáció Erdélyhez hasonlóan szervezett, gyors lezajlását tükrözi.<sup>21</sup>

17 Szlavónia helyzetéről a 11–12. században ld. *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Argumentum–PPKE, [Bp.–Piliscsaba], 2001. 269–281.; *Körmendi Tamás*: Szlavónia korai hovatarozása. *Századok* 146. (2012) 369–388.

18 Az útvonal késő antik használatáról ld. *Slavko Ciglenecki*: Potek alternativne ceste Siscija–Akvi-leja na prostoru zahodne Dolenjske in notrjanske v asu 4. do 6. stoletja. *Arheološki vestnik* 36. (1985) 255–284. Köszönöm Tóth Endrének az adatot.

19 Lényegében ezt az útvonalat sikerült Szőke Béla Miklósnak is rekonstruálnia a Karoling-korra (vö. *Szőke Béla Miklós*: Bogay Tamás és a Karoling-kori Mosaburg. *Ars Hungarica* 2012. 73.). A Drávától délre húzódó régi római út használatára a Karoling-korban sem utal közvetlen bizonyíték. Köszönöm Szőke Béla Miklós szíves közlését.

20 A horvát kutatás számára Szlavónia 12. századi „üressége” nem teljesen ismeretlen, hiszen a területről okleveles említés is alig van (összesen négy), azok is inkább a század második feléhez köthetők. Köszönöm Damir Karbićnak az erre vonatkozó észrevételeit. Az Avar Kaganátus határrendszerét részletesen is tárgyalja *Szőke Béla Miklós*: A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez). *Zalai Múzeum* 13. (2004) 181–183.

21 A 10–12. századi időszakot illetően felmerülhet egy – akár az avar és Karoling időszakból örökölt – széles gyepűelve megléte (vö. *Szőke Béla Miklós*: Die Donau und die letzten Tage des awarischen Khaganats. *Varia Archaeologica Hungarica* 26. [2011] 265–266.). Elgondolkodtató

A 2. térképen meglehetősen látványosan tűnik fel a 12–13. század fordulóján létezett kolostorhálózat néhány jellegzetessége.

1. A 12. század végéig az ország jelentősebb számú népességgel rendelkező területe nem terjedt ki Szlavóniára és Dél-Erdélyre. A jelek szerint Erdélyt a korai időben a királyság belső területeiről érkező betelepülők elsősorban észak felől közelítették meg, a Maros menti útvonal szerepe ebben az időszakban más lehetett. A kolostorhálózat itt megfigyelhető különbségei vélhetően több tényezőre vezethetők vissza: a só kereskedelmének közvetlen királyi ellenőrzése, és ezzel összefüggésben a terület birtokviszonyainak sajátos volta, valamint a népesség esetlegesen eltérő etnikai, vallási jellege. A folyó Erdélyen kívüli szakaszán a 12. század közepén, illetve annak második felében a monostorok hirtelen megugró sűrűsége ugyanakkor arra utal, hogy e század folyamán jelentős változások zajlottak le. Ennek hátterében egyrészt az erdélyi só kereskedelmének átalakulása állhatott (ennek részletei további kutatásokat igényelnek), másrészt számolni lehet a birtokviszonyok és a népesség módosulásával is.
2. Ami Szlavóniát illeti, a térkép mindenképpen meglepő képet mutat, hiszen eddigi ismereteink szerint a terület, amely a zágrábi egyházmegyéhez tartozott, legalább a 11. század vége óta része volt a magyar királyságnak. Ugyanakkor a kolostorhálózat hiánya felveti annak lehetőségét, hogy a népsűrűség valójában rendkívül kicsi volt, és Szlavónia tényleges benépesítése – Erdély délkeleti területeihez hasonlóan – csak a 12. század második felében kezdődött el. Erre utal a 11–12. századra keltezhető régészeti leletek rendkívül kis száma is.<sup>22</sup>
3. Az egyháznak főleg a német szakirodalomból ismert telepítő, illetve határkijelölő tevékenysége (Landesausbau) Magyarországon nem elsősorban szerzetesi intézményekhez, hanem az egyházmegyei szervezet részét képező társaskáptalanokhoz köthető (Titel, Pozsony, Szepes, Vasvár, Pozsega, Mező-

---

ugyanakkor, hogy ezt miért tartották fenn ilyen sokáig, különösen hogy az egyházi intézményrendszer kiépülése a püspökség alapításával már a 11. század végén megkezdődött.

22. A horvát régészeti kutatásnak kétségkívül nem állt a homlokterében a kora Árpád-kori Szlavónia kutatása, annyi azonban az eddigi eredményekből is látható, hogy a területen e korszak régészeti leletanyaga igen gyér, s elsősorban a Zágrábtól észak-északnyugatra fekvő Zagorje területén mutatható ki. Nyilván nem véletlen, hogy a Papuk-hegység nyugati oldalán lévő bélai bencés apátság első említése 1237-ből való, s az intézmény hosszú ideig a szerémségi Szent Gergely-monostornak volt perjeliségeként alárendelve. Köszönöm kollégáim, Tajana Pleše és Andrej Janeš szíves közlését. Vö. *Andrej Janeš*: The Benedictine Monastery of St. Margaret in Bijela: Between Written Sources and Archaeological Research. Poster presentation at the 19<sup>th</sup> European Association of Archaeologists Annual Meeting, 4–8 September 2013, Plzeň, Czech Republic. [https://www.academia.edu/5019285/The\\_Benedictine\\_Monastery\\_of\\_St\\_Margaret\\_in\\_Bijela\\_between\\_written\\_sources\\_and\\_archaeological\\_research](https://www.academia.edu/5019285/The_Benedictine_Monastery_of_St_Margaret_in_Bijela_between_written_sources_and_archaeological_research) (a letöltés ideje: 2014. okt. 19.)

somlyó, Nagyszeben, Csázma).<sup>23</sup> Ezek – a 11. század végén alapított Titel és a 13. század elején alapított Csázma kivételével – mind a 12. században létesültek. Természetesen akad arra is néhány példa, amikor bencés, illetve görög apátságok tűnnek fel ilyen szerepben (északon Szalka, Garamszentbenedek, délen Szávaszentdemeter, keleten pedig Kolozsmonostor vagy valamivel később Harina). A ciszterciek viszont, akik például a Balti-tenger vidékén gyakran kaptak ilyen szerepet, szinte teljesen hiányoznak. Csupán két, a nyugati határszélen alapított apátságuk, Szentgotthárd és Borsmonostor vett részt a nyugati gyepűelve betelepítésében (valószínűleg nem véletlen, hogy a 13. század elején a rendnek érdekében állt a kettő között található pornói bencés apátság megszerzése is). A gyepűelve területén egyébként megelőzte őket a magánalapítású küszéni bencés apátság, ezt azonban a szentgotthárdi apátságot alapító III. Béla megszüntette, hogy helyére felépíthesse Németújvár várát. Erdélyben a kerci apátság szerepe – igen csekély birtokai miatt – nem teljesen egyértelmű, de kisebb mértékben azért részt vállalt a környék 13. századi településtörténetének alakításában.

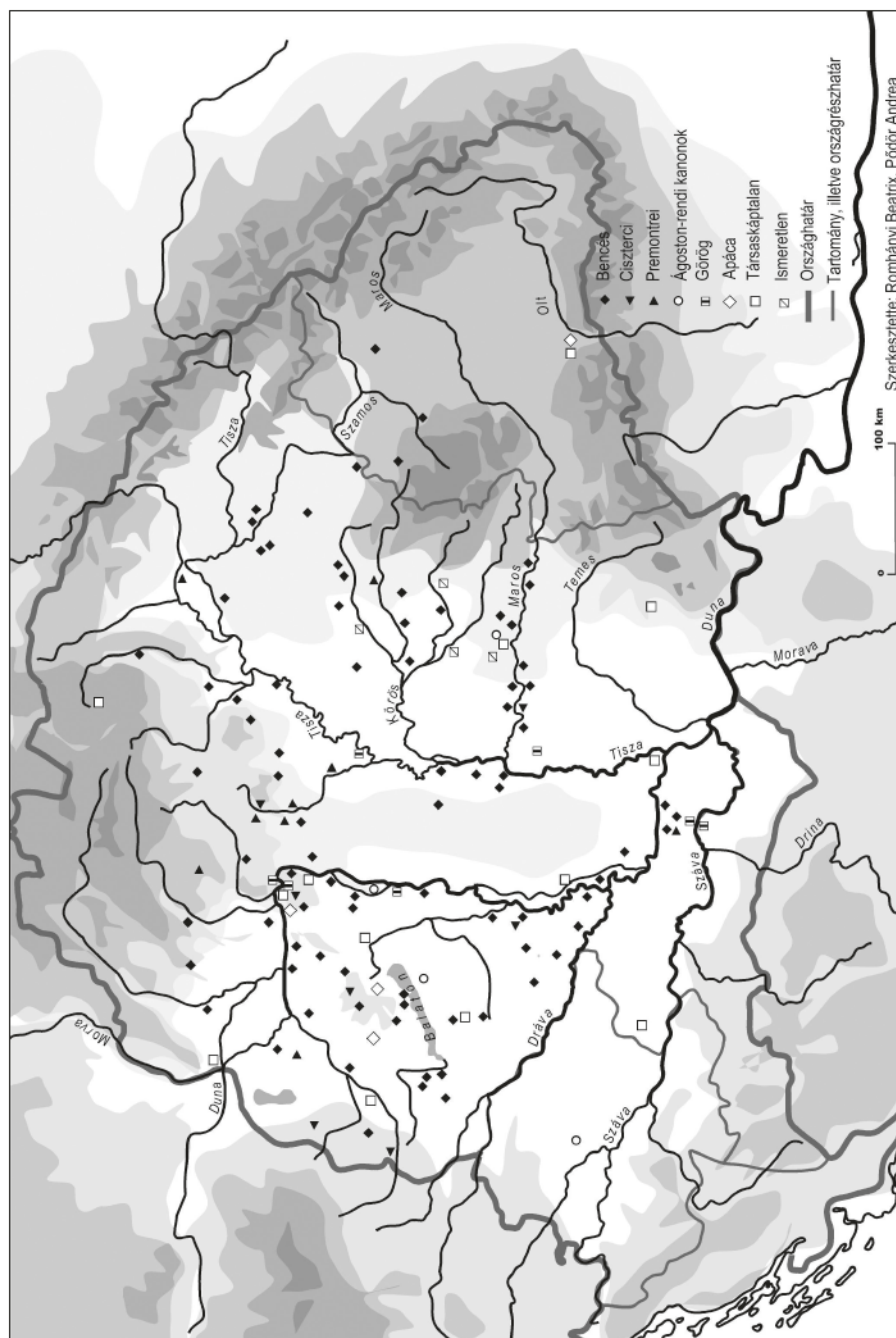
4. Az országban rendkívül nagy számban jelen lévő bencés apátságok nemcsak a lakott területeket jelzik, hanem jeleznek bizonyos nagyobb forgalmú útvonalakat is. Ezek egyike a Dunántúl déli részén végighúzó, római eredetű út, amely a 13. század elején *via imperatoris* néven bukkan fel okleveles forrásban, utalva Barbarossa Frigyes keresztes seregének útvonalára.<sup>24</sup> Egy másik jól ismert útvonal vezet Szatmár felől a Meszesi kapun át Erdélybe Kolozsmonostorig. Mindkettő látható már 1100 körül is. A harmadik út a Dunántúlról halad a Vág völgyén át északra, a negyedik pedig az Erdélyi-érchegység nyugati lábától a Maros mentén Szegedig, majd onnan tovább az ország közepe felé. Ennek az útvonalnak a Duna–Tisza közén húzódó szakaszát jelzi Dorozsma, Szer, Pétermonostora és Pálmonostora. Végül az ötödik útvonal az Alföld északi peremén rajzolódik ki Pesttől az ekkor még nem is létező Kassa irányába. E részben vagy egészben szárazföldi utak mellett használatos a dunai vízi út is, különösen a folyónak a Pesttől délre eső szakaszán. Az ország belső területeit tekintve tehát már 1200 körül kitűnik az Esztergom és Buda közötti régió mint az ország közepe.
5. A kolostorhálózat eloszlása ebben az időben lényegesen egyenletesebb képet mutat, mint a késő középkorban. A változás az Alföldön a legfeltűnőbb.

23 Más összefüggésben (a városiasodással kapcsolatban) hasonló jelenségre hívta fel a figyelmet *Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106. (1972) 74.

24 *Tóth Endre*: *Via imperatoris* (1217). In: *Quasi liber et pictura*, Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. ELTE Régészettudományi Intézet, Bp., 2004. 575–580.



2. térkép  
Monostoralapítások 1200-ig

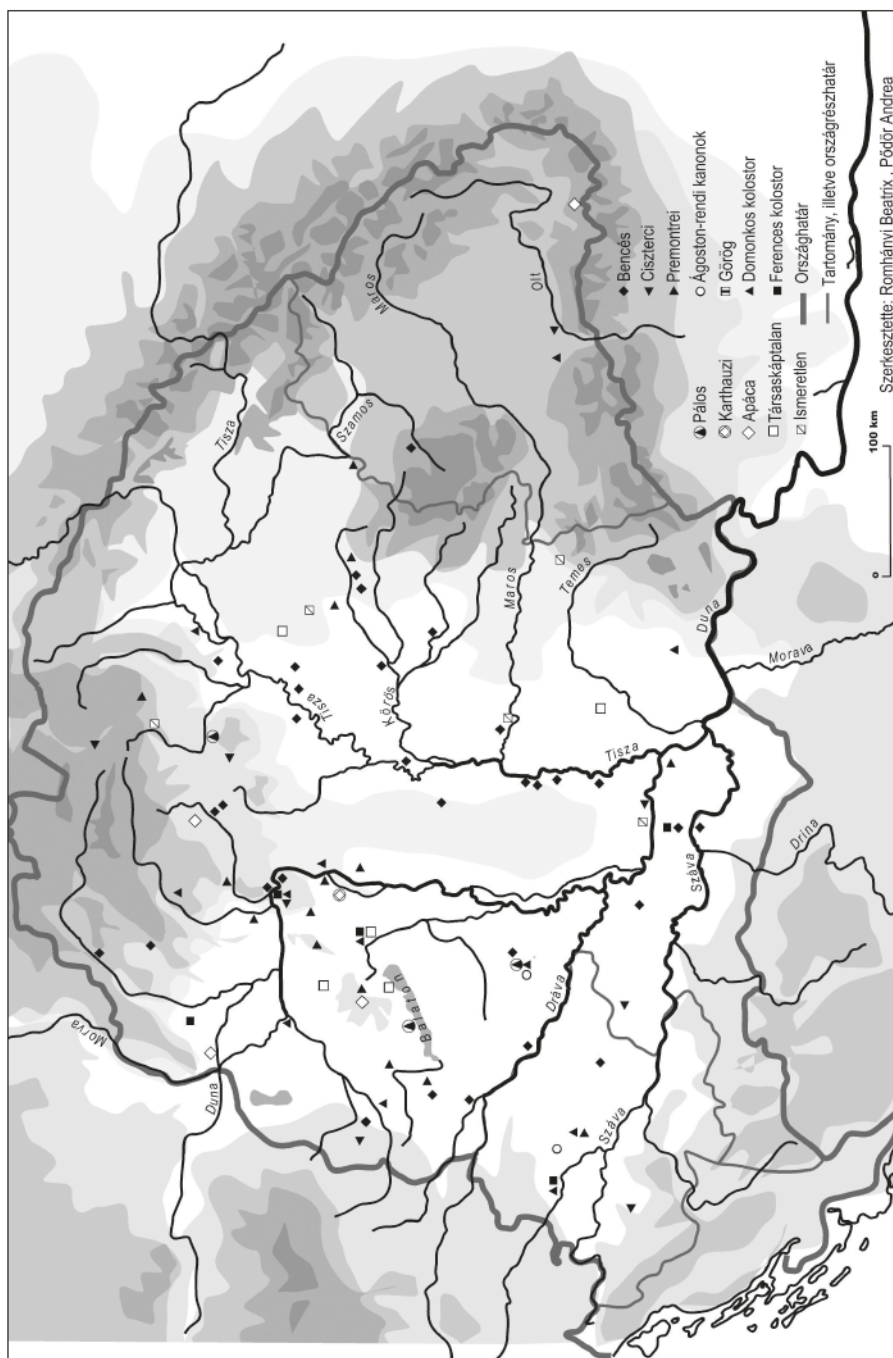


A tatárjárásig hátralévő négy évtizedben a hálózat tovább sűrűsödött, ennek mintázata azonban lényegesen eltért a korábbiaktól (3. és 4. térkép).

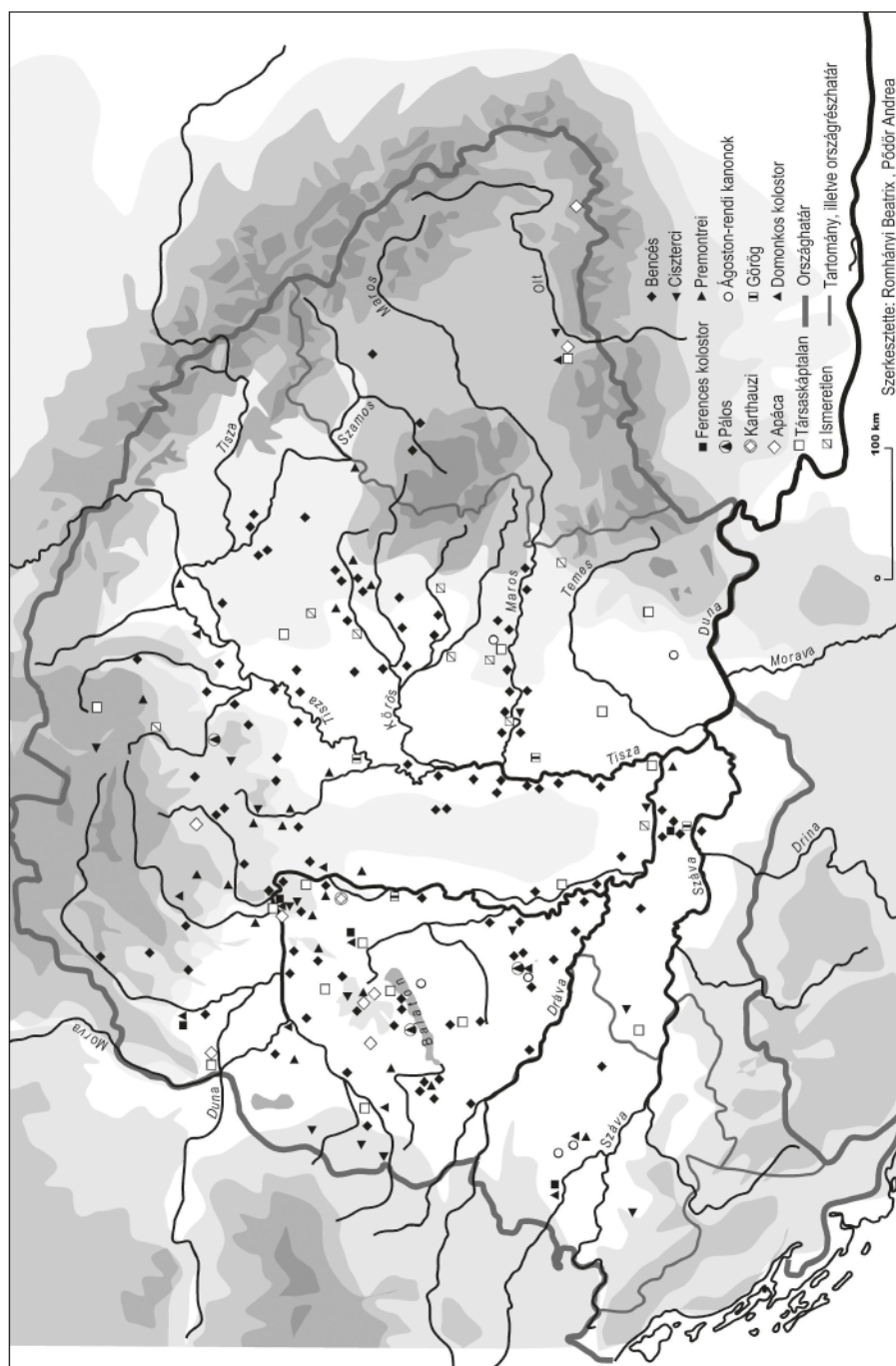
1. Megszűnt a viszonylagos egyenletesség, mert az ország keleti területein jóval kevesebb új intézmény létesült, mint a Duna mentén, illetve a Dunán-túl.
2. A gyepeivel betelepítése, ami a 12. században indult el, a 13. század végére lényegében lezárult. A kolostorhálózat változásait szemlélve a folyamat az ország egyes területein eltérő mértékben követhető nyomon. Miközben az északi peremterületek és Szlavónia benépesedése világosan tükröződik rajta, addig Erdély területén ez a folyamat alig hagyott nyomot. Csupán a szászok településterületén, ezen belül is főleg Dél-Erdélyben létesültek új intézmények, ahol viszont az ország többi részén még mindig népszerű monasztikus rendek közül csak a ciszterciek tudták tartósan megvetni a lábukat (Kerc). Új bencés alapítás egész Erdélyben egyetlenegy sem volt. A premontreiek megkíséreltek ugyan megtelepedni (például Almásmonostor), de próbálkozásuk sikertelen maradt.
3. A megjelenő új rendek (domonkosok, ferencesek, valamint a későbbi pálosok) egyértelműen és látványosan az ország nyugati felét részesítették előnyben. Közülük csak a domonkosok képviseltették magukat a tatárjárás előtt két kolostorral az ország keleti felében, de azok is nyilvánvalóan a kun misszióval voltak összefüggésben (Beszterce, Nagyszeben).
4. A szerzetesrendek sokszínűsége inkább jellemző az ország nyugati felére, ennél jóval egységibb a kép a Dunától keletre. A mégis megjelenő rendek legfeljebb egy-egy kolostorral képviseltetik magukat (például Ágoston-rendi kanonokok, pálosok).
5. Az Alföld kiürülése megkezdődött már néhány évtizeddel a tatárjárás előtt. Intézmények ugyan nem szűntek meg, de nem is alapítottak újakat ebben a térségben. Jóllehet kisebb területről van szó, hasonló jelenség figyelhető meg az ország nyugati határvidékén, a Duna két partján is.
6. Kolostorhálózata alapján a 13. században a Szerémség is jól láthatóan az ország népesebb vidékeihez tartozott. Ugyanakkor a szerzetesrendek itteni jelenléte rendkívül erősen kötődött a Balkánra vezető útvonalhoz, mert a Fruska Gorának csak a nyugati részén települtek kolostorok ebben az időben.



3. térkép  
Monostoralapítások 1200–1241 között



4. térkép  
Magyarország kolostorhálózata a tatárjárás előtt, 1241



A fentiekben vázolt képet kiegészíthetjük továbbá azokkal az intézményekkel, amelyeket a tatárjárás után alapítottak, vagy amelyek létéről ekkor szerzünk először tudomást (5. térkép). A monasztikus rendek számára ez az időszak mondhatnók a virágkor vége (hanyatlásról ennek ellenére még egyáltalán nem beszélhetünk), így az új alapítások többnyire a korábbi „lyukakat” töltik ki, vagy az újabban betelepített területeket célozzák meg. Az 5. térképen az alföldi régióban különösen sok ismeretlen rendi hovatartozású intézményt látunk, aminek az az oka, hogy ezek gyakran eleve csak helynévként tűnnek fel a forrásokban. Többségük vélhetően még a tatárjárást megelőző időszakban létesült, s jórészt áldozatul esett a pusztításnak. Azok az intézmények azonban, amelyeket valóban a tatárjárás után alapítottak, a 13. század első felének mintázatát követik, és többségük fenn is maradt a későbbiekben.

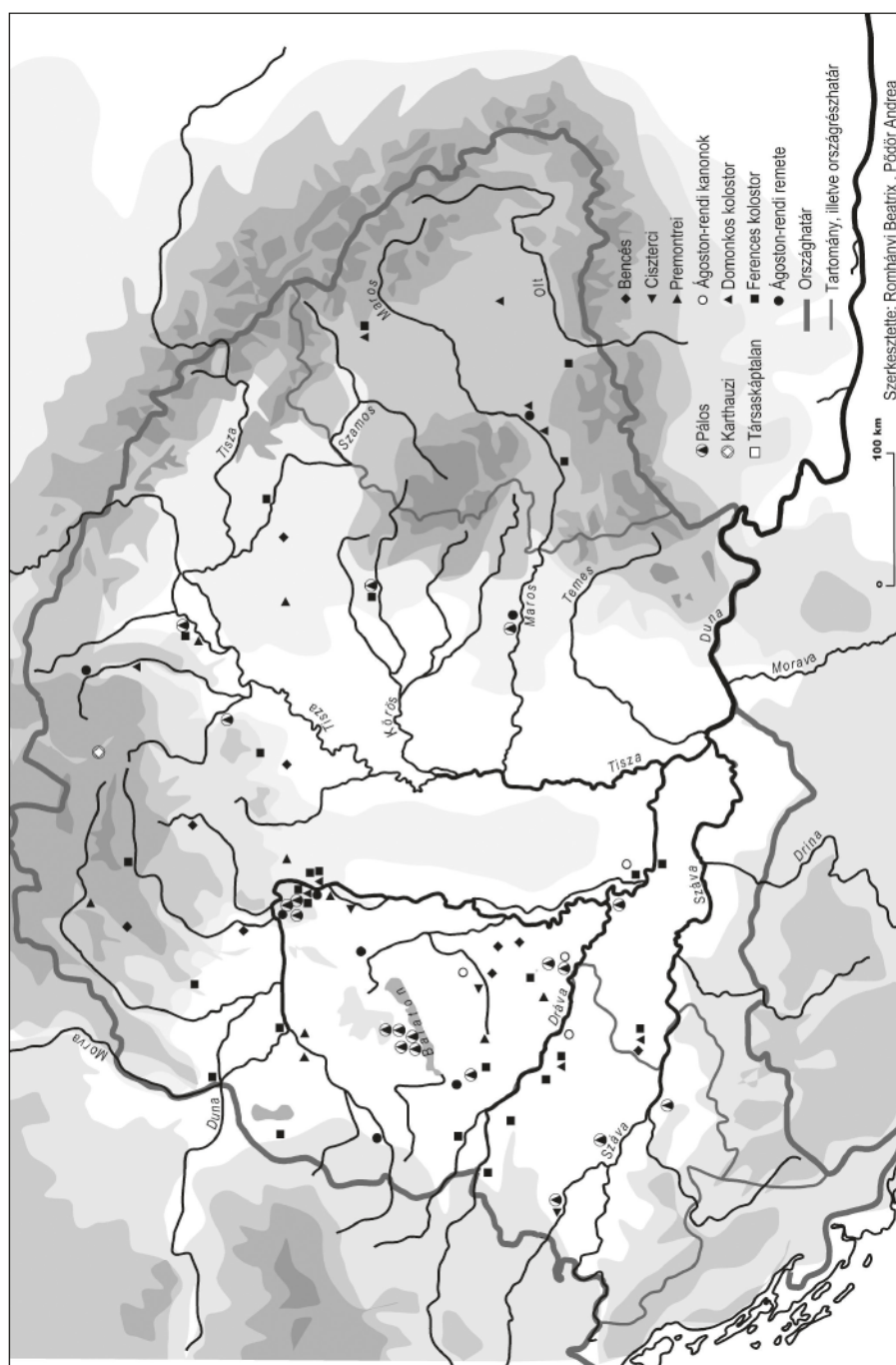
A 13. század második felében a Szerémségben is megváltozott a kolostorhálózat. Ezen a területen – Erdélyhez hasonlóan – mintha hamarabb leáldozott volna a monasztikus rendeknek, miközben a koldulórendek viszonylag korán megjelentek. Az ország sok más területétől eltérően a kétféle szerzetesség párhuzamos terjeszkedése itt nem mutatható ki.

Hasonló képet mutat a tatárjárás előtt alapított monostorok közül az 1350 után megmaradtakat ábrázoló térkép is (6. térkép).

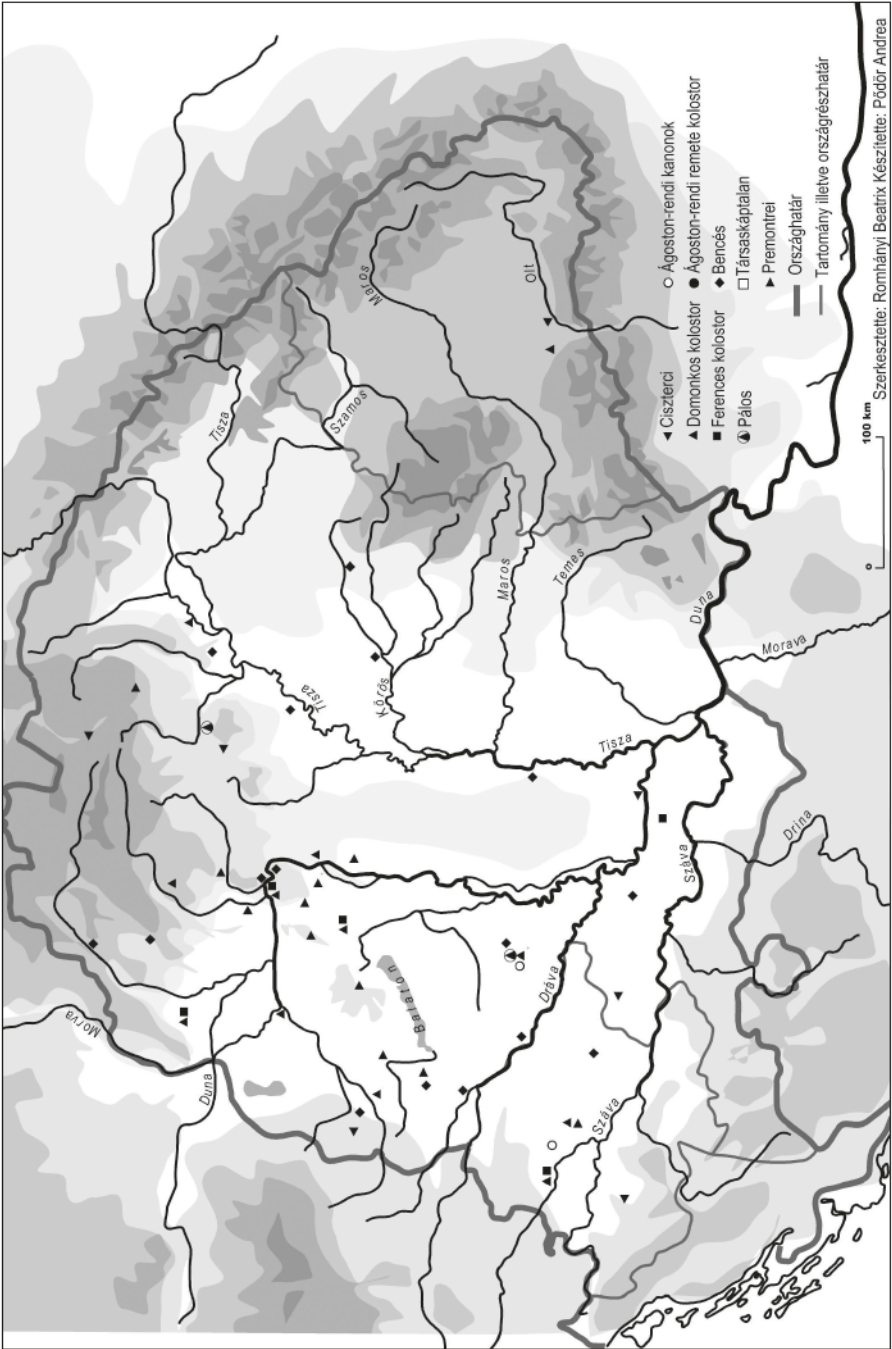
Okleveles adatok alapján azonban a monostorok tényleges megszűnése nem a tatárjárás közvetlen következménye volt. Az ország kolostorhálózatában 1300 körül még jó néhány olyan intézményt találunk, amelyek a tatárjáráskor károkat szenvedtek, újjáépültek, a 14. század közepére mégis elsorvadtak (7. térkép). Az 1350 körüli állapotot ábrázoló térképekhez (5. és 6. térkép) képest az Alföldön ekkor még jóval több monostor működött, vagy legalábbis jóval többről vélték úgy, hogy feléleszthető.

Végigtekintve a térképsorozaton felmerül a kérdés, vajon a tatárjárás valójában milyen mértékben okozta közvetlenül a kolostorhálózat – és a településhálózat – átalakulását. A nagy változás meglehetősen hirtelen, a 14. század közepén zajlott le, amikor is a tatárjárás egy évszázaddal korábbi hatása aligha érvényesülhetett. Véleményem szerint a folyamat lényegében két okra vezethető vissza. Bizonyosan hatással volt rá a kunok betelepődése, valamint egyes vidékeken – főként az Alföld délkeleti részén – az 1280-as években történt zavargások és a kunok egy részének kivonulása. Az Alföldön és részben Fejér megyében (Hantos szék) megtelepedő nagyállattartó népesség település- és birtokszerkezete a jelek szerint hosszabb távon is befolyásolta a szerzetesek (ebben az időszakban már elsősorban a koldulórendek és kisebb mértékben a pálosok) megtelepedésének lehetőségeit. Alig van példa a korábbi, monasztikus rendekhez tartozó épületek átadására az új rendek számára. A rövid életű aracsí ferences kolostoron kívül csupán a korszak legvégén, az 1530-as években ismertünk hasonló esetet a Békés megyei Gerlán. Mindkét helyen az épületek igazolhatóan álltak, és viszonylag kis ráfordítással bizonyosan újra használhatóvá lehetett volna már korábban is tenni őket. A közeg eltérő voltára utalhat a pálosok

5. térkép  
1241 után alapított monostorok, és ami abból 1350 után megmaradt

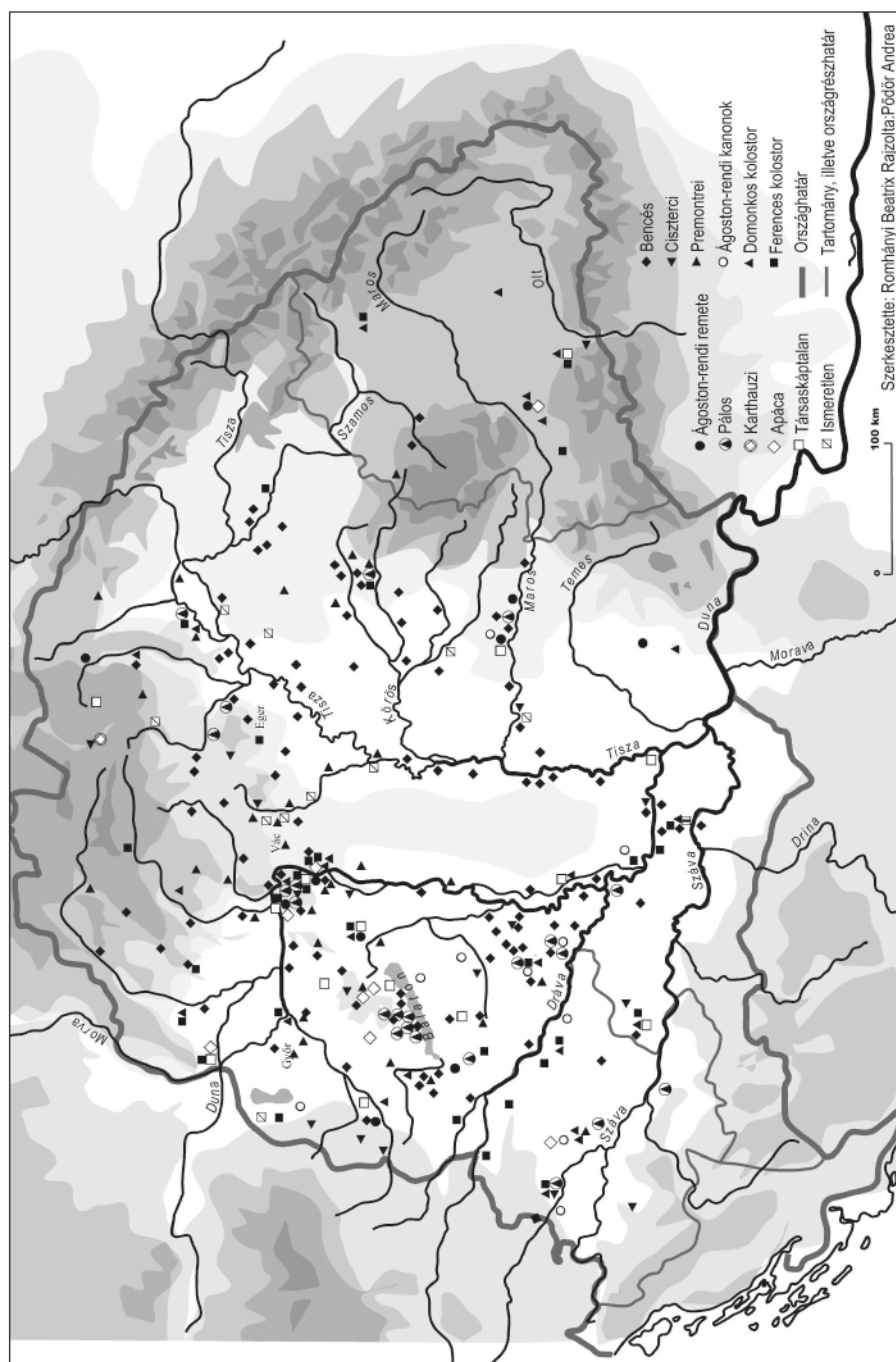


6. térkép  
1241 előtt alapított monostorok, és ami abból 1350 után megmaradt



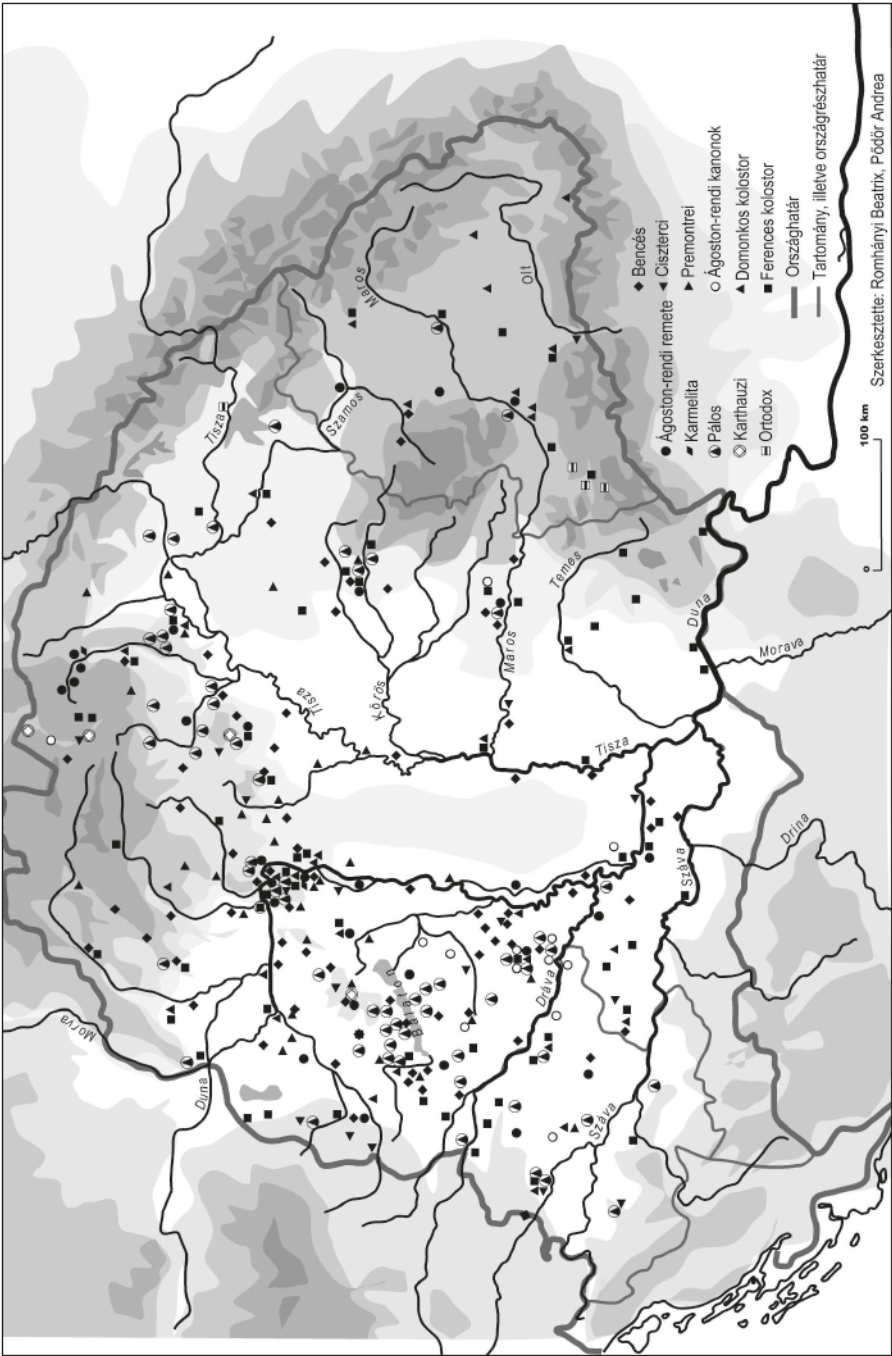


7. térkép  
Kolostorhálózat 1300 körül





9. térkép  
Kolostorhálózat 1400 körül





kenderesi kolostoralapításának kudarca.<sup>25</sup> A jelenség egyúttal arra is rávilágít, hogy az alföldi mezővárosok képe jelentősen eltért az ország más területein lévőkéitől.

Emellett, úgy vélem, jelentős környezeti átalakulással is kell számolni a Kárpát-medencében, amely nemcsak a Tisza és több mellékfolyója völgyét érintette, hanem megfigyelhető a Rába mentén, a Dráva torkolatvidékén és valamennyire a Duna alsó szakaszán is. Lényege a vizesedés, vagyis a vízjárta területek kiterjedése, illetve az időszakosan vízzel borított területeken a víznek a korábnál hosszabb vagy gyakoribb jelenléte. Ez a folyamat nyilvánvalóan érintette a településhálózatot, amint erre az utóbbi években végzett kutatások rá is mutattak. A kolostorhálózatban a 14. század közepén bekövetkezett drámai változások szintén kapcsolatban állhatnak az 1340-es évek nagy árvízszorozatával, amelyet Kiss Andreea mutatott ki okleveles adatok elemzése alapján.<sup>26</sup>

A jelenséget jól láthatjuk, ha összehasonlítjuk a korai (13. századi) koldulórendi és pálos kolostorok megtelepedési térképét (8. térkép) az 1400 körüli kolostorhálózatával (9. térkép). Az elsőn emellett világosan elkülönül a ferences és a domonkos misszió. A ferencesek már ebben az időben inkább Bosznia területe felé orientálódtak, a domonkosok számára azonban a havasalföldi és moldvai területek voltak fontosabbak. E korai időszakban inkább rendtörténeti szempontból tanulságos a pálos kolostorok terjedése, különösen a Bakonyban, ahol az összes remetesség az almádi bencés monostor köré csoportosult.

Ez utóbbi térképen már kezd kirajzolódni az a késő középkori kép, melyet majd nemcsak a településterületben, hanem a rendek közötti arányokban is megfigyelhetünk. A 13–14. század bencés túlsúlyát 1400 körül váltotta fel a koldulórendi (főként ferences) és pálos kolostorok túlsúlya. Három új ortodox kolostor – a Fogarasi-havasokban és Máramarosban – a század végén alakult, jelezve a román és ruszin népesség lélekszámának és anyagi erejének növekedését. Az átalakulás számszerűsíthető is (1. táblázat).

25 Az egyes kolostorokra vonatkozó adatokat ld. Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Főszerk. F. Romhányi Beatrix. CD-ROM. Arcanum, Bp., 2008.

26 Kiss Andreea: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében. In: Környezettörténet II. Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományi források tükrében. Szerk. Kázmér Miklós. Hantken, Bp., 2011. 43–55., különösen 46. A Hortobágy-Sárrét vidékét környezettörténeti szempontból kutatja Pinke Zsolt, aki doktori disszertációjában szintén kimutatta a vizesedést a Tisza–Szamos–Körös vidékén, igaz, ennek kezdetét valamivel későbbre, a 13. század végére teszi. Vö. Pinke Zsolt: Hortobágy-Sárrét ártérrehabilitációs modell: történeti vizsgálatok. A kis jégkorszak kezdetén és végén jelentkező környezetváltozások kihívására adott társadalmi válaszok interdiszciplináris vizsgálata. PhD-értekezés. PTE, 2014. Az eredmények egy másik része közölve: Pinke Zsolt: Modernization and decline. An eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley, Hungary. Journal of Historical Geography 45. (2014) 92–105. Az ellentmondás azonban feloldható, amennyiben feltételezzük, hogy a vízjárta területek tényleges kiterjedését megelőzte az – egyébként száraz – 13. században a szélsőséges időjárás jelenségek megszorodása. Ehhez hasonló jelenség éppenséggel az elmúlt években volt tapasztalható, amikor pl. 2013-ban egyazon évben vonult le a Dunán egy hatalmas árhullám és sújtotta az Alföldet aszály. A feltételezés igazolása a 13. században csak komplex természettudományos kutatással volna szerencsés esetben lehetséges. Köszönöm Pinke Zsolt szíves közlését.

1. táblázat. Magyarország kolostorhálózatának változása

Rend \ Év	1100	1200	1241	1300	1400	1500
Bencés	24	95	118	97	68	45
Ciszterci		8	14	16	17	10
Premontrei		12	23	31	24	16
Ágoston-rendi kanonok		4	5	9	14	5
Görög ortodox	6	8	3	1		
Szerb, román ortodox					3	16
Domonkos			9	25	32	38
Ferences			4	32	62	108
Ágoston-rendi remete				9	28	33
Karmelita					2	4
Pálos			5	23	60	74
Karthauzi				1	4	4
Celesztiniánus						
Ismeretlen		3	6			
Összesen	30	130	187	244	314	353

Az összehasonlításként kiválasztott Csehország (2. táblázat) nemcsak azért érdekes, mert itt a huszita mozgalom miatt a szerzetesi élet visszaszorulása hamarabb elkezdődött, hanem azért is, mert jól tükröződik benne a Luxemburg-dinasztia politikája a 14. században: a karthauziak és az Ágoston-rendi kanonokok támogatása.

2. táblázat. Csehország kolostorhálózatának változása

Rend \ Év	1000	1100	1200	1300	1400	1500
Bencés	2	7	12	16	19	19
Ciszterci			6	15	17	16
Premontrei			7	8	8	8
Ágoston-rendi kanonok			1	1	13	13
Görög ortodox						
Domonkos				22	22	11
Ferences				19	27	23
Ágoston-rendi remete				6	13	10
Karmelita					2	
Pálos						
Karthauzi					5	7
Celesztiniánus					1	
Összesen	2	7	26	87	127	107

Az 1400 és az 1500 körüli állapotot (9. és 10. térkép) mutató két térképet összevetve a következők tűnnek fel:

1. Az Alföld mondhatni az egész késő középkoron át üresen marad. Egyedül a jánoshidai premontrei prépostság volt képes talpon maradni a monasztikus rendek kolostorai közül (ámbar az a tény, hogy a 16. század elején indított rendi reformban nem vett részt, arra utal, hogy ebben az időben talán már nem is működött). Legtöbb kolostora a koldulórendek közül a ferenceseknek volt a régióban (Debrecen, Gyula, Jászberény, Szeged, illetve 1400 táján egy időre Temesvár, valamint a boszniai vikária kolostorai a Temesközben). Közülük 1300 táján még egyetlenegy sem létezett. Egészen későn, a 15. század végén alapították jászberényi és második szegedi rendházukat, s még ennél is később, a 16. század elején bővítették a gyulait konventté. A domonkosoknak ekkortájt két rendházuk volt e vidéken (Szeged, Temesvár), mindkettőt a 14. században alapították. Érsomlyói házuk azonban, amely még a 13. században létesült, a 14. század végére eltűnt. Az Ágoston-rendi remetek mindössze egy kolostort alapítottak az Alföldön (Mezősomlyó), amely ugyan a 13. század végén már állt, de még 1400 előtt megszűnt, akárcsak a domonkosok érsomlyói rendháza, illetve a pálosok két háza a Temesközben (Boldogkő, Gatály). Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy e középső, szinte üres területet kolostorok sora öleli körül.
2. A középkor végére – az ortodox népesség lélekszámának növekedésével egyidejűleg – az ortodox kolostorok száma is gyarapodott. Az első néhány alapítás még a 14. század végén történt, zömük azonban a 15. századra tehető. Egész sor tűnik fel a Szerémség és a Temesköz mellett (szerbek) az Erdélyi-érchegységben is, jelezve a románok, illetve északon a ruszinok jelenlétét. Legészakibb közülük a munkácsi, amelyet Koriatovics Tódor herceg alapított. A délvidékiek közül ki kell emelni a Temesvártól északra található hodobodrogit (Bodrogu Vechi), amelynek alapítása vélhetően Kinizsi Pál 1481. évi hadjáratával és az annak nyomán Temesvár környékére telepített 50 000 szerbvel függött össze. A szakirodalom egy része a szerb származású Jaksics Demetert tartja a kolostor alapítójának, ami a fentiek fényében elfogadhatónak is látszik.<sup>27</sup>
3. Az 1300 körüli térképen még a ferencesek nyugat-balkáni irányultsága látszik, miközben a domonkosok sokkal inkább a keleti területekre (Havasalföld, Moldva) helyezték a hangsúlyt. A középkor végére azonban ez a különbség eltűnt, s az obszerváns ferencesek jól láthatóan szintén Moldva felé tájékozódtak (Medgyes, Fehéregyháza, Csíksomlyó), a domonkosoknak

27 Pl. Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története I. Arad, 1892. (reprint: 2012.) 117. Bár a kolostor alapításának ideje a bázeli–firenzei–ferrari zsinat utáni időszakra esett, amikor Magyarországon igazolhatóan végrehajtották az ott elfogadott uniót a keleti egyházzal, az ortodox kolostorok alapítói – a 11. századtól eltérően – ebben az időszakban már mindig a keleti egyházhoz tartozó személyek voltak, és uralkodói vagy más főúri támogatás ezeknél az intézményeknél sehol sem mutatható ki.





hagyva Havasalföldet. Elgondolkoztató ugyanakkor a Dunántúl és Szlavónia telítettsége, amit főként a 15. századi alapítású obszerváns ferences kolostorok okoztak. Ez az elterjedési térkép a környezeti mellett demográfiai, gazdasági és alkalmasint mentalitásbeli kérdéseket is felvet.

Az 1500 körüli kolostorhálózat tehát egy hosszabb, a 13. század első felében induló folyamat eredménye. A tatárjárás vélhetően csak egy már korábban megindult átalakulást gyorsított és könnyített meg, anélkül hogy lezárta volna. A környezetben bekövetkezett változások eredményeként a 14. század végére az ország nyugati felének népsűrűsége jelentősen meghaladta a keleti felét. Az ország déli részén kialakult helyzetbe a következő évszázadban már az oszmán hódítások által kiváltott menekülthullámok, valamint a rendszeressé váló török betörések is beleértettek. Az az északkelet–délnyugat irányú választóvonal, amely a 13. századtól kezdve látványosan megjelent az ország kolostorhálózatában, és amely még a 19. században is sok esetben érzékelhető volt, a 15. században vált igazán élessé, miután a szerémségi és temesközi területeken a rendszeres török betörések miatt átalakult a népesség. Ezt a folyamatot tükrözi a latin rítusú kolostorok eltűnése vagy megritkulása és az ortodox kolostorok<sup>28</sup> megjelenése is.

További, immár az ország lélekszámának és gazdasági potenciáljának változására vonatkozó kérdéseket vet fel a kolostorok számának folyamatos emelkedése. Ez különösen a 13. és a 15. században figyelemre méltó. Az 1200-as években ugyanis a tatárjárás ellenére szinte megkétszereződött a kolostorok száma, ami még akkor is elgondolkodtató, ha tudjuk, hogy ez nem feltétlenül párosult a szerzetesek számának ugyanilyen arányú emelkedésével. Az egész évszázadra jellemző, hogy – eltérően Nyugat-Európától – a koldulórendek elterjedésének első évtizedeiben még virágznak a hagyományos monasztikus rendek is. A bencések és ciszterciek egészen a 14. század elejéig alapítottak monastorokat, igaz, a premontreiek már az 1260-as évekre elérték terjeszkedésük csúcspontját. Nemcsak a koldulórendek jelentettek Magyarországon konkurenciát, hanem a pálosok, sőt – főként a pécsi és a zágrábi püspökség területén – az Ágoston-rendi kanonokok is. Utóbbiak ugyan soha nem tettek szert

28 Az ortodox kolostorok délvidéki megjelenését illetően a szerb és a régebbi magyar szakirodalomban elterjedt az a nézet, hogy ezek jelentős része már a 15. században vagy akár az előtt is létezett. Erre azonban semmilyen írott vagy régészeti forrás sem utal, a főleg a szerb irodalomban hivatkozott leletek csupán az érintett területek lakottságát igazolják, szerzetesi életre semmi módon sem utalnak. Az egyes kolostorokat nem kiragadva, hanem a szerb és román kolostorokat összességükben tekintve úgy tűnik, a legkorábbi ilyen jellegű intézmények Hátszeg vidékén jelentek meg a 14. század második felében, amikor az ortodox népesség lélekszáma elérte a „kritikus tömeget”, vagyis megfelelő nagyságú és anyagi erejű volt ezeknek az intézményeknek a működtetéséhez: képes volt az épületeket megépíteni és fenntartani, a szerzeteseket ellátni. Nagyobb számú kolostorral azonban Erdély határvidékén és a Délvidéken is csak a 15. században számolhatunk. Vö. *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Ed. Adrian Andrei Rusu et al. Presa Universitară, Cluj-Napoca, 2000. passim. A Szentkláray Jenő és az ő nyomán több, főleg szerb szerző által feltételezett számos délvidéki szerb ortodox kolostor léte korabeli forrásokkal nem igazolható (*Szentkláray Jenő: A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*. MTA, Bp., 1908.).

nagyobb jelentőségre a magyar királyság területén, de alapításaik zöme az említett területre és időben a 13. századra koncentrálódott. Hasonlóképpen a 15. században, sőt még a 16. század elején is, a török veszély ellenére jelentősen emelkedett a kolostorok száma, ami mögött akkor elsősorban az obszerváns ferencesek rendkívüli népszerűsége állt. Úgy tűnik, a Dunántúl és – a 14. századtól – Szlavónia a lélekszám tekintetében egyre jobban eltávolodott az ország többi területétől. A 14. században még együtt változott ezzel a területtel a Szerémség is, a század végétől kezdődő török betörések azonban az ottani fejlődést megakasztották.

### Koldulórendi kolostorok és népesség

A 16. század elején a magyarországi koldulórendi és pálos kolostorok száma meghaladta a 250-et, s ezekben átlagosan 15–16 szerzetes élt (részletesebb adatokat lásd alább). A pálosok nélkül számított 181 rendházban az átlag 17 fő körül volt. A domonkosoknál és az obszerváns ferenceseknél 20 fő körüli vagy ennél kicsivel több, a konventuális ferenceseknél, valamint az Ágoston-rendi és a karmelita házakban kisebb volt az átlagos létszám. A pálos kolostorokban éltek a legalacsonyabb létszámú közösségek. Hasonló vagy valamivel magasabb átlagos létszámot feltételezve a régió többi országában is, érdekes képet kapunk. A középkor végén a Jean-Pierre Bardet és Jacques Dupaquier által szerkesztett háromkötetes munka,<sup>29</sup> valamint a Carlo M. Cipolla által szerkesztett kötet<sup>30</sup> adatait alapul véve a Lengyelországot, Csehországot és Ausztriát magában foglaló térség lélekszáma 1500 körül 6–6,5 millió (esetleg valamivel több) lehetett. Ebből Cseh- és Morvaország 1500 körül ~1,7 millió, Lengyelország és Szilázia ~3,5–4 millió,<sup>31</sup> Ausztria (jelen esetben Alsó- és Felső-Ausztria, valamint a Belső-

29 Histoire des populations de l'Europe. I–III. Éd. Jean-Pierre Bardet–Jacques Dupaquier. Fayard, Paris, 1997–1999. Köszönöm Őri Péternek (Népességtudományi Kutatóintézet), hogy figyelmemet erre a munkára felhívta. Emellett ld. még a Granasztói György által jegyzett rövid cikk (*Granasztói György: Magyarország történeti demográfiájának longitudinális vizsgálata*. In: Magyarország történeti demográfiája [896–1996]. Szerk. Kovácsics József. KSH, Bp., 1997. 174. és 177.) összefoglaló adatait.

30 Bevölkerungsgeschichte Europas. Mittelalter bis Neuzeit. Hrsg. Carlo M. Cipolla. Piper, München, 1971.

31 Lengyelország esetében a népességbecslések rendkívül széles skálán mozognak. *Iwo Cyprian Pogonowski* (Poland. A Historical Atlas. Hippocrene Books, New York, 1987.) a teljes lengyel–litván állam népességét 1493-ban 7,5 millióra teszi, amiből 3,25 millió lenne a lengyel királyság népessége. A terület népsűrűségét ebben az időben 15 fő/km<sup>2</sup>-ben adja meg (i. m. 92.), vagyis a lengyel királyság területére a 15. század végén 216 667 km<sup>2</sup>-t számít. *Henryk Samsonowicz* (Probe einer demographischen Einschätzung Polens um das Jahr 1500. *Studia Historiae Oeconomicae* 22. [1997] 17–24.) ennél magasabb, 3,5–4 millió lélekszámot feltételez. Az őt idéző *Slawomir Gawlas* (Polen – eine Ständegesellschaft an der Peripherie des lateinischen Europa. In: Europa im späten Mittelalter: Politik, Gesellschaft, Kultur. Hrsg. Rainer Christof Schwinges–Christian Hesse–Peter Moraw. Oldenbourg, München, 2006. 243.) viszont 13–14 fős átlagos népsűrűséggel számol, ami a Pogonowski által tárgyalt területekre vetítve inkább 3 millió népességnek felel meg. A Lengyel Tudományos Akadémia által 1975-ben megjelentetett demográfiai tanulmánykötet bevezetőjében Stanislaw Borowski (*Borowski, S.*: i. m. [3. jz.]) az ország három törzsterületét (Kis-Lengyelország,

## 3. táblázat

A kelet-közép-európai térség becsült népessége és koldulórendi kolostorai (A), valamint koldulórendi és pálos kolostorai (B) 1500 körül

Ország	Terület km <sup>2</sup>	Népesség 1500 k.	Százalék	Kolostorok száma (A)	Százalék	Kolostorok száma (B)	Százalék
Magyarország	307 169	3 500 000*	36,84	181	45,59	247	51,78
Ausztria	47 554	780 000	8,21	38	9,57	41	8,60
Szilézia	40 319	620 000	6,52	30	7,56	32	6,71
Csehország	74 289	1 700 000	17,89	44	11,08	44	9,22
Lengyelország	224 090	2 900 000**	30,54	104	26,20	113	23,69
Összesen	693 421	9 500 000		397		477	

\* Kubinyi András számítása szerint csak ~3 300 000.

\*\* A lengyel szakirodalom ennél valamivel magasabbra, 3 250 000 főre teszi az ország népességét 1493-ban.

Ausztriának is nevezett Stájerország) ~0,8 millió.<sup>32</sup> A magyarországi arányokat kivétve a cseh, lengyel és osztrák területeken összesen mintegy 330 kolostornak kellett volna működnie mintegy 5300 szerzetessel, s ha tekintetbe vennénk a huszita mozgalom következményeit Csehországban, még akkor is 290, illetve 4800 körüli számot kapnánk. A valóságban azonban 1500 körül csak 216 kolostorral és legfeljebb 4000 szerzetessel számolhatunk.

Az egyes területek belső arányait tekintve a kép némileg meglepő. Mivel közben az osztrák és a sziléziai területek népesség- és kolostoraránya egy-

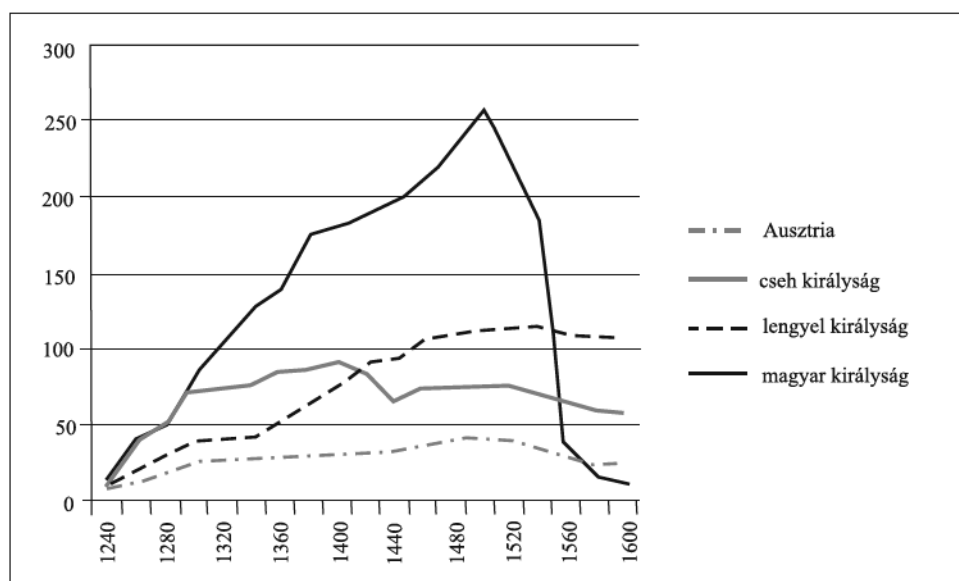
Nagy-Lengyelország, Mazovia) ~146 000 km<sup>2</sup>-ben határozza meg. Ehhez jött a 15. század második felében a német lovagrendtől elfoglalt terület (~36 000 km<sup>2</sup>). Vagyis 1500 körül a lengyel királyság területe mintegy 182 000 km<sup>2</sup> volt. Az ő adatai alapján az ország számított népessége 1500 körül 2 370 000 fő körül volt, ami 13 fő/km<sup>2</sup> népsűrűséget jelent. (Borowski, S.: i. m. [3. jz.] 11.). Halicscsal (~42 000 km<sup>2</sup>) együtt az ország területe megközelítette a 225 000 km<sup>2</sup>-t, népessége pedig a 3 millió főt. Halics azonban ortodox népessége miatt már missziós területnek számított, kolostorhálózata messze elmaradt az ország többi területétől. Mindent egybevetve elgondolkodtató, hogy miközben a lengyel királyság népsűrűségét mindegyik munka magasabban határozza meg, mint a korabeli Magyarországé volt, a két ország kolostorhálózata gyökeresen eltért egymástól, és a térség országait tekintve a képzeletbeli skála két végén helyezkedtek el. A háttérben vélhetően településtörténeti, gazdaságtörténeti és talán mentalitásbeli okok állhatnak, ezek feltárása azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein és lehetőségein egyaránt. Mindenesetre megfontolandó, hogy Lengyelország népességének még a 20. században is mintegy 15%-a élt szőrt, tanyaszerű településeken, a középkorban pedig ez az arány vélhetően magasabb volt. A továbbiakban – a kolostorhálózat alakulását is figyelembe véve – a lengyel királyság népességét illetően a legalacsonyabb becslés alapján 2 900 000 fővel fogok számolni.

- 32 Alsó- és Felső-Ausztriát, valamint Stájerországot illetően a már említett művek mellett a *Historiesches Ortslexikon. Statistische Dokumentation zur Bevölkerungs- und Siedlungsgeschichte* ide vonatkozó részeit használtam. <http://www.oeaw.ac.at/vid/download/histortslexikon/> (a letöltés ideje: 2014. okt. 19., az adatok 2013. aug. 31-i állapot szerint).



## 1. ábra

A koldulórendi és pálos kolostorok számának alakulása  
Kelet-Közép-Európa államaiban



másnak nagyjából megfelel, addig a térség három nagy állama jelentős eltéréseket mutat az átlagtól. Lengyelország és Csehország kolostorhálózata lényegesen elmarad e területek lélekszámarányától, a magyar királyság viszont jóval több kolostorral rendelkezett (3. táblázat).

Csehországban a huszita háborúk előtt 64 koldulórendi kolostor működött, ami a térség kolostorainak 20,58%-a volt. A 15. század elején a többi terület részesedése (a pálosok nélkül): Ausztria 31 (9,97%), Lengyelország 74 (23,79%), Szilézia 25 (8,04%), Magyarország 117 (37,62%). Érdemes felfigyelni arra, hogy a cseh korona alá tartozó területek a régió népességének mintegy negyedét adták, s a 15. század elején nagyjából ennek megfelelő számú kolostort is tartottak el. A huszita háborúk következményeként ez az arány a 15. század végére ~18%-ra csökkent. A magyar királyság 1400 körül – csak a koldulórendi kolostorokat tekintve – a lélekszámának megfelelő, 1500 körül viszont a lélekszámarányánál nagyobb arányban tartott el koldulórendi kolostorokat. A pálos kolostorokkal kiegészített adatok már 1400 körül jelentős eltérést mutatnak Magyarország javára (Magyarország 179 [47,61%], Ausztria 31 [8,24%], Szilézia 27 [7,18%], Csehország 64 [17,02%], Lengyelország 75 [19,95%]) (vö. 1. ábra).

Nyugat-európai párhuzamokat is véve, Franciaországban 1450 körül a négy nagy koldulórendnek összesen mintegy 600 kolostora volt.<sup>33</sup> Ugyanebben az idő-

33 Alain Guerreau: Analyse factorielle et analyses statistiques classiques: le cas des ordres mendiants dans la France médiévale. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 36. (1981) 873. (609 kolostor). – A francia szakirodalom a kolostorszámokat a mai ország területére vetítve szokta megadni.



szakban számuk Kelet-Közép-Európában összesen 290 körüli, ebből a magyar királyság területére esik mintegy 140. A 15. század közepén a két terület népessége 13 millió, illetve 8,5 millió körüli volt. Ebben az időben tehát Franciaország – ha lehet így fogalmazni – telítettebb volt koldulórendi kolostorokkal, mint Európának ez a része, és ez még akkor is igaz, ha a koldulórendi kolostorokhoz hozzászámítjuk a Magyarországon komoly létszámot képviselő pálosokat is (a térségben összesen több mint 70 kolostor), bár ez esetben a két arányszám jelentősen közelebb kerül egymáshoz (21 700 ↔ 27 100, illetve 22 400 fő/kolostor). Ha viszont csak Magyarországot és Franciaországot hasonlítjuk össze, akkor a kép drasztikusan megváltozik: Magyarországon ugyanis nagyjából 3 000 000 lakosra 210 kolostor jutott, ami ~14 350 fő/kolostort jelent (pálosok nélkül ~20 650). Vagyis a magyar királyság a kolostorok számát tekintve egyáltalán nem maradt el Franciaországtól.

Ugyanez az arány az 1500 körüli időszakra némileg a kelet-közép-európai térség irányába billen el (Franciaországban mintegy 16,5 millió lakosra jut nagyjából 670,<sup>34</sup> Kelet-Közép-Európában pedig mintegy 9,5 millió lakosra nagyjából 400 kolostor). Feltűnő viszont, hogy a növekmény szinte kizárólag a magyar királyság területén alapított rendházaknak köszönhető: pálosok nélkül számítva a közel 60 új kolostor 70%-a magyarországi alapítás. Ezenfelül a pálosoknak a térségben további tucatnyi új rendháza létesült, amelyeknek kétharmada volt magyarországi. Vagyis összesen a több mint hetven új kolostornak nagyjából háromnegyede volt magyarországi.

Az általános vélekedéssel szemben tehát a 15. század végi Magyarország kolostorhálózatát tekintve egyáltalán nem maradt el Nyugat-Európa mögött. A már említett 1500 körüli időszakban Franciaországot és Magyarországot összehasonlítva azt látjuk, hogy miközben az utóbbi népessége az előbbinek nagyjából 20%-a, a koldulórendi kolostorok számát tekintve az arány 28%. Valamivel kisebb eltérést találunk a német területekkel összehasonlítva (a népességarány ~30%, a kolostorarány ~35%).

A kolostorok feloszlításának idején, 1538-ban Angliában 50 domonkos, 57 ferences, 37 karmelita és 33 Ágoston-rendi kolostor működéséről vannak adatok, bennük mintegy 3000 szerzetessel.<sup>35</sup> Az 1530-as évek végén tehát 177 angliai kolostorban közelítőleg ugyanannyi szerzetes élt, mint Magyarországon, bár hozzá kell tenni, hogy Anglia becslült népessége ekkor kevesebb volt, mint Magyarországé (~2,7 millió).<sup>36</sup>

Igaz, a fennmaradt, nem túl nagyszámú adatok alapján úgy tűnik, hogy Franciaországban vagy más nyugat-európai területeken, sőt még Kelet-Közép-Európa

A francia királyság 15. századi területét figyelembe véve a koldulórendi kolostorok száma valamivel kevesebb, 550 körül volt. (A mai Franciaország területe részben kisebb, részben nagyobb, mint az 1500 körüli francia királyság: Flandriát ugyanis nem számítják bele, Elzászt, Lotaringiát, Franche-Comté, Savoyát és Korzikát viszont igen. Az összehasonlításoknál az 1500 körüli területi kiterjedést és népességadatokat igyekeztem figyelembe venni. Az eltérő eseteket külön jelzem.)

34 *Richard Wilder Emery*: *The Friars in Medieval France. A Catalogue of the French Mendicant Convents, 1200–1550*. Columbia University Press, New York–London, 1962. 16.

35 *Nicholas Orme*: *Medieval Schools. From Roman Britain to Renaissance England*. Yale University Press, New Haven (Conn.), 2006. 259.

36 *E. Edward Anthony Wrigley–Roger S. Schofield*: *The Population History of England 1541–1871. A Reconstruction*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 210. – Ezek alapján a koldulórendi szerzetesek aránya Angliában ~1,1‰.

néhány régiójában is az egyes kolostorokban több szerzetes élt, mint Magyarországon, az átlag azonban nem lehetett sokkal magasabb. Tény, hogy Nyugat-Európában voltak a koldulórendeknek híres nagy kolostorai, amelyeknek mérete többszöröse volt a magyarországiakénak (például a kölni karmelita kolostor, a párizsi vagy a toulouse-i domonkos kolostor, a bruges-i kolostorok, de idesorolhatók Sziléziában a boroszlói kolostorok is). Ámde e nagyméretű, nagy létszámú rendházak mellett jóval több átlagos vagy éppen kicsi is működött, s az átlagban ezek nagyobb súllyal jelennek meg, mint a nagy intézmények. Ami az általunk tárgyalt korszakot illeti, Knowles megállapítása szerint az angliai ferences kolostorok átlagléttszáma a 13. századi 25-ről 15 főre csökkent.<sup>37</sup> Hasonló arányokat feltételez Emery is a középkor végi Franciaországban.<sup>38</sup>

Ami a Domonkos-rendet illeti, a magyarországiak kétségkívül alacsonyabb átlagléttszámot mutatnak, mint a franciaországi, spanyolországi vagy délnémet adatok, ott ugyanis ez inkább 30–35 fő körül alakult.<sup>39</sup> Kelet-Közép-Európa más országaiban azonban a magyarországiával összevethető létszámokat találunk. Maga Jerzy Kłoczowski, aki ezelőtt ötven évvel foglalkozott a lengyelországi koldulórendi kolostorokkal, szintén felhívta a figyelmet arra, hogy – noha egyes városi kolostorok, mint például a boroszlóiak vagy krakkóiak igen nagy létszámú közösségeknek adtak otthont (Boroszlóban 1500 körül 66 domonkos, 71 obszerváns ferences, 31 konventuális ferences és 41 ágostonos, összesen 209 koldulórendi szerzetes élt) – a kolostorok többsége kicsi volt, s épphogy megvolt bennük a szükséges konventlétszám.<sup>40</sup>

A Burgundia és Auvergne területén, valamint a cseh királysághoz tartozó Sziléziában és Felső-Lausitzban lévő ferences kolostorokra vonatkozóan Ludovic Viallet gyűjtött adatokat. Mindkét területen 12–14 fő volt a konventek átlagos lélekszáma, s csak ritkán érte el a húszat, ami lényegében megfelel a magyarországi adatoknak.<sup>41</sup>

A karmeliták alnémet rendtartományában a 14. század végén ennél jóval magasabb konventlétszámokról tudunk: 1384-ben a provincia 17 kolostorában összesen 474 szerzetes volt, ami 28 fős átlagot jelentett (igaz, egyedül Kölnben 95 karmelita volt ekkor, és ötven évvel később, 1433-ban is 92 főt számlált a konvent,

37 David Knowles: *Medieval Religious Houses: England and Wales*. London, 1953. 363.

38 Emery, R. W.: i. m. (34. jz.) 4–5. – Emery a koldulórendi kolostorok átlagléttszámát teszi a 13. század végén 25 főre, az egyes rendek azonban igen eltérő képet mutatnak már a legkorábbi időtől kezdve. Hinnebusch pl. az angol domonkos provincia kolostoraiban 37 fős átlagléttszámmal számol a 14. század elején, összesen mintegy 1800 szerzetessel. Vö. William A. Hinnebusch *OP: The Early English Friars Preachers*. Istituto Storico Domenicano, Roma, 1951. 275.

39 Aragóniában pl. a 14. század végén 14 kolostorban mintegy 500 domonkos szerzetes élt (ez kolostoronként ~35 szerzetes). Michael A. Vargas: *Taming a Brood of Vipers. Conflict and Change in Fourteenth-Century Dominican Convents*. Brill, Leiden–Boston–Tokyo, 2011. (The Medieval and Early Modern Iberian World 42.) 99–124.

40 Jerzy Kłoczowski: *Les ordres mendiants en Pologne à la fin du Moyen Age*. Acta Poloniae Historica 15. (1967) 11. – A következő oldalakon a szerző ugyan egy magasabb, 20–25 fős átlagléttszámot feltételez a teljes, 13–16. század közötti időszakra, s ebből a középkor végére 3200–4000 fős szerzetesi létszámmal számol, ez azonban erősen megkérdőjelezhető, különösen a litván és az orosz területeken.

41 Köszönöm kollégám, Ludovic Viallet szíves közlését.

vagyis valójában az átlag Köln nélkül 23–24 fő volt).<sup>42</sup> Ezek az adatok azonban semmiképp sem általánosíthatók, tekintve hogy az alnémet rendtartomány Európa legsűrűbben lakott és gazdaságilag is az egyik legfejlettebb régiójában működött. A máshonnan ismert konventadatok a karmeliták esetében is legfeljebb 20 fő körüli létszámokat tükröznek. A tiroli Lienz kolostorát például a 14. század közepén 12 szerzetesre tervezték, a század végére azonban az itteni létszám húszra emelkedett. Ezzel már az egyik legnagyobb rendháznak számított a délnémet térségben, s ezért itt helyezték el az egyik rendi főiskolát.<sup>43</sup>

Vagyis a késő középkori magyar királyság arányát tekintve nagyjából ugyanannyi kolduló szerzetest tartott el, mint például Franciaország. Az általános vélekedés szerint Franciaország mégis megelőzi a középkori Magyarországot, ha az apátságokat és apáca kolostorokat is figyelembe vesszük. Ezek azonban itt is, ott is önálló gazdasági egységek voltak birtokokkal és abból származó jövedelmekkel, vagyis nem alamizsnából éltek. A későbbiekben érdemes lehet bevonni az elemzésbe az összes szerzetesrendet, ez azonban további részletes kutatást igényelne.<sup>44</sup>

A következő táblázat az Alpokon túli területek országaiban a népesség, a városiasság és a koldulórendi kolostorok összefüggéseit mutatja 1500 körül (4. táblázat). Az összegzésben minden esetben benne vannak a kisebb, regionálisan elterjedt közösségek is, mint a vilhelmiták, keresztes testvérek,<sup>45</sup> trinitáriusok, szerviták és pálosok.<sup>46</sup> Németalföld területe a középkori állapotnak megfelelően megosztva szerepel Franciaország és Németország között. Hasonlóképpen az

42 *Hans Joachim Schmidt*: L'économie des Carmes contrôlée par les visiteurs en Germania inferior. In: *Économie et religion: l'expérience des ordres mendiants (XIII<sup>e</sup>–XV<sup>e</sup> siècle)*. Ed. Nicole Bériou–Jacques Chiffolleau. Presses Universitaires de Lyon, Lyon, 2009. 251.

43 *Alfons Žák*: Österreichisches Klosterbuch. Kirsch, Wien–Leipzig, 1911. 212.; *Florentin Nothegger*: Sondernummer der Osttiroler Heimatblätter zum 600jährigen Bestand des Karmeliten-Franziskanerklosters in Lienz. Lienz, 1949.

44 Ehhez hasonló kérdés a nemesek magas aránya, ennek vizsgálata azonban már végképp meghaladná a jelen tanulmány kereteit. De a témát mindenképp érdemes tovább kutatni, különösen kelet-közép-európai összehasonlításban.

45 A keresztes testvérek (Fratres Cruciferi, Crutched Friars) szerepeltetése komoly dilemma elé állított, mivel ezzel a névvel egy valójában rendkívül heterogén szerzetesi csoportot illettek. A kontinensen és Angliában végül a kis rendek között ezeket a közösségeket is feltüntettem, Írországon azonban, ahol kizárólag a 12. század végén és a 13. század legelején alapítottak számukra kolostorokat, és csak ispótlályokat működtettek (Droghedában egyszerre hármat is), kihagytam őket az összesítésből. Ezt indokolta az is, hogy Írországon a keresztes testvéreket kifejezetten kanonokrendként tartották számon.

46 Az ún. négy nagy koldulórend (ferences, domonkos, Ágoston-rendi remete és karmelita) a LeGoff által kezdeményezett kutatások óta szinte axiómának számít a kérdéssel foglalkozó történészek körében. Franciaországot és Angliát tekintve többé-kevésbé igazolható is ennek a négy rendnek a kiemelése, Európa más régióiban azonban ennél tarkább képet kapunk. A karmeliták ugyanis bizonyos térségekben alig voltak jelen (pl. Skandinávia, Magyarország), egyes területeken pedig más, a koldulórendekhez hasonlóan viselkedő közösségek is nagyobb jelentőségre tettek szert. Ilyenek voltak pl. a vilhelmiták a francia–német határvidéken (akkor valójában német területen), vagy a pálosok Magyarországon. A kisebb rendek közül egyébként összességében a pálosok váltak a legjelentősebbé, kolostoraik számát tekintve az ötödik helyen állnak, messze megelőzve a többi kisebb rendet.



1500 körüli helyzetet tükrözve Elzász, továbbá a három püspökség, Metz, Toul és Verdun területe, valamint a burgundi grófság (Franche Comté) a Német-római Birodalomnál szerepel. Ennek megfelelően korrigáltam az egyes területek lélekszám-adatait is. Az összehasonlításból – mind a térképeken, mind az adatsorokat tekintve – hiányzik Itália. Ennek egész egyszerűen az az oka, hogy nem sikerült megfelelő adatokhoz jutnom sem a kolostorhálózat, sem a népesség vonatkozásában. E hiányt a későbbiekben mindenképpen pótolni kell.

#### 4. táblázat

Az Alpokon túli Európa koldulórendi kolostorhálózatának és népességének összefüggései

Ország	Népesség	Kolostorok száma (A)	Kolostorok száma (B)	N/K	Városi arány (%)	Népességarány (%)	Kolostorarány (A, %)	Kolostorarány (B, %)	Kolostor/10 000 km <sup>2</sup> (B)
Franciaország	15 500 000	635	683	22 694	36,7	33,79	31,02	30,30	13,5
Anglia	2 700 000	184	196	13 776	61,7	5,89	8,99	8,70	13,0
Írország	2 000 000	129	130	15 385	17,7	4,36	6,30	5,77	15,4
Wales	300 000	10	11	27 273	18,2	0,65	0,49	0,49	5,8
Skócia	600 000	36	42	14 286	52,4	1,31	1,76	1,86	5,4
Dánia	550 000	40	40	13 750	57,5	1,20	1,95	1,77	6,8
Norvégia, Svédország*	940 000	37	37	25 405	32,4	2,05	1,81	1,64	0,8
Németország	12 000 000	487	538	22 305	49,4	26,16	23,87	23,79	10,3
Svájc	500 000	22	23	21 739	47,8	1,09	1,07	1,02	8,4
Ausztria	780 000	39	41	19 024	41,5	1,70	1,91	1,82	7,7
Csehország**	1 700 000	44	44	38 636	47,7	3,71	2,15	1,95	5,9
Szilézia, Lausitz	820 000	39	41	20 000	20,5	1,79	1,91	1,82	7,7
Lengyelország	2 900 000	104	113	26 106	26,6	6,32	5,08	5,01	5,0
Porosz hercegség	180 000	6	6	30 000	0,0	0,39	0,29	0,27	4,2
Magyarország	3 500 000	181	247	14 170	34,0	7,63	8,84	10,96	8,0
Horvátország, Dalmácia***	900 000	54	62	14 516	56,5	1,96	2,64	2,75	8,1
Összesen	45 870 000	2047	2254	20 350	42,74				8,3

\* A finn területekkel együtt. Csak Norvégia és Svédország területén az egy kolostorra jutó népesség ~20 000 fő.

\*\* A cseh királyság teljes területére, Sziléziával és Lausitzal a városiassági mutató 34,9%.

\*\*\* Horvátország és Dalmácia népessége a hátszázzal (Hercegovina, Montenegró, Albánia) együtt értendő.



Az Alpokon túli Európában egy 10 000 km<sup>2</sup>-es területen átlagosan 8-8,5 kolostort találunk, és az egy kolostorra jutó lélekszám átlagosan 20 000-22 000 fő körüli. Ezt a lélekszamarányt látjuk Norvégiában és Svédországban (a finn területek nélkül), Németországban, Ausztriában, Svájcban, valamint Sziléziában és Lau-sitzban. Franciaországban, Lengyelországban és a finn területekkel együtt számított Skandináviában kicsivel több ember „tartott el” egy kolostort. Walesben, Csehországban és a porosz hercegségben viszont jóval magasabb számarányokat tapasztalunk. A sorból voltaképpen csak Csehország lóg ki, amiben azonban egyértelműen a huszita mozgalom hatása tükröződik. A másik kettő a latin kereszténység határvidéke, részben missziós terület. A skála másik végén Anglia, Skócia, Írország, Dánia, továbbá Magyarország, Horvátország és Dalmácia található, ahol az egy kolostorra jutó lélekszám 14 000–15 000 fő körül volt.<sup>47</sup>

A következő oszlopban a „városiasság” látszik, vagyis az, hogy az adott területen lévő koldulórendi kolostorok közül hány helyezkedett el olyan településen, amely két vagy több kolostort is képes volt eltartani. Jacques LeGoff 1970-ben megfogalmazott tézise a koldulórendek és a városok közti kapcsolatáról ma is alapvetően meghatározza a koldulórendekről alkotott képünket. Ugyanakkor már a tézist a magyar viszonyok közé áttöltető Fügedi Erik is jelezte, hogy a koldulórendek terjeszkedése mint a „fait urbain” tükre nem minden esetben igazolható.<sup>48</sup> Ugyanerre a következtetésre jutott a városiasodást funkcionális szempontból kutató Kubinyi András,<sup>49</sup> és érvelésüket újabb adalékokkal lehetett alátámasztani a koldulórendi gazdálkodás kutatása által is.<sup>50</sup> Persze a városok és a koldulórendek kapcsolata azokban a régiókban sem tagadható teljesen, ahol e rendek terjeszkedésének nem a város volt az elsődleges terepe. A városias jelleg határát a kétkolostoros településeknél meghúзва viszonylag jó összehasonlítási alapot kaphatunk, amely Európa nagy részén érvényesnek tűnik (az egykolostoros településeket már LeGoff és az akkori kutatásban részt vevő többi kutató is bourgade-nak, vagyis nem valódi városnak tekintette). A két oszlopot összehasonlítva látjuk, hogy az eltartóképesség és a városiasság nem feltétlenül függ össze egymással. Magyarország például – Angliához hasonlóan – az egyik legalacsonyabb létszámmal szerepel az eltartóképességnél, miközben a városiasságot tekintve a két ország igen távol áll egymástól (vö. 2. ábra). A köztudottan városiasodott területeken általában valóban magas, 60% körüli a városi kolosto-

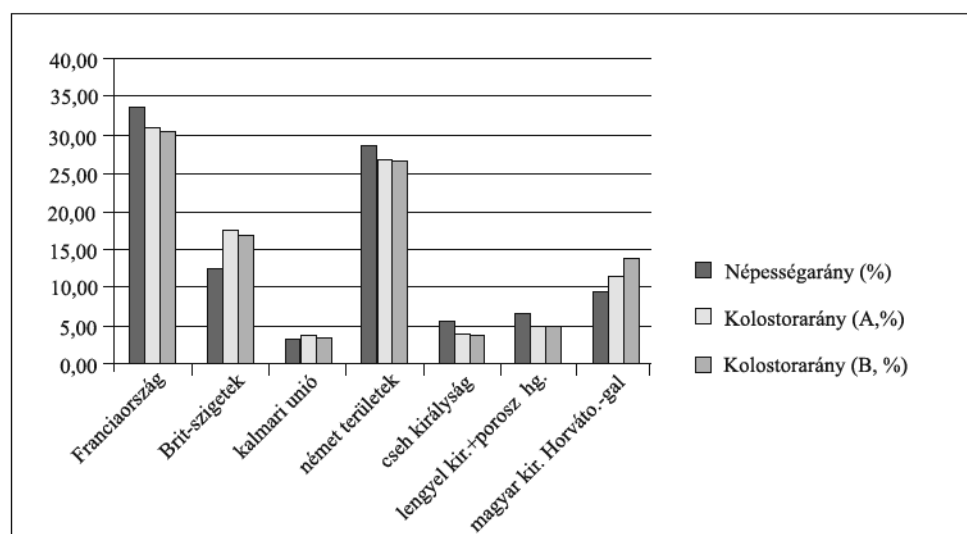
47 Írország 1500 körül egészen extrém képet mutat, aminek oka az obszerváns ferences kolostorok robbanásszerű elterjedése különösen a sziget északi részén. Ennek következtében az egy kolostorra jutó népesség lélekszáma 12 000 fő körül mozog (feltéve hogy Írország ekkori lélekszámára a szakirodalom helyes közelítést ad). Hasonlóan furcsa képet mutat a terület a városiasság tekintetében is (ld. alább). A problémát vélhetően a teljes ír kolostorhálózat és esetleges demográfiai változások (pl. esetleg jelentősebb bevándorlás) összefüggésében kellene megvizsgálni, ez azonban messze túlmutat a jelen tanulmány keretein.

48 Fügedi E.: Koldulórendek és városfejlődés i. m. (23. jz.) 88–92.

49 Kubinyi András: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37. (1999) 502–503.

50 F. Romhányi Beatrix: Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a középkori Magyarországon. Disszertáció. Kézirat. 2013.

2. ábra. Európa egyes területeinek kolostoreltartó képessége a koldulórendekre vetítve



A középső oszlop (A) a kis rendek nélkül, a jobb oldali (B) azokkal együtt számolva

rok aránya. Ami Franciaországot illeti, itt némileg elmarad a legalább két kolostort ellátó, tehát városiasnak elismert települések aránya a vele összehasonlítható országokétól. (A városiassághoz lásd még alább az 5. táblázatot.)

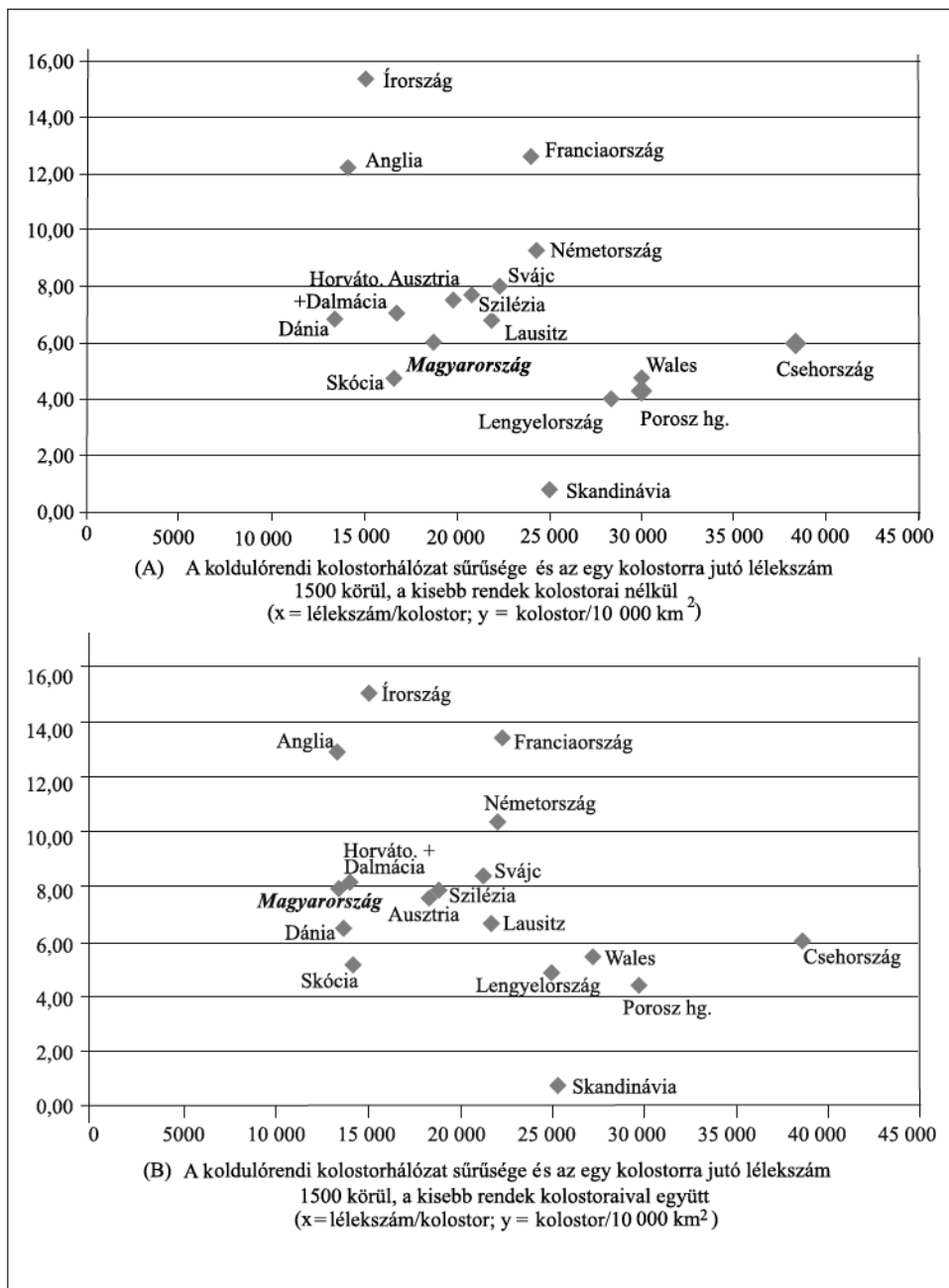
A következő grafikonok a fenti táblázat adatai alapján készültek. Egyértelműen kiténik, hogy a 15–16. század fordulóján Kelet-Közép-Európa korántsem mutat egységes képet. Az első két grafikon (lásd 3. ábra) az egy kolostorra jutó átlagos lélekszámot (x tengely) és a kolostorhálózat sűrűségét (y tengely) mutatja.

A hálózat sűrűségét tekintve a kisebb rendek kolostorai nélkül (A) a Német-római Birodalom egyes területei, valamint Dánia és Dalmácia felel meg az átlagnak. Lényegesen ritkásabb képet a kontinens északi peremvidéke (Finnország, Norvégia, Svédország), ennél sűrűbbet pedig a legnyugatibb területek mutatnak (Anglia, Írország, Franciaország). Valamivel átlag alatti kolostorsűrűséget találunk Skóciában és Walesben, valamint Magyarországon, Lengyelországban és Poroszországban. Az adatokat a kisebb rendekhez tartozó kolostorok számával kiegészítve (B) a kép megváltozik: Magyarország az átlagos kolostorsűrűséget mutató területek közé ugrik.

Amennyiben az egy rendházat eltartó átlagos lélekszámot állítjuk vizsgálódásunk középpontjába, úgy némileg más csoportokba rendeződnek a megfigyelt területek. Csehország a középkor végén – a huszitizmus következtében – egyértelműen fölfelé „lóg ki”. Az átlagnál valamivel magasabb arányt mutat két kicsiny, peremterületen fekvő ország(rész): Poroszország és Wales, továbbá kisebb mértékben Lengyelország, míg Ausztria, Magyarország és Szilézia az átlag körül helyezkedik el. Lényegesen kevesebb ember a Brit-szigeteken és Dániában volt képes egy koldulórendi kolostort eltartani, s ehhez a csoporthoz közelít Dalmácia is.

## 3. ábra

Az Alpokon túli Európa koldulórendi kolostorhálózatának demográfiai összefüggései



A pálos kolostorokat figyelembe véve (B) a helyzet annyiban változik, hogy Lengyelország lényegében eléri az átlagot, Magyarország viszont Dalmáciához, Angliához és Dániához hasonló fő/kolostor arányt mutat.

Fontos hangsúlyozni, hogy e két grafikon csupán egyetlen időbeli metszetet ábrázol, a változások bemutatásához további adatgyűjtésre volna szükség. Annyi azonban ezek alapján is kijelenthető, hogy Közép-Európa államai a kolostorhálózat és a „kolostoreltartó képesség” szempontjából nem rendezhetők egy csoportba. A háttérben több tényező hatása feltételezhető: a demográfiai és gazdasági tényezők mellett jól kitapinthatóan szerepet játszottak vallási (huszitizmus) és politikai (török elleni harcok) szempontok is. Az is világos, hogy a késő középkori magyar királyság egyáltalán nem tekinthető perifériának ebben az időszakban és ebből a szempontból, legfeljebb annyiban, amennyiben például az erőteljesen városiasodott Anglia is annak tekinthető. Emellett, a jelek szerint 1500 körül sem gazdasági, sem demográfiai válságnak nincs nyoma. Ugyanakkor érdemes elgondolkodni Lengyelország és Írország helyzetén, ennek értelmezéséhez azonban a két ország gazdasági viszonyaira és településhálózatára vonatkozó további adatokra volna szükség.

Ha mégis kisebb-nagyobb csoportokat vagy hasonlatosságokat felmutató párokat keresünk a területek között, akkor jól láthatóan Anglia, Skócia és Dánia, Franciaország és Németország, illetve Lausitz, Szilézia, Ausztria és (német) Svájc mutat lényegében azonos képet.<sup>51</sup> Feltételezhető, hogy az 1400 körüli állapotot mutató grafikonon Csehország is a Németország által meghatározott közép-európai csoportot erősítené. A második grafikonon Magyarország és a horvát-dalmát területek ugyancsak értelmezhetők párként. Wales és Poroszország esetét külön kellene megvizsgálni, mert a földrajzi távolság miatt a hasonlóság nehezen értelmezhető.

A kolostorsűrűséget tekintve néhány nyugat-európai terület – mint Anglia vagy Dánia – vonatkozásában az adatok arra utalnak, hogy a kolostorhálózat egy korábbi, jóval nagyobb lélekszámhoz igazodva jött létre. A demográfiai krízis miatt – amelynek okaként egyébként könnyen azonosíthatjuk a nagy pestisjárványt – ezeken a területeken a koldulórendek 13. századi expanzióját nem követte másodvirágzás, a kolostorok száma nem vagy alig nőtt. Ugyanakkor tény, hogy ez a helyzet nem vezetett a kolostorok tömeges megszűnéséhez, legfeljebb a szerzetesek száma csökkent, ami arra mutat, hogy a gazdasági teljesítőképesség nem romlott az adott időszakban, vagyis a kevesebb ember is képes volt a nagyszámú kolostor eltartására.

51 Ugyancsak „együtt mozog” a táblázatban külön fel nem tüntetett Svédország (Skåna nélkül) és Norvégia.



A becsült lélekszám adatok természetesen sok bizonytalanságot rejtjenek magukban, de az arányok nagyjából tükrözik a valós helyzetet. Ennek megfelelően a tendenciák alapján úgy vélem, a magyar királyság népessége 1500 körül nemigen lehetett kevesebb 3,5 millió főnél. Ennél kisebb lélekszám esetén ugyanis az egy kolostort eltartó népesség száma olyan csekély lenne, hogy még Anglia és Dánia adataitól is elmaradna, s ez már semmiképp sem hihető. A belső arányokat tekintve a Kubinyi által becsült lélekszám és e közötti mintegy 200 000 fős különbség – a kolostorhálózat 15. századi alakulását figyelembe véve – nagyrészt a Dunántúlon – annak is inkább déli részén –, kisebb részben talán Szlavóniában összpontosulhatott.

##### 5. táblázat

Két vagy annál több kolostorral rendelkező városok száma az egyes területeken 1500 körül, a kis rendekkel együtt

Kolostor/ város	Anglia	Wales	Írország	Skócia	Ausztria	Cseh Királyság	Svájc	Poroszország	Dánia	Skandinávia	Franciaország	Lengyelország	Magyarország	Dalmácia és Horvátország	Németország	Összesen
2	19	1	5	6	3	9	1		10	6	46	5	18	14	59	204
3	8		3	2	2	1	3		1		18	3	7	1	24	75
4	11		1	1		2					17		1	1	9	43
5	3				1						5		2		6	17
6													1			1
7											2	1	1			4
Nagyobb városok	41	1	9	10	6	12	4	0	11	6	88	9	30	16	101	344
Városi kolostorok	121	2	23	26	17	29	11	0	23	12	253	24	84	35	262	924
Összes kolostor	196	11	130	42	41	85	23	6	40	37	683	113	247	62	538	2246
„Fait urbain” (százalék)	61,7	18,2	17,7	61,9	41,5	34,1	47,8	0,0	57,5	32,4	37,0	23,0	34,0	56,5	48,7	41,1

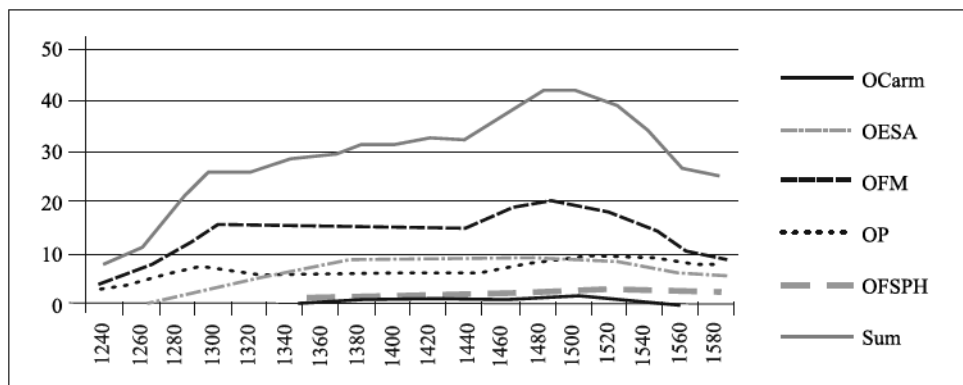
Németalföld, vagyis a mai Belgium és Hollandia kolostorai Franciaország és Németország kolostorai között szerepelnek.

## A terjeszkedés dinamikája

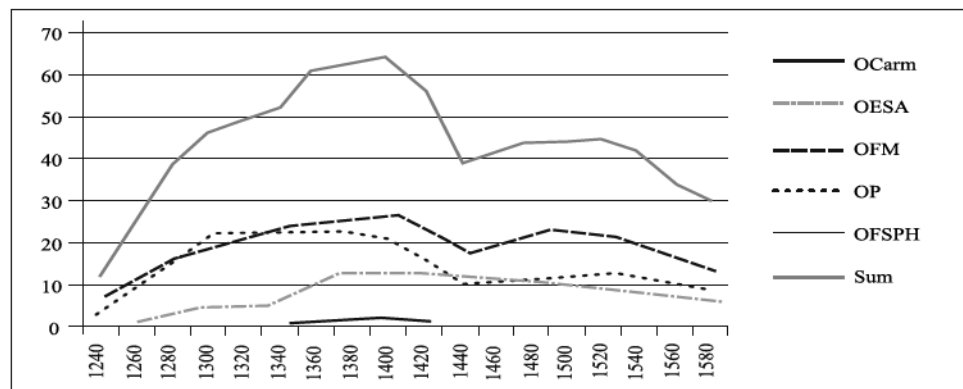
További kérdéseket vet fel az egyes területeken a koldulórendi kolostorok terjeszkedése. Miközben a térségben több helyen a „klasszikus” képet – gyors elterjedés, stabilizáció, lassú hanyatlás – látjuk, esetleg egy kisebb másodvirágzással a közép-kor végén (például Ausztria, Svájc, Szilézia), vannak jellegzetes kivételek is. Csehországban a kétszeri hanyatlás nyilvánvalóan a huszitizmus és a 16. századi reformáció következménye volt, amelyek közül az előbbi hatott a szomszédos területek – elsősorban Ausztria és Szilézia – grafikonjain is látható, 1440 utáni másodvirágzásra. Lengyelországban a görbe emelkedése jóval lassúbb, mint a térség többi országában. Emellett azt is ki kell emelnünk, hogy a grafikon csak a lengyel királyság területét ábrázolja, a litván nagyfejedelemség nélkül, ahol pedig a 16. század folyamán jelentős számban létesültek új koldulórendi kolostorok. Ennek köszönhetően a grafikon enyhén leszálló jellege emelkedővé válik a lengyel–litván állam teljes területét figyelembe véve (4–11. ábra).

Összességében véve a grafikonok jellege mégis hasonló, mert mindegyiken felfedezhető egy „stabilizációs szint”. Ezzel szemben a magyar, illetve a német területek koldulórendi kolostorait ábrázoló grafikonokon ilyen szintnek alig látjuk jelét, a teljes kolostorszámot mutató vonal folyamatosan emelkedik. A jelenség mozgatói Magyarországon nagyrészt a ferencesek, Németországban pedig az összes koldulórend hozzájárul valamilyen mértékben, de leginkább a ferencesek és a karmeliták. A németországi adatokat kisebb területekre szétbontva ugyanakkor az látszik, hogy a folyamatosan emelkedő trend oka a különböző német területek fejlődésének eltérő üteme. Hasonló képet mutat a Brit-szigetek összesített grafikonja is. Ilyen jellegű területi eltéréseket Magyarországon viszont nem látni. Hasonló a két grafikon a 16. századi hirtelen összeomlást tekintve is, amelynek háttérében Németországban a reformáció és a vallásháborúk, Magyarországon a reformáció és a török háborúk álltak. Még ennél is drasztikusabb összeomlás csak Angliában figyelhető meg, ahol VIII. Henrik rendeletei nyomán az 1530-as években szinte egyik napról a másikra eltűntek a szerzetes-közösségek, valamint a kalmari unió területén, ahol a reformáció rendkívül gyors és szinte zavartalan térhódítása eredményezte ugyanezt. Különösen tanulságos a kép, ha összevetjük a csehországi grafikonnal, ahol a huszitizmus ugyan jelentős pusztulást okozott a kolostorhálózatban, ez mégis messze elmaradt az említett magyar és német pusztulás mértékétől. Ráadásul amint a cseh királyság határain kívülre helyeződtek át a háborús konfliktusok, megkezdődött az elpusztult kolostorok helyreállítása, illetve újak alapítása, még ha a kolostorhálózat sűrűsége nem is érte el a korábbi.

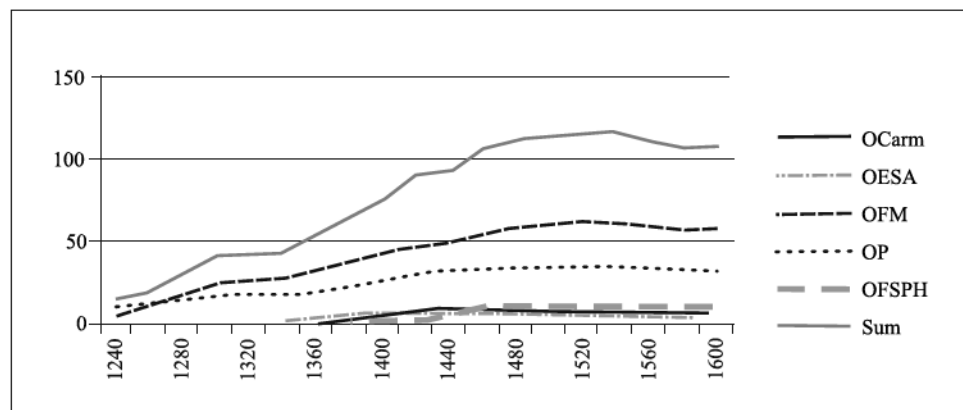
4. ábra. Alsó- és Felső-Ausztria, valamint Stájerország kolostorai (1240–1580)



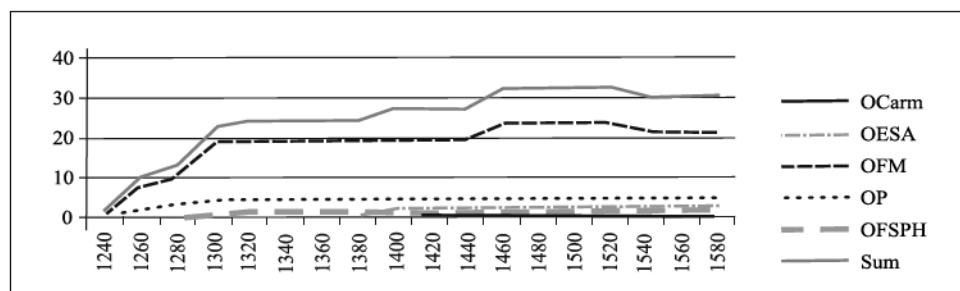
5. ábra. Csehország kolostorai (1240–1580)



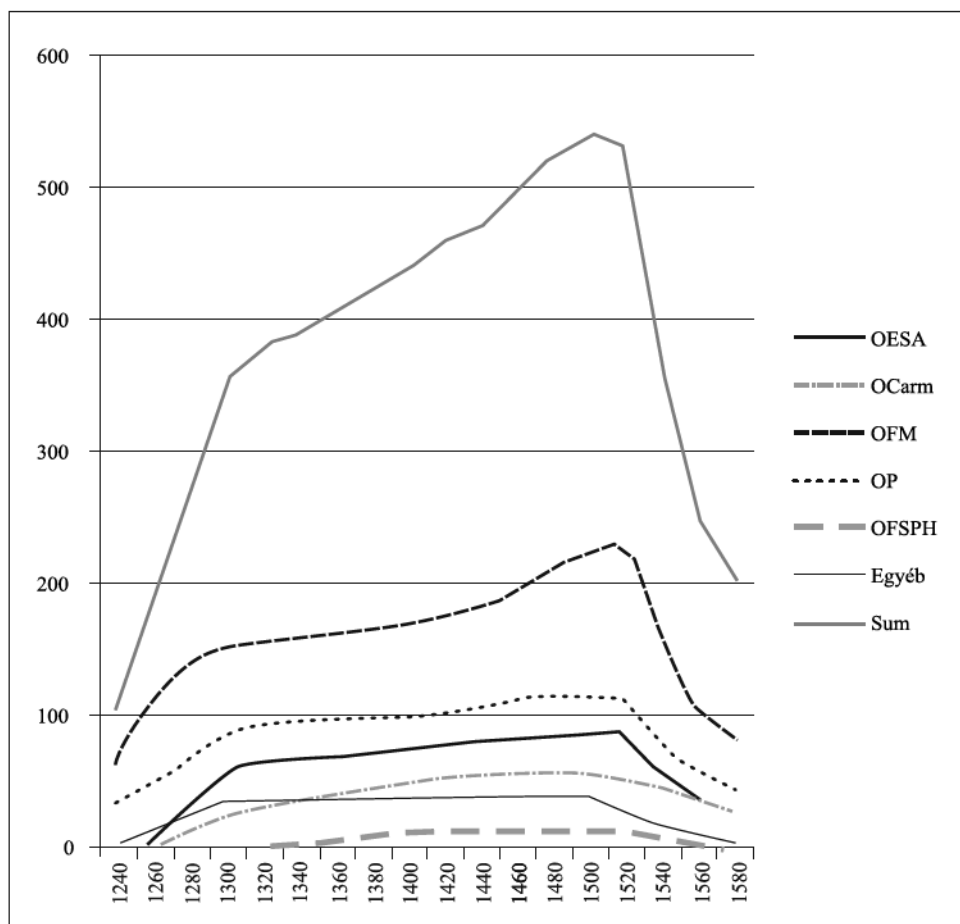
6. ábra. Lengyelország kolostorai (1240–1580)



7. ábra. Szilézia kolostorai (1240–1580)

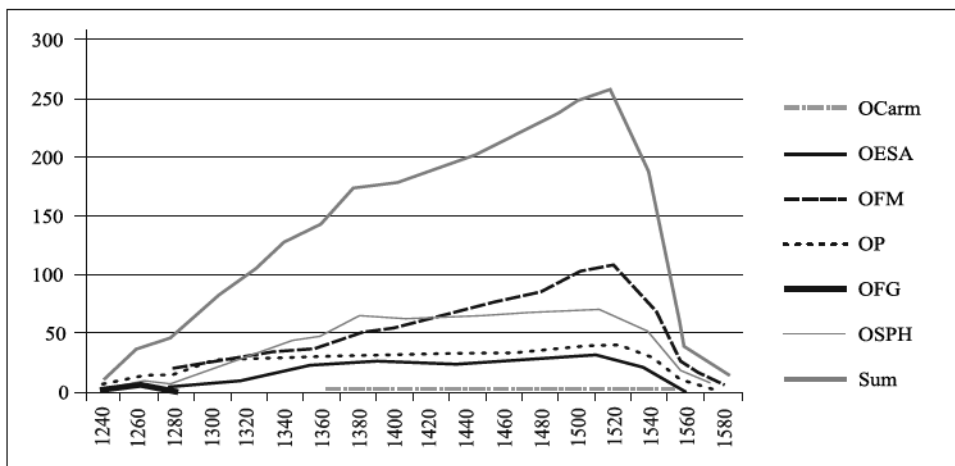


8. ábra. Németország kolostorai (1240–1580)

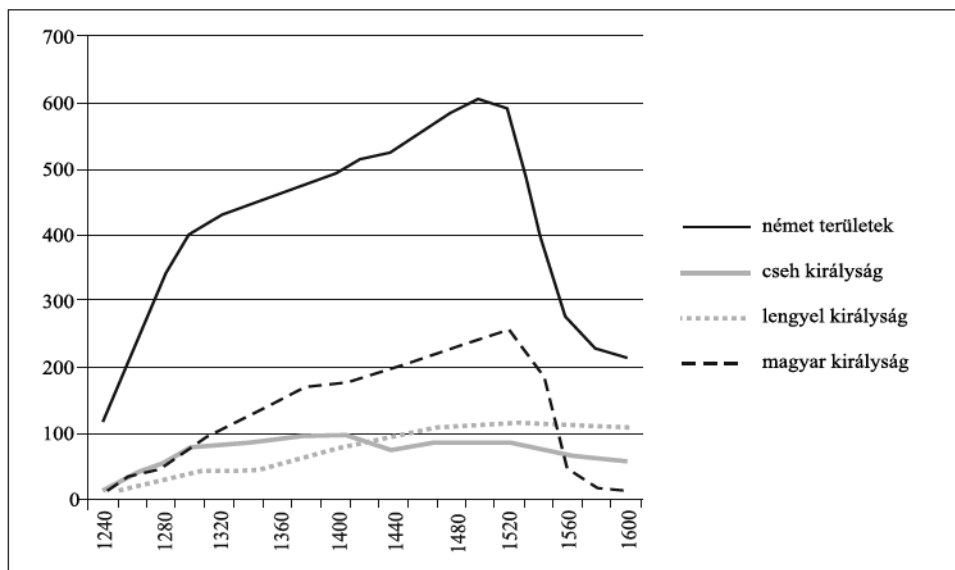




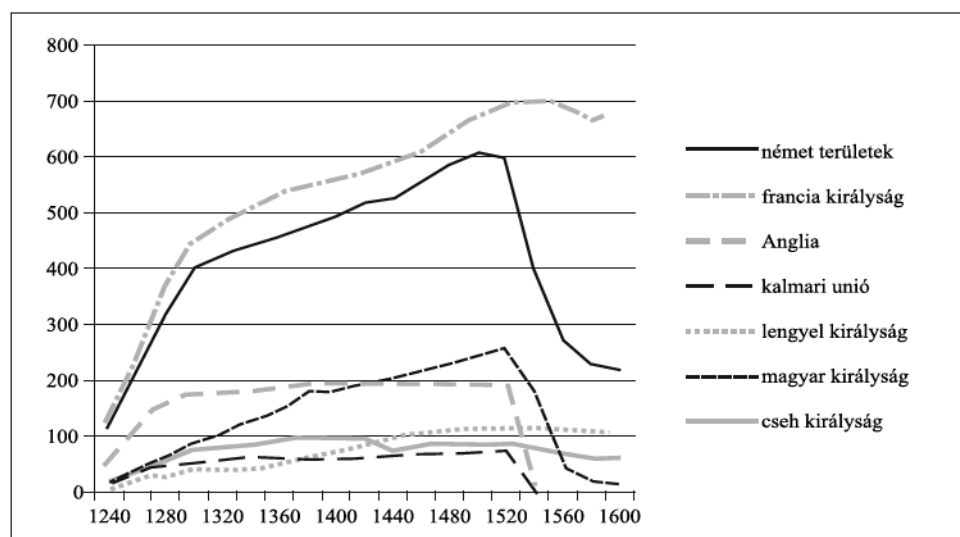
9. ábra. Magyarország kolostorai (1240–1580)



10. ábra. Közép-Európa kolostorai (1240–1600)



11. ábra. Az Alpokon túli európai országok koldulórendi kolostorainak száma (1240–1600)

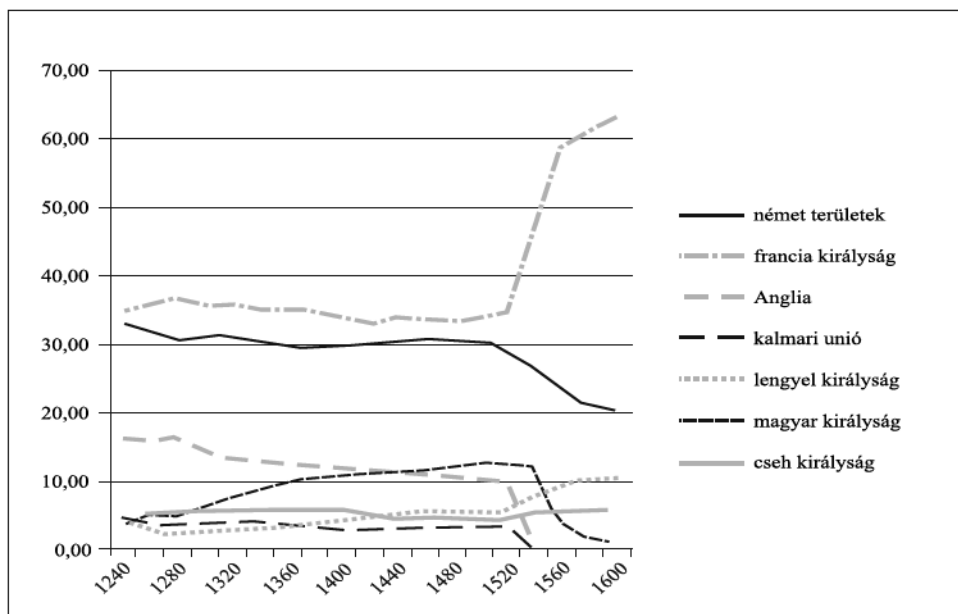


Végezetül érdemes egy pillantást vetni az egyes régiók részesedési arányára a koldulórendi kolostorok teljes európai hálózatában (a dél-európai területek nélkül). A 12. ábra azt mutatja, hogy egy adott időben az összes koldulórendi kolostor hány százalékát találjuk az egyes területeken. A feltüntetett hét terület – a francia királyság, a német területek (Észak-Itália nélkül), Anglia (Walesszel), a magyar királyság (Horvátországgal), a cseh királyság (Sziléziával és Lausitzcal), a lengyel királyság (a megszerzett porosz területekkel, de Litvánia nélkül), valamint a kalmari unió – a 14. század végéig a koldulórendi kolostorok összesen több mint 90%-ának adott otthont, s arányuk a 15. században is meghaladta a 85%-ot. A 13. századi terjeszkedési időszak szinte mindenhol okozott kisebb ingadozásokat, a 16. századi reformáció pedig, mondhatni, mindent felborított. Igazán értelmezni és értékelni az 1280 és 1520 közötti időszakot lehet.

Amint látható, Franciaország mindvégig magasán vezet, habár az ott működő kolostorok részaránya idővel valamelyest csökkent. A következő Németország, amely 1280 tájára „állt be”, 1360-tól a reformáció időszakáig pedig igen stabil képet mutat. Ez azt jelenti, hogy a nagy alapítási hullám után is, a népesség növekedésével párhuzamosan még folyamatosan jöttek létre újabb kolostorok. A korai időszakban Anglia állt a harmadik helyen, a 14. századtól kezdve azonban mindvégig csökkent az itteni kolostorhálózat részaránya Európán belül. Ennek oka, hogy a hálózat gyakorlatilag 1300 körülre kiépült, további alapítások nemigen történtek a későbbiekben.

A 13. század első felében a három kelet-közép-európai állam fej-fej mellett indult, Magyarország azonban viszonylag gyorsan elszakadt ettől a csoporttól. Feltűnő, hogy míg a másik két államban, Csehországban és Lengyelországban a kolostorhálózat hamar elérte a stabilizációs szintet, addig Magyarország esetében a

12. ábra. Európa egyes területeinek százalékos részesedése a teljes koldulórendi kolostorhálózatban



nyugat-európai országokhoz képest lassan, de folyamatosan emelkedő trendet mutató vonalat látunk. Ez azt jelenti, hogy az ország kolostorhálózatának részaránya Európán belül a 13–15. században, egészen a reformáció megjelenéséig folyamatosan nőtt. Az 1400-as évek elején Anglia és Magyarország helyet is cserélt a sorrendben. Érdekes alaposabban szemügyre venni Csehország és Lengyelország helyét is. Az előbbi a 16. században gyakorlatilag visszanyerte korábbi súlyát, az utóbbiban pedig két emelkedő időszak is megfigyelhető: 1400 körül, illetve a 16. század elején. Ennek gazdasági és demográfiai háttere további kutatás tárgya lehetne.

Mind a grafikonokat, mind a térképeket hosszan lehetne még elemezni, mivel azonban tanulmányomat vitaindítónak szántam, ettől most eltekintek. Kizárólag a középkori magyar királyság szempontjából számba véve az állításokat, a következőket tartom fontosnak kiemelni:

- A legkorábbi monostoralapítások megerősíteni látszanak azt a vélekedést, hogy a római kori Pannonia déli felében, a Sopron–Pécs vonaltól délnyugatra feltételezhető a településhálózat, illetve egy részének fennmaradása, az északkeleti felében azonban már a népvándorláskorban is csak romokkal számolhatunk. A korai monostoralapítások topográfiája alapján a római utak egy részének használata is feltételezhető. A legforgalmasabb utak egyike a 11–12. században a Lotaringiából Augsburgon, Salzburgon, Grazon, Pécsen át vezető, később *via imperatoris*nak nevezett út volt. A Borostyánút és a Duna menti limesút használata a 11. században, a Drávától délre vezető római úté a 13. századig nem mutatható ki a kolostorhálózat alapján.

- Az ország kolostorhálózatának változásai alapján megállapítható, hogy a településhálózat a 13. század közepén ténylegesen elérte az ország határait. Erdély betelepítésében, illetve az intézményhálózat kiépítésében nagyobb szerepet kaptak az északi útvonalak. A Maros-völgy monostorainak döntő többsége a 12. század közepe táján vagy azután létesült, létrejöttükben a folyón zajló sókereskedelemnek lehetett szerepe. Ugyancsak a 12. század közepén kezdődött a nyugati gyepűelve monostorokkal való betelepítése. Szlavónia népessége viszont csak 1200 körül kezdett emelkedni, kolostorhálózata a 13. század előtt nem épült ki. Itt a legkorábbi alapítások a Papuk-hegység köré csoportosulnak. Eközben az Alföld településviszonyai gyökeresen átalakultak, a régió kolostorhálózata lényegében eltűnt, az új rendek is csak elvétve és gyakran későn jelentek meg a területen. E folyamat már a tatárjárás előtt megkezdődött és csak jóval azután zárult le. A jelenség egyik oka a Tisza és mellékfolyói mentén a vízjárta területek kiterjedése, illetve az lehetett, hogy az árterek egyes részeit hosszabb ideig borította víz. Hasonló, korlátozottabb hatással járó vizesedés feltételezhető a Rába mentén és a Dráva torkolatvidékén, valamint a Balaton déli partján is.<sup>52</sup>
- A 15. században a Temesköz és az Erdélyi-érchegység demográfiai viszonyai lényegesen megváltoztak: ezeken a területeken az ortodox népesség már ekkor nagy arányt képviselt, egyes vidékeken vélhetően többségbe is került. Erre utal, hogy a Temesköz koldulórendi kolostorainak elsöprő többsége a század második felére eltűnt.
- A koldulórendi kolostorhálózat vizsgálata alapján elmondható, hogy a rendek megtelepedését tekintve az ország egyáltalán nem volt lemaradva Európa más részeitől, de a kolostorhálózat kiépülése lényegesen lassabban történt, s nagyjából az 1350-es évekig tartott. Ennek oka legalább részben a tatárjárás és a kun betelepülés lehetett. Ugyanakkor a 14. század közepétől a növekedés nem állt le, az ország súlya az 1520-as évekig emelkedett.
- Az európai adatokkal történt összehasonlítás alapján a magyar királyság népessége 1500 körül elérte a 3 500 000 főt. A Dunántúl – főként a Dél-Dunántúl – és Szlavónia népsűrűsége pedig a korábban feltételezettnél valamivel magasabb lehetett.
- Reálisabb képet kapunk az Európában zajló folyamatokról, ha a koldulórendek közül nem rekesztjük ki a kisebbeket. Ezek közül a magyar alapítású pálos rend volt a legnagyobb, kolostorainak számát tekintve közvetlenül az

52 Az Árpád-kori és a késő középkori településhálózat hasonló változását sikerült kimutatni a Balaton déli partján. Vö. *Mészáros Orsolya–Serlegi Gábor*: The impact of environmental change on medieval settlement structure in Transdanubia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62. (2011) 199–219. Nem kizárt, hogy az 1248-ban említett síójúti ferences kolostor megszűnése is – közvetlenül vagy közvetve – ezzel a változással függ össze. A Kárpát-medence középkori, különösen az Árpád-kori időjárási és éghajlati viszonyainak rekonstrukciójához ld. még *Kiss Andrea*: Weather and Weather-Related Natural Hazards in Medieval Hungary. I–II. *Medium Aevum Quotidianum* 66. (2013) 5–37., 67. (2014) 5–46., továbbá *Vadas András–Rác Lajos*: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agrártörténeti Szemle* 51. (2010) 39–61.



ügynevezett négy nagy koldulórend mögött, az ötödik helyen állt Európában (a rend terjeszkedésének szélesebb összefüggésekbe helyezése kívül esik a jelen tanulmány keretein).

Összegezve, a kolostorhálózat alapján a középkori magyar királyság egyáltalán nem volt Európa elmaradott vagy periferikus területe, különösen nem számítható annak a 13. század végétől. A településhálózat átalakulását figyelve megfontolandó, hogy a hagyományos választóvonalak helyett érdemes volna más időbeli határokat és ezzel együtt más okokat (is) keresni. A régészeti adatokat is tekintetbe véve település- és népességtörténeti szempontból a 8–12., illetve a 14–16. század látszik két világosan eltérő korszaknak. A köztes időben a „hosszú” 13. század a nagy átalakulások kora, amelyek a tatárjárástól függetlenül is zajlottak, de a végkifejletet a mongol támadás és következményei nyilván jelentősen befolyásolták. A mélyebb okok között meghatározó szerepe lehetett a környezet (éghajlat, vízállás) változásának, e folyamat feltárása azonban még sok kutatást igényel.

### BEATRIX F. ROMHÁNYI

#### MONASTIC NETWORK – SETTLEMENT SYSTEM – POPULATION ON THE DEMOGRAPHIC CHANGES OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM

Based on the analysis of the changing network of monasteries in medieval Hungary the aim of the present paper is to model the demographic evolution of the country, as well as to interpret the results in a European context. The reliability of data is not equal throughout the whole period between ~1000–1550. The set of data before 1200 represents a minimum of the once existed institutions. The main results of the analysis are:

- The correlation between the first foundations and the late Roman and 9<sup>th</sup> century settlement system (SW from the Sopron–Pécs line). The road from Lorraine to the Balkans through the Alps appears on the early map, the Amber Road, the Limes Road and the Roman Road south from the Drava River are not reflected in the monastic network till the 13<sup>th</sup> century.

- The country's settled area reached the borders by the mid-13<sup>th</sup> century. The institutions entered Transylvania from the north, the importance of the Maros Valley increased from the mid-12<sup>th</sup> century. Despite the foundation of the Zagreb Bishopric in 1091 the monastic network of Slavonia began to develop only around 1200. In the same period the network of the Great Plain changed radically, the early monasteries disappeared, while the new orders settled late and sporadically in the region.

- The immigration of Orthodox population to the Temes Region and the Transylvanian Mountains is reflected in the monastic network in the 15<sup>th</sup> century.

- In the case of the mendicant orders the time of the first foundations and the average density of their network correspond to Western European standards, but their evolution was slower. The late coming of the Carmelites is characteristic all over East Central Europe. The relative weight of the country within the mendicant network of Europe increased constantly till the 1520s.

– With regard on “monastic sustainability” in European context the population of the Hungarian Kingdom reached 3.500.000 around 1500. Population density of Transdanubia and Slavonia seems to have been higher than supposed earlier.

– As far as settlement history is concerned, the analysis of the monastic network and of the archaeological data reveal two major periods (8<sup>th</sup>–12<sup>th</sup> c., 14<sup>th</sup>–16<sup>th</sup> c.). The long 13<sup>th</sup> century was a period of transition in which the Mongol invasion acted as a catalysing factor. Among the reasons of the transformation environmental (climatic, hydrologic) factors played a crucial role.



## A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban\*

Vitatható koncepciók: függetlenségi harcok és országegyesítések

A történeti magyar állam históriájában az 1606. évi bécsi békétől az 1711. évi szatmári megegyezésig tartó hosszú 17. század különleges helyet foglal el. A hosszabb-rövidebb háborúkkal és gyakori békekötésekkel fémjelzett korszak Magyarországnak történetét az elmúlt bő fél évszázad magyar és nemzetközi történetírása számos értelmezésben mutatta be. Az 1950–1970-es években e korszakot a *magyar függetlenségi küzdelmek* egyik legmeghatározóbb időszakának tartották. Sőt az iskolájukat akkor végzők közül sokan így tartják Magyarországon mind a mai napig. Emiatt ez a szemlélet a történeti köztudatban napjainkig elevenen él, amit Magyarország függetlenségének 1989. évi visszaszerzése – teljesen érthetően, ám anakronisztikus módon – ugyancsak erősített. Ez a koncepció elsősorban nem egy szaktörténész, hanem a magyarországi tudományos szocializmus egyik vezető képviselője, Mód Aladár hét kiadást megélt könyvének (*400 év küzdelem az önálló Magyarországért*) hatására terjedt igen széles körben el.<sup>1</sup> E mű ugyanis az 1940–1950-es években igen sikeresen épített a 19. század második felében megszületett magyar nemzeti romantikus történetírás függetlenségi irányzatának meghatározó hagyományaira, amelyek hol erősebben, hol gyengébben a 20. század első felében is elevenek maradtak.<sup>2</sup>

\* A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) támogatásával készült. Ezen írás rövidebb előadás-változata nemrég megjelent egy főként 19–20. századdal foglalkozó konferenciakötetben: *Pálffy Géza: A hosszú 17. század új megvilágításban – a kiegyezések és kompromisszumok évszázada?* In: *Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában. A Habsburg Történeti Intézet és a Budapesti Andrásy Egyetem Közép-Európa Tanulmányok Fakultásának 2012-es konferenciája*. Szerk. Gerő András. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány–Habsburg Történeti Intézet, Bp., 2014. 11–19.

1 *Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 7. jav. bőv. kiad. Szikra, Bp., 1954., ill. cseh nyelvű kiadása: *Uő: 400 let bojů za nezávislost Maďarska*. Státní nakladatelství politické literatury, Praha, 1955.

2 *Steven Bela Vardy: Modern Hungarian Historiography. East European Monographs–Columbia University Press, Boulder–New York, 1976. (East European Monographs 16.)* 43–46., 121–128.; *Gunst Péter: A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 2000. (Történelmi Kézikönyvtár) 139–273.; *Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. passim.



A történeti alap kutatásokat sohasem végző Mód szerint az 1526 és 1918 közötti magyar történelem nem volt más, mint a magyarság függetlenségi küzdelme a „német elnyomókkal”, az „osztrák gyarmatosítókkal” és az „imperialista Habsburgokkal” szemben. E függetlenségi háborúsorozat vezéralakjai az Erdélyi Fejedelemség uralkodói, elsősorban a hosszú 17. században élt Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc voltak. Ennek a történeti koncepciónak a korabeli politika általi elfogadását szemléletesen jelzi, hogy a budapesti Hősök terén álló magyar királypanteon Habsburg uralkodóinak (I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József) szobrait az 1950-es évekre a kommunista államvezetés Bocskai, Bethlen, Thököly, II. Rákóczi Ferenc és Kosuth Lajos alakjaira cseréltette ki.<sup>3</sup> E történelem- és emlékezetpolitikának köszönhetően így generációk tanulták ebben a szemléletben Magyarország 17. századi, sőt valójában teljes modern kori történelmét.

Ezt a folyamatot erősítette, hogy az 1950–1970-es években a professzionális magyar történetírásban is széleskörűen elfogadták vagy legalábbis elfogadni kényszerültek ezt a koncepciót. Magyarországon ezt leginkább talán Benda Kálmán *Bocskai István függetlenségi harca* (1952) és Nagy László *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért* (1969) című kötetei, valamint R. Várkonyi Ágnes sok kiadást megélt népszerűsítő összegzése (*Két pogány közt. A Rákóczi-szabadságharc története*) jelzi.<sup>4</sup> Am ugyanezt a szemléletet közvetítette a nemzetközi szakmai közönség számára Köpeczi Béla *The Hungarian Wars of Independence of the Seventeenth and Eighteenth Centuries* című tanulmánya (1982), valamint az idegen nyelven megjelent Magyarország-történetek is.<sup>5</sup> E munkák hatása a mai napig érződik mind a magyarországi történeti köztudatban, mind a nemzetközi történetírásban. Az utóbbi kapcsán ezt jól tükrözi a legfrissebb, 2006-ban megjelent angol nyelvű Magyarország-történet. Ez a 16. század közepe utáni másfél évszázad ma-

3 András Gerő: *Heroes' Square – Budapest. Hungary's History in Stone and Bronze*. Corvina, Bp., 1990. 30–33.

4 Benda Kálmán: *Bocskai István függetlenségi harca*. Művelt Nép, Bp., 1952.; Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Akadémiai, Bp., 1969.; R. Várkonyi Ágnes: *Két pogány közt. A Rákóczi-szabadságharc története*. 4. kiad. Móra, Bp., 1979. (Képes történelem). Később, főként a rendszerváltás után, amikor erre lehetőségük adódott, mindhárman jelentősen árnyalták korábbi függetlenségi véleményüket, sőt Nagy László szinte teljesen felülírta korábbi nézeteit. Számos példával mindhármuknál: Benda Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában*. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk. Szerk. Lukács János. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004. (Protestáns Művelődés Magyarországon 11.); Nagy László: *A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején*. *Hadtörténelmi Közlemények* 105. (1992) 2. sz. 3–29.; R. Várkonyi Ágnes: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Akadémiai, Bp., 1994.

5 Béla Köpeczi: *The Hungarian Wars of Independence of the Seventeenth and Eighteenth Centuries in Their European Context*. In: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. Ed. János M. Bak–Béla K. Király. *Social Sciences Monographs–Atlantic Research and Publications–Columbia University Press, Boulder (Co.)–Highland Lakes–New York*, 1982. (War and Society in Eastern Central Europe 3. – Eastern European Monographs 104. – Atlantic Studies on Society in Change 12.) 445–455.; vö. még pl.: *A History of Hungary*. Ed. Ervin Pámlényi. Collet's, London–Wellingborough, 1975. 151–178.

gyarországi történelmét *The Struggle for Independence (1547–1711)*, a 2010. évi magyar fordításban pedig *A függetlenségi harcok (1547–1711)* címmel összegezte.<sup>6</sup>

Az 1980–1990-es években a kora újkori dinasztikus államok rendszerére vonatkoztatva már egyre anakronisztikusabb függetlenségi szemléletet fokozatosan egy újabb koncepció váltotta fel Magyarországon: az Erdélyi Fejedelemségből kiinduló, úgynevezett *országgyesítési kísérletek* elmélete. Eszerint Bocskai István és említett fejedelem-utódai már nem a függetlenségért, hanem a Buda 1541. évi török elfoglalása után három részre szakadt történeti Magyarország területi egységének helyreállításáért harcoltak. Ennek az érdemi módosulásnak érzékletes példája a magyar történetírás II. világháború utáni legjelentősebb vállalkozása, a *Magyarország története tíz kötetben*. A sorozat 1980-as évek közepén megjelent 17. századi kötete már nem beszélt 17. századi függetlenségi harcokról. Az erdélyi fejedelmek ekkor már csupán *Habsburg-ellenes küzdelmeket* és *országgyesítő kísérleteket* vezettek.<sup>7</sup>

Míg az első elmélet az 1948 utáni magyarországi politikai rendszernek a történetírással gyakorolt erőteljes hatásáról tanúskodott, a második „csupán” arról a lényeges körülményről feledkezett meg, hogy az erdélyi fejedelmek a 17. században mindvégig az Oszmán Birodalom vazallusai voltak, bár a török Portától való függésük kisebb volt, mint a román fejedelemségeké. Habsburg-ellenes fegyveres küzdelmekbe így csakis Isztambul beleegyezésével foghattak, miként trónjuk betöltése is jelentős mértékben a szultáni udvar akaratától függött. Így országgyesítő háborúkat természetesen nem, pusztán Habsburg-ellenes hadjáratokat vezettek – miként mindezt a legfrissebb kutatások már hangsúlyozzák.<sup>8</sup> E téren csak a 18. század elején II. Rákóczi Ferenc jelentett kivételt, aki már nem függött az oszmá-

6 Bryan Cartledge: *The Will to Survey. A History of Hungary*. Timewell Press, London, 2006. 102–128., ill. magyar nyelven: *Úő: Megmaradni... A magyar történelem egy angol szemével*. 2. jav. kiad. Officina '96, Bp., 2010. 117–142.

7 Magyarország története 1526–1686. I–II. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1987. (Magyarország története tíz kötetben 3/1–3/2.), különösen II. 1043–1155., ill. nagyjából ugyanebben a szemléletben R. Várkonyi Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Vince Kiadó, Bp., 1999. (Tudomány–Egyetem) 70–90.

8 Minderre újabban ld. az alábbi két friss tanulmánykötet eredményeit: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. Gábor Kármán–Lovro Kunčević. Brill, Leiden–Boston, 2013. (The Ottoman Empire and its Heritage 53.); *Europe and the „Ottoman World”. Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*. Ed. Gábor Kármán–Radu G. Păun. Isis, Istanbul, 2013., ill. magyar nyelven újabban Bethlen Gábor kapcsán: Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621)*. Századok 145. (2011) 915–973., ill. II. Rákóczi György apropóján B. Szabó János–Sudár Balázs: „Independens fejedelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. I–II. Századok 146. (2012) 1015–1048., 147. (2013) 931–999., valamint Papp Sándor: *Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban*. Keletkutatás (2011) tavasz: 25–72.

noktól, ám akinek szintén csak vágyálmaiban valósulhatott meg egy általa birtokolt teljes történeti Magyarország.<sup>9</sup>

Noha az elmúlt két évtizedben az új kutatásoknak köszönhetően szakmai körökben az országegyesítésről szóló koncepció is egyre inkább kikopóban van, a közép- és felsőfokú történelemoktatás egy jelentős részét még áthatja. Ezt jól jelzi egy egészen frissen (2014) megjelent általános iskolai (hatodikos) történelemtan-könyv, amely szerint például „Bethlen Gábor erdélyi fejedelem legfőbb politikai törekvése a három részre szakadt Magyarország újraegyesítése volt”.<sup>10</sup> E koncepció továbbélése elsősorban azzal magyarázható, hogy a magyar történeti köztudat-ba a 19. század második fele óta szinte folyamatosan plántált nemzeti függetlenség mítoszokra sokszor annak a 17. századnak az értékelésekor is épít mind a történetírás, mind az aktuálpolitika, amikor Európában még egyetlen nemzetállam sem létezett. Ezt számottevően elősegíti persze az is, hogy a modern kori nemzet-eszmék egyes csírái kétségkívül e században születtek meg.<sup>11</sup>

A magyarországi szemlélettől a nemzetközi történetírásban is csupán kevesen térnek el, hiszen a világnyelveken született munkák is általában a Magyarországon készült, majd idegen nyelvre lefordított nagyobb összefoglalásokra építenek. Márkán kivételt – a külső vizsgálati szempontnak köszönhetően – csupán három olyan szerző munkája jelent, akik a közép-európai Habsburg Monarchia keretében vizsgálták a Magyar Királyság történetét. Az angol Robert Evans úttörő monográfiájában (*The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*) már 1979-ben is egészen más megvilágításban, azaz nem a függetlenség vagy az országegység szemszögéből, hanem a bécsi udvar és a magyar rendek kapcsolatrendszerére fókuszálva mutatta be az általa vizsgált korszak magyarországi történetét „Limited rejection” fejezetcímmel.<sup>12</sup> Hasonló szemlélet mondható el újabban az osztrák

9 Rákóczi függetlenségi háborújának hatalmas irodalmára ld. legutóbbi bibliográfiáját: A Rákóczi-szabadságharc. Szerk. R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel. Osiris, Bp., 2004. (Nemzet és emlékezet) 774–807., ill. újabban angol és francia nyelven vö. *István M. Szijártó: The Rákóczi Revolt as a Successful Rebellion*. In: *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe. Commemorating 1956*. Ed. László Péter–Martin Rady. Hungarian Cultural Center, London, 2008. 67–76. és *Correspondance diplomatique relative à la guerre d’indépendance du prince François II Rákóczi (1703–1711)*. Ed. Ferenc Tóth. Honoré Champion, Paris, 2012. (Bibliothèque d’études de l’Europe centrale 9.) 11–114.

10 *Sólyom Márk–Nagy Lajos–Tárnóczyai Géza: Történelem*. Tankönyv 6. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Bp., 2014. 87.

11 *Balázs Trencsényi: Early-Modern Discourses of Nationhood*. Phil. Diss. Central European University, Bp., 2004.; *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Ed. Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky. Brill, Leiden–Boston, 2010. (Studies in the History of Political Thought 3.) passim és *Szabó András Péter: „De profundis”*. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. Századok 146. (2012) 1085–1160., különösen 1150–1159.

12 *R[obert] J[ohn] W[eston] Evans: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation*. Oxford University Press–Clarendon Press, Oxford–New York, 1979. 235–274., ill. újabb német kiadása *Uő: Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700*. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. 2. Aufl. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1989. (Forschungen zur Geschichte des Donauraumes 6.) 177–201.: „Ungarn: Beschränkte Zurückweisung” c. alfejezet.



Thomas Winkelbauer 16–17. századi Habsburg Monarchia-története (2003) és a francia Jean Béranger magyar korai újkor-történeti összefoglalója (2010) kapcsán is. Winkelbauer a monarchia államalakulatainak sorában sohasem feledkezik meg a Magyar Királyságról, legyen szó a monarchia szerkezetéről, had- és pénzügyeiről, vagy vallási, társadalmi és kulturális viszonyairól, sőt külön elemzi a török hódítás és a rendiség kérdését mind a királyság, mind a monarchia története szempontjából.<sup>13</sup> Béranger ugyanakkor a magyar országgyűlésekről és a török háborúkról folytatott saját kutatásaira is építve az 1606 és 1711 közötti Magyar Királyság történetét „Le conflit constitutionnel du XVII<sup>e</sup> siècle” címmel jellemezte.<sup>14</sup> Ezek az új szemléletű elképzelések azonban csupán a legutóbbi évtizedben kezdtek számottevően hatni a magyarországi történetírásra és egyetemi oktatásra.

### Egy új értelmezés: szakítások és kompromisszumok évszázada a Magyar Királyságban

Jelen tanulmányban magam egy új, de természetesen nem kizárólagos értelmezését szeretném adni a 17. századi Magyar Királyság történetének. Ez szellemiségében sokkal közelebb áll az utóbb említett három nemzetközi megközelítéshez, mint a gyakran előítéletekre és mítoszokra építő magyarországi elméletekhez. A bemutatott magyar koncepciók ugyanis véleményem szerint nemcsak általános szemléletükben problematikusak, hanem abban is, hogy a magyar történelmet csaknem kizárólag a 16. század közepén létrejött Erdélyi Fejedelemség szemszögéből vizsgálják.<sup>15</sup> Elsősorban azért, mert ezek az elképzelések – ma már tudjuk: tévesen – a fejedelemséget a 19. századi nemzeti romantikus történetírás jegyében a magyar nemzeti függetlenség bástyájának és az önálló magyar államiság szimbólumának tekintették.

Egy ilyen Erdély-központú szemlélet létjogosultságát persze nem szeretném elvitatni, ugyanakkor az 1541 után három részre szakadt történeti Magyarország története nem írható meg csupán egyetlen szemszögéből. Sőt igazán korrekten csak a három állam: egyrészt a Habsburg Monarchiába integrálódott Magyar Királyság, másrészt a Duna medencéjében jelentős magyarországi területeket elfoglaló Osz-

13 *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. I–II. Ueberreuter, Wien, 2003. (Österreichische Geschichte 1522–1699.) I. 123–173. stb.

14 *Jean Béranger*: La Hongrie des Habsbourg. I. De 1526 à 1790. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2010. 105–204.

15 *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. 2. kiad. Gondolat, Bp., 1984. (Magyar História); *Cristina Feneşan*: Constituirea principatului autonom al Transilvaniei. Editura Enciclopedică, Bucureşti 1997.; *Oborni Teréz*: Tartományból ország. Erdélyi változások a 16. század első felében. In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. Zombori István. METEM, Bp., 2004. 165–178.



mán Birodalom, harmadrészt az utóbbi vazallus állama, az Erdélyi Fejedelemség keretében vizsgálható.

Napjainkban tehát már nehezen fogadható el, hogy a középkori magyar állam jogutódja, a Habsburg Monarchia részévé vált Magyar Királyság 17. századi történeti narratívájának szemszögéből vizsgáljuk. Azaz a két nagyobb részt magyarok vezette állam, a királyság és a fejedelemség (politika-, had- és igazgatás-) története – gyakori érintkezéseik ellenére – sem írható le egy modell vagy egy koncepció keretében. Már csak azért sem, mert az előbbi Közép-Európa vezető hatalmának, a Habsburg Monarchiának a része volt, az utóbbi pedig a korabeli világ egyik leg-erősebb államának, az Oszmán Birodalomnak az érdekszférájába tartozott. E két nagyhatalom pedig a 15. századtól évszázadokon át egymás riválisának számított.

A magyarországi török hódítás után megmaradt, mintegy 120 000 km<sup>2</sup>-nyi, azaz még mindig igen jelentős területű Magyar Királyság 1606 és 1711 közötti története vizsgálható és vizsgálendő úgymond a saját maga szemszögéből: minde-  
nekelőtt a monarchia és a királyság, a bécsi Habsburg-udvar és a magyar politikai elit viszonyrendszerében – miként Evans, Winkelbauer, Bérenger és későbbi írásaiban<sup>16</sup> részben már Benda Kálmán is tette.<sup>17</sup> Ebben a rendszerben új kutatásaim alapján magam a Magyar Királyság 17. századi történetét a *kiegyezések és kompromisszumok évszázadának* tartom. Még pontosabban fogalmazva a *szakítások és kiegyezések évszázadának*, hiszen az újabb és újabb sokszínű kompromisszum-rendszereket mindig kisebb-nagyobb szakítások előzték meg.<sup>18</sup> Az eddigi elképzelésekkel ellentétben tehát nemcsak a 19. századi magyar történelmet határozta meg egy döntő jelentőségű kiegyezés (1867), sőt nemcsak a 18. század fogható fel a kompromisszumok korának – miként Poór János találóan nevezte<sup>19</sup> –, hanem kiemelten igaz ez a 17. századi magyar állam történetére is.

Mindez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a történeti Magyarország területén 1541 után százötven éven át osztozó három állam (a Magyar Királyság, az Oszmán Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség) történetét egymástól me-reven elválasztanánk. Háborúikat ugyanis – akár az oszmánok vagy az erdélyi fejedelmek a császárok és magyar királyok ellen, akár fordítva – egymás területein

16 Benda Kálmán: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. Történelmi Szemle 27. (1984) 445–479.; Uő: Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. R[obert] J[ohn] W[eston] Evans–T[revor] V. Thomas. Macmillan, London, 1991. (Studies in Russia and East Europe) 123–128.; Uő: A nemzeti hivatástudat i. m. (4. jz.) passim.

17 Hasonlóra a 16. század kapcsán nemrég egy önálló kötetben már kísérletet tettem. Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. História–MTA TTI, Bp., 2010. (História Könyvtár. Monográfiák 27.).

18 Erre az új koncepcióra egy nemrég megjelent népszerűsítő összegzésben a teljes történeti Magyarország korszakbeli fejlődésére is véleményem szerint érzékletesen alkalmazható *romlás és megújulás* kifejezésekkel próbáltam utalni. Vö. Pálffy Géza: Romlás és megújulás 1606–1703. Kossuth, Bp., 2009. (Magyarország története 10.).

19 Poór János: A kompromisszumok kora. ADAMS, Bp., 1992.

azaz az egykor egységes történeti Magyarországon folytatták. Hogy csak a legfontosabb 17. századi hadjáratokat említjük: például 1604–1606-ban (Bocskai István mozgalma), majd 1619–1621-ben, 1623–1624-ben és 1626-ban (Bethlen Gábor II. Ferdinánd elleni hadjáratai), 1644-ben és 1645-ben (I. Rákóczi György III. Ferdinánd elleni hadjáratai) vagy éppen az 1660–1664. és az 1683–1699. évi nagy török háborúk idején. Sőt a bécsi udvar és a magyar rendek között az újabb és újabb kompromisszumrendszereket többnyire az tette szükségessé, hogy a 16. században fennálló egyensúlyt az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes hadjáratai felborították. Mégpedig elsősorban azzal, hogy a királyság politikai elitjének egy részét (részben fegyveres kényszerből, részben különféle céljaik hatékony támogatásával) sikerült maguk mellé állítaniuk.

### Öt kompromisszum a hosszú 17. században

A hosszabb-rövidebb háborús időszakok elmúltával ugyanakkor nem csupán a szemben álló államok vezetői (a Habsburg uralkodók és a fejedelmek) kötöttek rendszeresen békeszerződéseket, hanem a két táborra szakadt magyar királysági elit is mindig kiegyezett mind egymással, mind a bécsi udvarral. A békeszerződéseket követő megegyezéskeresés a 17. századi Magyar Királyságban végül véleményem szerint öt meghatározó kiegyezést, vagyis új kompromisszumrendszert (1608, 1622, 1647, 1681, 1711) eredményezett. Ezek – a szatmári békességet csupán részben kivéve – mind magyar országgyűléseken születtek.

Az első kiegyezés az 1608. őszi pozsonyi országgyűlésen jött létre: egyrészt a II. Rudolf császárt a nevezetes *Bruderzwist*-ben<sup>20</sup> a rendek segítségével a magyar trónról lemondató II. Mátyás magyar király (1608–1619) és a magyar rendek között, másrészt a Bocskai-felkelés (1604–1606) idején két pártra szakadt királysági rendek között. Ennek előfeltétele egyrészt a hosszú török vagy másként tizenöt éves háborút (1591/93–1606) lezáró zsitvatoroki békeszerződés, másrészt a rendkívül sokszínű felkelés végét jelentő bécsi béke 1606. évi megkötése volt.<sup>21</sup> Az új kompromisszumrendszer – korszakindító volta miatt is – régebb óta viszonylag jól ismert mind a magyar, mind a nemzetközi történetírás számára, s többen tartják és nevezik meghatározó kiegyezésnek.<sup>22</sup>

20 Újabbán vö. *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*. Ed. Václav Bůžek. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Historický ústav, České Budějovice, 2010. (Opera Historica 14.).

21 *Gustav Bayerle*: The Compromise at Zsitvatorok. Archivum Ottomanicum 6. (1980) 5–53.; Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606). Hrsg. Karl Nehring. Oldenbourg, München, 1983. (Südosteuropäische Arbeiten 78.); *Karl Nehring*: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609). Századok 120. (1986) 3–50.; ill. újabban „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária. DE Történelmi Intézete–Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 2006. (A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 8.).

22 A régebbi irodalommal részletesen *Pálffy Géza*: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2009. (Századok Füzetek 3.) 48–66., ill. frissen *Papp Sándor*: Török

A 17. század második kiegészését viszont szinte teljesen elfeledte a történetírás. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem II. Ferdinánd elleni 1619–1621. évi magyarországi hadakozását ugyanis szintén egy nemzetközi szempontból is fontos békeszerződés zárta 1621–1622 fordulóján a morvaországi Nikolsburgban. Ez teremtette meg azután a lehetőséget az 1622 májusa és augusztusa közötti soproni országgyűlésen a bécsi udvar és a magyar rendek, illetve a fejedelmi hadjáratok alatt ismét két táborra szakadt magyar politikai elit kibéküléséhez.<sup>23</sup> Míg ezt az új kompromisszumrendszert a 19. század végén még számon tartotta a magyar történetírás,<sup>24</sup> az elmúlt évtizedek összefoglalóiban legjobb esetben is – nem tévedés – csupán néhány sornyi figyelmet kapott.<sup>25</sup> Emiatt az 1622. nyári soproni országgyűlésen bekövetkezett kiegészést és új hatalomelosztást a Habsburg-kutatás sem tartja számon, csupán egy nemrég elhunyt színháztörténésznek, Otto G. Schindlernek köszönhetően a nemzetközi operakutatás számol vele.<sup>26</sup>

Az 1622. nyári kompromisszumrendszert csaknem hasonló koreográfia szerint követte az I. Rákóczi György fejedelem III. Ferdinánd elleni két hadjáratát (1644, 1645) lezáró béke 1645 decemberében. A nikolsburgi békeszerződéshez hasonlóan ez is külföldön, nevezetesen a felső-ausztriai Linzben született meg a császár és magyar király, illetve az erdélyi fejedelem között. Noha a békeszerződésről sokat tudunk,<sup>27</sup> az azt követő pozsonyi országgyűlésen 1646 szeptemberétől 1647 júniusáig megszülető *harmadik kompromisszumrendszer* még csupán nagy vonalaiban ismert.<sup>28</sup> Ugyanez mondható el a 17. század eleje óta a királyság és a fejedelemség között – többek között a Rákócziak itteni meghatározó

szövetség – Habsburg kiegészés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Akadémiai doktori disszertáció. Szeged, 2013.

23 Egészen frissen Pálffy Géza: Egy elfelejtett kiegészés a 17. századi magyar történelemben: az 1622. évi koronázódiéta Sopronban. In: Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés. Szerk. Dominkovits Péter–Katona Csaba. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára–MTA BTK TTI, Sopron–Bp., 2014. (Annales Archivii Soproniensis 1.) 17–59.

24 Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Athenaeum, Bp., 1898. (A magyar nemzet története 6.) 340–346.

25 Magyarország története 1526–1686 i. m. (7. jz.) I. 836–837. Az alábbi újabb meghatározó összegzésekből az 1622. nyári soproni diéta – a nádorválasztást kivéve – szinte teljesen kimaradt: R. Várkonyi Á.: A Királyi Magyarország i. m. (7. jz.) 182. (az itt olvasható kronológiában nyilván elírás miatt pozsonyi országgyűlésként szerepel), ill. Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. Pannonica, Bp., 2000. (Magyar Századok 7.) 53.

26 Otto G. Schindler: Egy „Commedia in musica” 1622-ben Sopronban – A Habsburg Birodalom első operaelőadása? Magyar Zene 41. (2003) 337–372.

27 A linzi béke okirattára. Kiad. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1885.

28 Az 1646–1647. évi tárgyalásokra a régebbi irodalomból ld. Zsilinszky Mihály: A linczi békekötés és az 1647-ki vallástügyi törvénycikkek története. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1890.; Tusor Péter: Nemesi és polgári érdekérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta religióvá válásában (A Magyar Tanács és a vallásügy 1648-ban). Magyar egyháztörténeti vázlatok 10. (1998) 5–26.; Péter Katalin: A protestáns vallásszabadságért folyó harc az 1646–1647. évi országgyűlésen. Egyháztörténeti Szemle 7. (2006) 2. sz. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-protvallszab.htm> (a letöltés ideje: 2014. okt. 10.) A diéta forrásanyagának kiadásán Bessenyei József dolgozik.



birtokainak köszönhetően is – különleges ütközőzónává váló Felső-Magyarország, illetve az itt élő katolikus fő- és köznemesség kutatása kapcsán. Az ő helyzetük és lehetőségeik elemzésére a jövőben önálló esettanulmányok lennének hivatottak.<sup>29</sup>

A Thököly Imre vezette kuruc felkelés (1671–1685)<sup>30</sup> első időszakát – több fegyverszünet után – az 1681. évi soproni diétán létrejött *negyedik kiegyezés* zárta. Ez is hosszú hónapok alatt született meg, 1681 áprilisától az esztendő legvégéig. S noha többen is írtak róla,<sup>31</sup> szisztematikus feltárásával napjainkig adós a magyar történetírás. Pedig ez a kiegyezés mind a magyar állam, mind a Habsburg Monarchia történetében amiatt is kiemelten fontos, hogy helyreállította az úgynevezett Wesselényi-összeesküvés (1667–1671)<sup>32</sup> után felborult egyensúlyt, amikor a Magyar Királyság legelső főméltóságai első ízben indítottak részben már fegyveres szervezkedést a bécsi Habsburg-udvarral szemben.

Végül II. Rákóczi Ferenc függetlenségi mozgalmát vagy szabadságharcát (1703–1711) – mivel abban csak közvetve vettek részt idegen hatalmak – 1711 májusában egyszerre zárta békeszerződésként és az *ötödik kiegyezésként* az úgynevezett szatmári béke. Ezt az újabb magyar történetírás már nem egyszerűen vagy nem csak békeszerződésnek, hanem a bécsi udvar és a magyar rendek között meg-

29 Egy frissen megjelent kiváló példa Forgách II. Zsigmond nádor (1618–1621) kisebbik, fiatalon elhunyt fia, III. Zsigmond (1616–1645) kapcsán, elsősorban az 1644–1645 közötti háborús időszak példáján: *Szabó András Péter*: Egy felső-magyarországi katolikus főúr pengeélen: Forgách (III.) Zsigmond levelezése I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1644–1645). *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 2. (2014) 291–342., valamint erre a katolikus nemesi rétegre vö. még legfontosabb felső-magyarországi temetkezőhelyük kapcsán: *Zuzana Ludiková–Mikó Árpád–Pálffy Géza*: A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. *Művészettörténeti Értesítő* 56. (2007) 313–344.

30 Thököly Imre mozgalmára nemrég új szemléletben (további bőséges irodalommal) világít rá: *Varga J. János*: Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben. *História–MTA TTI*, Bp., 2007. (*História Könyvtár. Monográfiák* 23.); Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie – Thököly Imre gróf és felkelése. Ed. Peter Kónya. *Vydavateľstvo Prešovskej univerzity*, Prešov, 2009., ill. ld. még a *Hadtörténelmi Közlemények* 118. (2005) 3. számának tanulmányait.

31 *Zsilinszky Mihály*: Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. MTA, Bp., 1883. (Értekezések a történeti tudományok köréből XI/2.); *Németh Sándor*: Az 1681. évi országgyűlés. Élet ny., Bp., 1915; *Jean Béranger*: Les «Gravamina». Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 a 1681. Presses universitaires de France, Paris 1973. (*Recherches sur les fondements du droit d'Etat au XVII<sup>e</sup> siècle. Publications de la Sorbonne. Séries «Documents»* 23.) 269–319.

32 A Wesselényi-féle mozgalomra a legfontosabb összeggések: *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. I–II. MTA, Bp., 1876.; *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Akadémiai, Bp., 1990. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 91.); *R. Várkonyi Ágnes*: A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, Bp., 2003. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek* 2.) 423–460., ill. a horvát irodalomból: *Andželko Mijatović*: Zrinsko-Frankopanska urota. 2. kiad. Alfa, Zagreb, 1999.



született igen jelentős megegyezésnek, avagy megállapodásnak is nevezi.<sup>33</sup> Ennek számos eredményét azután az 1708-ban megkezdődő, majd megszakításokkal végül egészen 1715-ig tartó pozsonyi országgyűlés is megerősítette.<sup>34</sup>

### Örök felkelők vagy örök kiegyezők?

Mindezek arról tanúskodnak, hogy a Magyar Királyság politikai elitje a 17. században – a háborús időszakok alatt bekövetkező jelentős szakítások ellenére – alapjában mindig kész volt a bécsi udvarral való újabb és újabb kiegyezésre, sőt az erdélyi fejedelmekhez ideiglenesen átálló politikustársai visszafogadására is. A monarchia és a királyság megmaradását biztosító törökellenes határvédelem fenntartása, valamint a politikai, katonai és pénzügyigazgatás terén a 16. századtól fennálló kölcsönös egymásrautaltság<sup>35</sup> az 1606 utáni korszakban sem múlt el. Azaz a kompromisszumkényszer – az egyes kiegyezések esetében persze más-más, a jövőben még részletesen feltárandó módon – mind a Habsburg-udvar, mind a magyar politikai vezetés részére fennállt. Ezzel Magyarország reálisan gondolkozó világi és egyházi vezetői többségében tisztában voltak. Így a kiegyezések nemcsak *politikai kompromisszumok*, hanem sok tekintetben *politikai szükségszerűségek* is voltak. Ezek ismeretében ugyanakkor jelentősen árnyalnunk kell azt az általánosan elterjedt toposzt, miszerint a magyarok az „örök lázadók”, avagy az „örök felkelők” közé tartoznak. A 17. század alapján legalább ennyire nevezhetjük őket „örök kiegyezőknek”.<sup>36</sup>

Az újabb és újabb kompromisszumrendszerek folyamatos – ez ideig kevésbé vizsgált – hatalmi átrendeződésekkel és erőegyensúly-eltolódásokkal jártak mind az udvar és a magyar politikai elit, mind a rendek egyes csoportjai között. A gyakori kompromisszumkényszer ellenére a Magyar Királyság rendi elitje összesség-

33 A szatmári békére és megegyezés jellegére további bőveges irodalommal ld.: A szatmári béke története és okirattára. Közzétette, bev., jegyz. Lukinich Imre. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1925. (Magyarország újkori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek); R. Várkonyi Ágnes: „Ad pacem universalem” (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről). Századok 114. (1980) 165–197.; Bánkúti Imre: A szatmári béke. Akadémiai, Bp., 1981. (Sorsdöntő történelmi napok 6.), valamint friss szemléletben legújabbban a Századok 146. (2012) 4. számának tanulmányait.

34 Az utóbbi monografikus feldolgozásán Kalmár János dolgozik. Vö. még ugyancsak frissen Andrács Forgó: Zu den Möglichkeiten und Grenzen ständisch-politischer Handlungsfähigkeit – Das Beispiel des Herrschaftsantritts Karls VI. im Königreich Ungarn. In: Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Hrsg. Zsuzsanna Cziráki–Anna Fundárková–Orsolya Manhercz–Zsuzsanna Peres–Márta Vajnági. Ungarisches Nationalarchiv–Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien, 2014. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien 10.) 263–269.

35 Mindezekre ld. Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m. (17. jz.) passim.

36 Erről nemrég részletesen szóltam: Pálffy Géza: Örök vesztesek avagy örök nyertesek? Felkelések a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár et al., Bp.–Győr, 2012. 283–299., főként 284–286.

gében még akkor is képes volt az ország dualisztikus irányításában<sup>37</sup> betöltött szerepének, rendi kiváltságainak és a vallásszabadságnak legalább részleges megőrzésére,<sup>38</sup> amikor az osztrák és cseh területekhez hasonlóan a 17. század közepétől a bécsi Habsburg-udvar már egyértelműen abszolutisztikus jellegű intézkedésekbe és a katolikus vallás fegyveres terjesztésébe kezdett Magyarországon is. Ezt egyébként gyakran a rendek egyes csoportjainak (főként a katolikus elitnek) a hatatos támogatásával tette.

Mindebből az is kitűnik, hogy az öt kiegyezés során az érintett felek egy része mindig számottevő engedményekre, sőt nem ritkán lemondásokra kényszerült. A Habsburg udvarnak például 1608-ban – Közép-Európában szinte egyedülálló módon – a vallásszabadság törvényi becikkelyezését is el kellett fogadnia a pozsonyi országgyűlésen.<sup>39</sup> Az 1622. évi soproni kiegyezéstől kezdve pedig a rendi kiváltságokat garantáló koronázási hitleveleket (*diploma inaugurale*) is törvénybe kellett iktatni, ami azután egészen a 19. századig bevett szokás maradt.<sup>40</sup> Figyelemre méltó jelenség továbbá az is, hogy mind az öt kiegyezés egyúttal magyar uralkodókoronázással (1608: II. Mátyás, 1622: Gonzaga Eleonóra királyné, 1647: IV. Ferdinánd, 1681: Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna Terézia királyné, 1712: III. Károly) is együtt járt, ami szintén a rendek pozícióinak kedvezett.

A magyar rendek a háborús állapotok és a gyakori kompromisszumkényszer ellenére is eredményesen használták ki az erdélyi fejedelmek hadjáratait saját hatalmi pozícióik és előjogaik megőrzésére. Természetesen azonban nem korlátlanul. Ezt jól jelzi például, hogy miután 1622 nyarán Sopronban a számukra igen kedvező második kompromisszumot megkötötték a bécsi udvarral, Bethlen Gábor két újabb magyarországi hadjáratát (1623–1624, 1626) – amelyeket már tekintélyes számú török–tatar segédcsapatok is támogattak – nem szélesítették rendi felkelésekké, noha lehetőségük lett volna rá. Főleg azért nem, mert nem akarták egy újabb polgárháborúba sodorni az országot azután, hogy 1622 nyarán megerősítést nyertek az ország irányításában betöltött pozícióik, kiváltságaik és vallásszabadságuk. Kiemelendő ugyanis, hogy a rendi felkelések mind az öt szakítás alkalmával orszá-

37 A Magyar Királyság dualisztikus kormányzásának sémáját ld. *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. (17. jz.) 416.: 4. ábra és színes formában: *Uő.*: A három részre szakadt ország 1526–1606. Kosuth, Bp., 2009. (Magyarország története 9.) 31., valamint a 17–18. század fordulójára főként a központi igazgatásra koncentrálva *Oross András*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2013. (Fons Könyvek 4.) 289.

38 Mind a mai napig alapvető: *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallástügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I–IV. [1526–1712.] Magyarországi Protestáns Egyház, Bp., 1880–1897.

39 Magyar törvénytár. 1608–1657. törvényczikkek. Magy. jegyz. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1900. 8–9., ill. újabban *Tusor Péter*: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt. II. Mátyás kiközösítése. Aetas (2004) 4. sz. 89–105.; *Péter Katalin*: A vallástügy a bécsi béketárgyalásokon. In: „Frigy és békesség legyen...” i. m. (21. jz.) 171–175.

40 Magyar törvénytár. 1608–1657. törvényczikkek i. m. (39. jz.) 174–183.: 1622. évi 2. törvény-cikk, vö. *Gustav Turba*: Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI, 1156 bis 1732. Fromme, Wien, 1903. 353–354. és *Csekey István*: A magyar trónöröklési jog. Athenaeum, Bp., 1917. 99–102.

gos bel- és polgárháborúkká is váltak. Hosszabb távon pedig – hatalmas pusztítással együtt járva – éppen e mozgalmak termelték ki az újabb felkelésekben részt vevő, fegyverforgatásban jártas elemeket.<sup>41</sup>

### Örök vesztesek vagy örök nyertesek?

Külön figyelmet érdemel, hogy a kompromisszumokat a bécsi udvarral és egymással megkötő magyar politikai csoportok vezetői általában minden esetben kifejezett nyertesei voltak a kiegyezéseknek. Ez gyakran attól függetlenül is így történt, hogy az udvarral szembeni rendi felkelések vezetői vagy éppen e felkelések elkötelezett ellenfelei voltak. A Habsburgok ellen harcoló Bocskai István egyik legfőbb tanácsadója (Illésházy István) az 1608. őszi első kiegyezéskor a pozsonyi országgyűlésen, Bethlen Gábor főkapitánya (Thurzó Szaniszló) pedig az 1622. nyári diétán, a második kompromisszum alkalmával Sopronban lett nádor, azaz a Magyar Királyság világi elítjének vezetője.

A magyarországi hatalmi válságok és szakítások, majd a kiegyezések és kompromisszumkötések sokarcúságát mi sem jelzi jobban, mint hogy a nádori poszton a gyorsan elhunyt Illésházyt 1609-ben már az a Thurzó György követte, aki – evangélikus vallása dacára – Bocskai egyik legfőbb fegyveres ellensége volt. Sőt 1625-ben az evangélikus Thurzó Szaniszló utódja sem lett más, mint Bethlen Gábor egyik legfőbb magyarországi riválisa, a katolikus Esterházy Miklós.<sup>42</sup> Az 1711. májusi szatmári megegyezés egyik aláírója, Károlyi Sándor kuruc generális is hamarosan (1712) császári altábornagyi és magyar grófi címet kapott. Sőt egy évtizeddel később, 1723-tól egészen haláláig (1743) a Magyar Királyi Helytartótanács tanácsosa volt, azaz fontos szerepet játszott a 18. századi Magyarország újjászülésében és új berendezésében.<sup>43</sup>

Mindezek érzékletesen jelzik, hogy a bécsi Hofburg számára is igen fontos kiegyezéseket tető alá hozó magyar politikusokat a hosszú 17. században a Habsburg-udvar igyekezett széleskörűen jutalmazni, illetve tetemes háborús káraikért kárpótolni. Címekkel, tisztségekkel, birtokokkal, kegydíjakkal és különféle privilégiumokkal egyaránt. Ugyanakkor a törvényes uralkodóval ideiglenesen szakítók, sőt ellene akár éveken át fegyveresen harcolók esetében is csupán az 1670. évi főúri összeesküvést követte megtorlás, azaz több arisztokrata és köznemes kivégzése. A többi fegyveres és politikai konfliktust sikerült kölcsönös kompromisszumok útján, az öt kiegyezés során viszonylag megnyugtató módon rendezni.

41 Ezen új szemléletben próbáltam nemrég a 17. századi magyar társadalomfejlődést összegezni: *Pálffy G.*: Romlás és megújulás i. m. (18. jz.) 7–25. és 50–58.

42 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország föméltségai 1526–1648. Maecenas, Bp., 1988. 70.

43 *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Gondolat, Bp., 1988. (Magyar História. Életrajzok); *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., kieg., bev. Mészáros Kálmán. História-MTA TTI, Bp., 2005 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.) 220–221., ill. legújabban a régi irodalmat is összegezve: *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor és Pálffy János a szatmári megegyezésért. Századok 146. (2012) 853–865.



E példák azt is jól mutatják, hogy a magyar rendek legbefolyásosabb irányítói akár a rendi felkelések vezetőiként, akár az azokat lezáró kiegyezések megszervezőiként szinte mindig nyertesek voltak.<sup>44</sup> Természetesen leszámítva a Rákóczi-szabadságharc ugyan amnesztiát kapó, de végül nagy számban emigrált kuruc vezetőit. A kiegyezéssorozat ráadásul mindannyiszor garantálta a rendek szabadságjogait, és kisebb-nagyobb mértékben – még a fokozódó ellenreformáció<sup>45</sup> idején is – a vallásszabadságot. Emellett biztosította a magyar politikai elit meghatározó részvételét Magyarország belpolitikájának, közigazgatásának és igazságszolgáltatásának irányításában; a hadügyekből azonban a rendek – az állandó hadsereg kialakulásával és a határőrvidék (*Militärgrenze*) 18. század eleji megszervezésével – jelentősebb részben kiszorultak.<sup>46</sup> Mindezeknek köszönhetően a 17–18. századi közép-európai Habsburg Monarchiában a Magyar Királyság bírt az egyik, ha nem a legerősebb rendiséggel,<sup>47</sup> az abszolutizmus pedig a Lajtától keletre nem volt bevezethető.<sup>48</sup> Ennek ellenére a kompromisszumok a bécsi udvar számára is majd mindig kiemelkedő jelentőséggel bírtak, hiszen biztosították a monarchiában Magyarország viszonylag stabil helyét. Az utóbbi ugyanis a Habsburg államalakulat számára a teljes kora újkorban mind katonai, mind gazdasági szempontból meghatározó jelentőségű volt.

Végül kiemelten hangsúlyozandó, hogy az erdélyi fejedelmekkel kötött békéket követő öt kiegyezés minden esetben több évig tartó országos bel- és polgárháborúnak vetett véget, azaz meghatározó szerepet játszott a Magyar Királyság pacifikálásában.<sup>49</sup> Másként fogalmazva a kompromisszumkötések Magyarország

44 Részletesebben újabban Pálffy G.: Örök vesztesek i. m. (36. jz.) 296–298.

45 Minderre újabban Peter Kónya: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstání (1670–1711). Biskupský úrad Východného distriktu ECAV, Prešov, 2000. (Acta Collegii Evangelici Prešovienis 6.); István H. Németh: Európska doktrína alebo uhorská špecialita? Zásahy štátu a rekatolizácia miest v Uhorsku v priebehu 17. storočia. Historický časopis 57. (2009) 641–658.; Mihalik Béla Vilmos: A Szepesti Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. Fons 17. (2010) 255–320.

46 Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Zrínyi, Bp., 2004.; Oross A.: i. m. (37. jz.)

47 Joachim Bahlcke: Hungaria eliberata? Zum Zusammenstoß von altständischer Libertät und monarchischer Autorität in Ungarn an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert. In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas. Hrsg. Petr Maťa–Thomas Winkelbauer. Steiner, Stuttgart, 2006. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 24.) 301–315.; Jean Bérenger–Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008. A 18. századra: H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800. Magvető, Bp., 1987.; R[obert] J[ohn] W[eston] Evans: Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867. Oxford University Press, Oxford–New York, 2006.; Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. 2. jav. kiad. Balaton Akadémia, Keszthely, 2010. passim.

48 Erről nemrég egy német dolgozatban szóltam: Géza Pálffy: Zentralisierung und Lokalverwaltung. Die Schwierigkeiten des Absolutismus in Ungarn von 1526 bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740 i. m. (47. jz.) 279–299.

49 A békekötések pacifikációs szerepét az erdélyi fejedelmek legitimációjának vizsgálata kapcsán már Gebei Sándor is hangsúlyozta, de véleményét – miszerint az erdélyi fejedelmek és a Habsburg-uralkodók 17. századi békekötéseit is pacifikációknak (azaz megbékélésnek, megbékítés-



legalább időleges békés fejlődésének is utat nyitottak, aminek ugyancsak óriási jelentősége volt mind a Magyar Királyság, mind az általa az oszmánok ellen védelmezett Közép-Európa számára. A Habsburg-udvarnak ugyanis a magyarországi béke fenntartása és a törökellenes védelem biztosítása a harmincéves háború (1618–1648), majd a spanyol örökösödési háború (1701–1714) alatt egyaránt szinte létérdeke volt. A hosszú 17. század eddig kevés figyelemre méltatott kiegyezés-sorozatával a Magyar Királyság politikai elitje tehát gyakran igen nehéz helyzetekben hozott olyan döntéseket, amelyekkel bizonyította: kölcsönös engedmények és lemondások segítségével össze lehetett egyeztetni a Habsburg-udvarral kötött kompromisszumokat a magyar rendi állam legalapvetőbb érdekeivel.

## GÉZA PÁLFFY

### THE CENTURY OF RUPTURES AND COMPROMISES: THE HISTORY OF THE KINGDOM OF HUNGARY IN THE SEVENTEENTH CENTURY FROM A NEW PERSPECTIVE

The long 17<sup>th</sup> century, extending from the Peace of Vienna in 1606 to the Treaty of Szatmár in 1711, occupies a special place within the history of the Kingdom of Hungary. Its interpretation has traditionally been determined by the independentist approach of Hungarian romantic national historiography, which was born in the second half of the 19<sup>th</sup> century. Consequently, as late as the 1950s and 1970s the 17<sup>th</sup> century was still regarded as the most decisive period of the Hungarian struggles for independence, while in the 1980s and 1990s its most salient feature was identified in the alleged attempts launched from the Principality of Transylvania at the unification of the Hungarian Kingdom. On the basis of several years of archival research, and following in the footsteps of such historians as Robert Evans from Oxford, Thomas Winkelbauer from Vienna and Jean Bérenger from Paris, the author of the present study rather examines the history of the Hungarian Kingdom in the 17<sup>th</sup> century as part of a relationship between the Central European Habsburg Monarchy and the Kingdom of Hungary, the Habsburg court of Vienna and the Hungarian political elite. Within such a framework, the history of Hungary between 1606 and 1711 can be regarded as the century of ruptures and compromises. For the course of the century was determined by five important compromise-systems (1608: Pozsony/Pressburg, 1622: Sopron/Ödenburg, 1647: Pozsony, 1681: Sopron, 1711: Szatmár), practically all of which were elaborated at the Hungarian diet, and were accompanied by ruler coronations (1608: Hungarian King Matthias II, 1622: Queen Eleonora Gonzaga, 1647: King Ferdinand IV, 1681: Queen Eleonora Magdalena Theresia of Pfalz-Neuburg, 1712: King Charles III).

Each of these compromises guaranteed the privileges and liberties of the Hungarian estates, and secured for the Hungarian political elite a decisive role in shaping the domestic politics, local administration and judicial system of Hungary. As a result, among all the

---

nek, társadalmi békének) kellene neveznünk – ismereteim szerint szakmai körökben igen kevesen osztják, s magam sem tartom megalapozottnak. *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek legitimációjának kérdéséhez. In: *Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből*. Szerk. Ballabás Dániel–Borbély Zoltán. Líceum Kiadó, Eger, 2012. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések 6.) főként 40–41. és 47–50.

constituents of the Habsburg Monarchy in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries Hungary was one of the strongest in terms of sovereignty and estate state formation, and absolutism could not be introduced east of the Leitha river. In the light of recent research the topos which regards the Hungarians as “perennial rebels” should also be nuanced. With regard to the 17<sup>th</sup> century the term of “perennial compromise-seekers” could be applied to them as well. And, finally, the study draws attention to the fact that the history of the Kingdom of Hungary and that of the Principality of Transylvania in the 17<sup>th</sup> century, despite the manifold contacts between them, cannot be described within the framework of one and the same model or concept, for whereas the former was an important part of the Central European Habsburg Monarchy, the latter belonged to the sphere of interest of one of the strongest states of the contemporary world, namely the Ottoman Empire.



## Szalay László, a politikus\*

„Ha egy egész élet a haza szolgálatának szentelve, ha az érdem, hogy múltját ő ismertette meg nemzetével, s hogy azon irányt, melyen haladva, szebb jövőnket várjuk, ő hirdeté először, ha a bátorság, melylyel meggyőződéseit kimondá, a kitartás, melylyel értök küzdött, a hívség, melylyel hazájához ragaszkodott, jutalomra méltók: úgy tartsuk meg meleg emlékezetünkben a hazának e legjobb, e legnemesebb fiát” – méltatta elhunyt barátja érdemeit Eötvös József báró 1865. december 11-én, a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén elmondott búcsúbeszédében.<sup>1</sup>

Az utókor azonban távolról sem volt a kívánt mértékben „méltányos”, amikor Szalay László és elvbarátai történelmi szerepét értelmezte. Politikai szereplésüket, programjukat, publicisztikai megnyilatkozásait már a kortársak körében is „kezdetől fogva ellenszenv, visszautasítás, jobb esetben fanyalgás kísérte. S nemcsak ellenfeleik, a konzervatívok részéről. Az ellenzék polgári átalakulásért küzdő táborának tagjai is fantasztáknak, irreális képzelgőknek, külföldmajmoló doktrinereknek látták őket. Olyanoknak, akik a sok évszázados magyar múlt politikai hagyományait hajlandók elvesztegetni soha ki nem próbált teóriák kedvéért.”<sup>2</sup> Voltak, akik fellépésükben „minden fennállónak felforgatását látták”, többen pedig a tanok hirdetésére az időt nem tartották megfelelőnek – a korabeli bírálatokat felidéző Horváth Mihály szerint.<sup>3</sup> Az utópizmus vádját a független felelős magyar kormány 1848 áprilisában történt megalakulásával megcáfoltnak tekintő Kecskeméti Károly értékelése szerint „a magyar történetírás hosszú ideig Kossuth és a municipalisták igaza felé hajlott”, napjainkra azonban Fenyő István munkásságának köszönhetően „a centralisták szellemi teljesítményéről és politikai realizmusáról új, igazabb kép terjedt el”.<sup>4</sup>

\* A tanulmány az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által szervezett „Emlékkülés Szalay László születésének 200. évében” c. konferencián 2013. november 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Báró Eötvös József emlék- és ünnepi beszédei. Ráth, Bp., 1886. 255–256.; *Angyal Dávid*: Szalay László emlékezete születése 100. évfordulója alkalmából. MTA., Bp., 1914. 305.

2 *Fenyő István*: Centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Argumentum, Bp., 1997. 9.

3 *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből. I–II. Genf, 1864. II. 290–303.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 12.

4 *Kecskeméti Károly*: Magyar liberalizmus 1790–1848. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008. 207.



Ki volt Szalay László, aki – Csengery Antalt idézve – Kossuth municipalizmusával szemben az alkotmányos központosítás rendszerével fellépve „nem tömegek vállán, s még csak nem is pártok viszonyában szólalt fel, hanem [...] mély meggyőződéssel elvei felől, a tudomány observatoriumából lépett ki zajtalanul a haladás ügyének nem annyira vezérletére, mint inkább útbaigazítására”?<sup>5</sup> Akinek kiemelkedő érdemét a dzsentri szellemiséggel szemben a centralista eszmei tradícióban pozitív ellenpéldát felmutató Beksics Gusztáv mindenekelőtt abban jelölte meg, hogy elvbarátaival a nemzet gondolkodásának a reformkorban „ők adtak először európai látókört, a nyugati alkotmányos tanokat ők hozták be Magyarországra”, amikor az egyén jogainak védelmét hirdetve arra törekedtek, hogy a politikai élet súlypontját a középnemességről a rendiségen kívül állókra áthelyezve valamennyi társadalmi osztály összeolvasztásával megteremtsék a polgári nemzetet.<sup>6</sup> Mások „a nemzeti életnek a maga sajátos zománcából kivetkeztetését” látták bennük, míg Fenyő István úgy emlékezett meg róluk, mint akik „utópisztikus módon hittek a koreszmék előbb-utóbb történő megvalósulásában, s e hitükben volt egy adag, a felvilágosodásra visszavezethető naivitás is”.<sup>7</sup> Valamennyi szempontot figyelembe véve érvényesnek tekinthető Eötvös Józsefnek az a megállapítása, miszerint Szalay működését mindenekelőtt az a hit határozta meg, hogy „a magyar nemzetre szép jövő vár”. A meggyőződés, „hogy a nemzet feladatát csak úgy oldhatja meg, ha a nyugati civilizációhoz ragaszkodik, s mint múltjában, úgy a jövőben is a civilisációnak bajnoka lesz”.<sup>8</sup>

### Az ifjúság éve

Az 1813. április 18-án, szegény nemesi értelmiségi családban született Szalay László személyisége formálódását messzemenően meghatározta az 1783-tól a Helytartótanácsban dolgozó, s ott 1818-tól elnöki titkárként (József nádor főherceg személyi titkáráként) működő, Horvát István történésszel szoros baráti kapcsolatot ápoló apja. A dinasztikus hűséget a nemzeti ébredés patrióta törekvéseivel összhangban megfogalmazó Szalay Péter az „elenyészésből” ébresztőt sürgető, s a feudális kiváltságok kontraproduktív gyakorlatával szemben éles kritikát megfogalmazó *Egy Igaz Hazafinak Óhajtása* címmel megírt kéziratában a magyar hivatalos nyelvvé tételéről értekezve, a József korabeli felvilágosodás és a nemzeti érzés összhangját megteremtve, Felsőbüki Nagy Pál 1807. évi országgyűlési megnyilatkozásával<sup>9</sup> összhangban szögezte le: „Nem az ország, nem a privilégiumok s constitutio, hanem a nyelv teszi a

5 Csengery Antal: Magyar szónokok és statusférjak. Heckenast ny., Pest 1851. 515.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 17.

6 Beksics Gusztáv: A magyar doctrinairek. Rudnyánszky ny., Bp., 1882. Idézi Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 15–16.

7 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 11.

8 Bárány Eötvös József i. m. (1. jz.) 226–227.

9 Ld. Melkovics Tamás: Felsőbüki Nagy Pál. Élete, politikai és közéleti szerepvállalásának jelentősége. Magyar Nyugat, Vasszilvágy, 2013.

nemzetet [...]. A Magyar Nyelvről, nem pedig constitutio vagy privilégiumokról neveztetik az ország Magyarországnak, a Nemzet Magyarak.” A fiainak írott parainézisben ugyanakkor lelkükre kötötte, hogy „az alábbiakat tartsátok zsinórmértékül: Az ország fejedelmével szemben mindenben híven és engedelmesen viselkedjétek, sohase szennyezzétek be iránta való hűségeteket, de rendületlenül tartsátok ki egyúttal a törvényhozási úton megállapított alkotmány mellett.”<sup>10</sup>

A tudomány szeretetét és megbecsülését otthonában magas szinten művelő, felvilágosult nézeteket valló apa elvesztése 1825-ben komoly megrázkódtatást és veszteséget jelentett a 12 éves László számára, az intelmekben megfogalmazott szellemi örökség azonban valódi útmutatásként kísérte végig életében.

Korán megözvegyült édesanyjától, az előkelő budai polgári családból származó, gyermekeivel német nyelven beszélő Rudolph Teréziától puritán polgári nevelésben részesült. A gyermekkorra mindennapjait végigkísérő anyagi gondok, a szegénység személyes megélése ugyanakkor különös empátiát alakított ki benne mások nyomora irányában. 11 éves korában magyarnyelv-tudása fejlesztése és magyar öntudatának megerősítése céljából a budai középiskolából a székesfehérvári ciszterciekhez íratják át szülei. Társai „komor és gyengéd lelkületű, nehezen oldódó, beteges és zárkózott, könyveiben élő” pesszimista alkatú gyerekként ismerték meg, aki a német anyanyelv, valamint a feudális nacionalizmus hatásaitól magát távol tartva, a vasszorgalommal megszerzett tudással felvértezve törekedett önbizalma megalapozására, a társadalmi különbségek áthidalására. Apja halálát követően, 1825 augusztusában visszaköltözött édesanyjához (aki 1848 végén hunyt el).<sup>11</sup>

Az 1826–1831 között Pesten folytatott filozófiai és jogi/törvénytudományi egyetemi tanulmányai ideje alatt Horvát István és Virág Benedek vonzáskörébe került, s már 1826–1827-ben szoros baráti kapcsolatot alakított ki Eötvös Józseffel a magyar irodalom ápolása jegyében. Különösen Horvát professzornak – akire tanítványként nézett fel – a nemzeti hagyományok tiszteletét középpontba állító nemzetszeretete hatott rá lelkesítően, akinek tanítása, miszerint „a külföld nézetei ne ingassanak meg határozottan nemzeti álláspontunkon, tanuljuk a külföld irodalmait, de azok ne erőszakoljanak reánk semmit, a mi saját kútforrásokkal s a nemzet történetének szellemével, öntudatával összhangban nincs”<sup>12</sup> – egész életében végigkísérte gondolkodását és magatartását. Mesteréről akkor is tisztelettel emlékezett meg, amikor javában zajlott örökségének deheroizálása, s ő maga is eltávolodott felfogásától. „Ő nekem nemcsak tanítóm, ő első ifjúságomnak atyai barátja volt” – állapította meg a *Pesti Hírlap* 1846. június 16-i számában.<sup>13</sup>

10 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 314–315.; *Antalfy György*: Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója. KJK, Bp., 1983. 75.; *Kosáry Domokos*: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. História, Bp., 1999. 226.

11 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 20.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 315.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 18.

12 *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből. 3. kiad. I–III. Bp., 1886. I. 51., vö. *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 317.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 76.

13 Idézi *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 35.

A családi örökségként kapott puritán szellemiségét megőrizve kivételes szorgalommal és alázattal készült pályájára. Diáktársai körében komoly tekintélyt vívott ki magának: elismerték „felsőbbiségét”, különös tájékozottságát a magyar és a német irodalom területén.<sup>14</sup>

Az 1830-as évek eleje költői és írói próbálkozásai jegyében telt el. Első költeménye még 1824-ben jelent meg a *Hasznos Mulatságokban*. Verseit a személyiségét jellemző végletesen melankolikus hangulat hatotta át, ami a kortársak – többek között Kazinczy Ferenc – éles bírálatát váltotta ki. Nagyobb sikert aratott 1832-ben megjelent, az Eötvös Józseffel kibontakozó kapcsolata feletti örömmámor hatása alatt a barátságot dicsőítő *Alphonse Levelei* című kisregényével, amellyel Kölcsey Ferenc biztatását is elnyerte. A *Kritikai Lapokban* 1831-ben megjelenő irodalomkritikai írásaival pedig egyértelműen kivívta Kazinczy és Kölcsey elismerését is.<sup>15</sup> Teljesítménye méltatásaként 1837-ben a Kisfaludy Társaság tagjává választották, a neki baráti támogatást nyújtó Szemere Pálnak azonban már ekkor jelezte: „Kedvem és studiumom engem jelenleg más pályára vonz. Kétség kívül, mert vocatióm nem literarius.”<sup>16</sup> Felerősödő önkritikája eredményeként az 1830-as évek végére már csak laza kapcsolatot tartott az irodalommal, érdeklődése egyre határozottabban a büntetőjog és a börtöntügy reformjának kérdése, az európai minták tanulmányozása felé fordult.<sup>17</sup>

### Reformkori útkeresések

Az érlelődő fordulat mögött történelmi horderejű európai változások is húzódtak. 1830–1832 között Párizsban, Brüsszelben és Londonban az egyetemes történelemnek a polgárság társadalmi szerepét s a liberális értelmiség befolyása megerősödését megalapozó korszakfordulója, „a 19. századi Európa legnagyobb rendszerváltása”<sup>18</sup> bontakozott ki, s a nagy horderejű fordulat Szalayt is felvillanyozta. A júliusi forradalmat Eötvös társaságában a Margitszigeten egy új korszak hajnalaként pezsgővel ünneplő Szalay az átalakulásban egy egyszerű jövő kezdetét, Lajos Fülöp trónra lépésében a szabadság országának megszületését, összességében a régóta a tespedés bénító hatása alatt szenvedő magyarság felemelkedésének s az európai fejlődéshez történő felzárkózásának esélyét vélte felismerni.<sup>19</sup>

14 *Fenyő I.*: i. m. 22. (2. jz.); *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 24.

15 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 47.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 24.; *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 522.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 317.

16 Szalay László Szemere Pálhoz. In: Szalay László levelei. Szerk. Szalay Gábor. Franklin, Bp., 1913. 60–61.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 4.

17 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 322.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 47.

18 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 35., vö. *Dieter Langewiesche*: Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849. Oldenbourg, München, 1985. 15–16.

19 Bárány Eötvös József i. m. (1. jz.) 225.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 328.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 82.; *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. 2., bőv. kiad. Osiris, Bp., 2002. 80.; *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetelmélete a magyar történetírásban. II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Akadémiai, Bp., 1973. 163.



Közismert, hogy Szalay gondolkodására a francia fejlődés gyakorolta a leg-erősebb hatást. Őszintén lelkesedett a francia forradalom eszméiért, a radikális tendenciák képviselőivel szemben azonban a csendes építkezés mestereivel rokon-szenvezett. Eötvös József megállapítása szerint „egész hevével osztozott ő is a lelkesedésben, mellyel az örökké igaz elvek, miként a francia forradalom küzdött, ifjú szíveinket eltölték [...] alaposabb tanulmányai meggyőzőek őt, hogy az, mi a francia forradalomban nagyszerű, nem a Bastille és Tuillériák ostromában s a nép vad kitöréseiben – hanem Franciaország politikai és társadalmi átalakulásában ke-reszhető, s ezt nem az által érhetjük el, ha Franciaországot forradalmában utánoz-zuk, hanem csak úgy, ha azon nagy férfiak példáját követjük, kik a forradalom zaja között, mellyel a múltnak maradványai lerontattak, csendes munkásságukkal Franciaország s az egész újabb társadalom alapjait vetették meg”.<sup>20</sup>

Megkülönböztetett empátiával és tisztelettel közeledett Benjamin Constant szociális érzékenységgel átitatott, az oktatás teljes szabadságát, az állam és egyház szétválasztását célul kitűző, az erőszakot elutasító, a vér nélküli tökéletesedés esz-méjét hirdető, a szociális igazságosság mellett agitáló, a liberális katolicizmust demokratikus tartalommal megtöltő programjához, amely meghatározó mértékben motiválta politikai öntudatra ébredését, s a polgári alkotmányosság modelljét meg-alkotó életműve meghatározó ösztönzőjének és alakítójának bizonyult.<sup>21</sup>

A mindenekelőtt a vallásosság, a romantikus irodalom és a spekulatív német filozófia által formált politikai felfogásának alakulására további jelentős hatást gyakorolt Alphonse Lamartine, akitől a hit és a remény lelkesítő ereje, valamint a közszolgálat ethosza, a forradalom és a despotizmus, a restauráció és a terrorizmus egyidejű elutasítása, a törvények iránti feltétlen engedelmesség mellett a polgári fejlődés egyoldalúságainak és súlyos ellentmondásainak felismerését, a kételyek megfogalmazódását is átvette.<sup>22</sup>

Különös kapcsolat fűzte az általa a törvény előtti egyenlőség és a lelkiismereti szabadság prófétájaként, az önkormányzatiság egyik atyjaként tisztelt François Guizot-hoz, akinek portréját a *Státusférfiak és szónokok* (1847), illetve *Államfér-fiak és szónokok* (1865) című kötetekben is megörökítette, s akit Koller Ferencről tartott akadémiai székfoglalójában a történetírás egyik csúcsaként említett. Politi-káját méltatva azt emelte ki, hogy az „az ész s a jog suprematiáját jelenti a szenvedelmek bitorlásaival szemközt” annak eldöntésében, hogy „a közrend és közsza-badság áldásait akarjuk-e conserválni, vagy a szabadítékok s az anarchiának vitustánczát?”.<sup>23</sup> A francia történész-politikus iránti megkülönböztetett tiszteletét és személyes kötődését mutatja, hogy gyermeke keresztapjának kérte őt fel.<sup>24</sup>

20 Eötvös József: Szalay László. In: *Uő: Arcképek és programok*. S. a. r. Fenyő István. Magyar He-likon–Szépirodalmi, Bp., 1975. (Eötvös József művei) 220.; R. Várkonyi Á.: i. m. (19. jz.) 163.

21 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 53–55.

22 Angyal D.: i. m. (1. jz.) 325.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 53., 55–56.

23 Szalay László: Guizot. In: *Uő: Státusférfiak és szónokok könyve*. Heckenast, Pest, 1847. 343.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 37.

24 R. Várkonyi Á.: i. m. (19. jz.) 167–171.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 64.



Nagy hatással volt rá továbbá Victor Hugo, Saint-Simon, Bentham és Canning, Kant és Hegel, a német *Staatslexikon*, nem kevésbé a liberális-katolikus alapokra fektetett belga alkotmányos modell, mindenekelőtt pedig „legkedvesebb jogtudományi mestere”, a hegelianus berlini professzor Eduard Gans, akinek szellemi befolyása hozzájárult Szalaynak a történeti jogok ellen intézett heves kifakadásaihoz.<sup>25</sup> Bizonyos értelemben kurióznak nevezhető lelkesedése a választójogi reformot elutasító konzervatív Canning iránt, akiben mindenekelőtt a haladás és a szabadság eszméinek képviselőjét, a görögök támogatóját tisztelte.<sup>26</sup>

Szalay László reformkorban kikristályosodó politikai ideológiáját elemezve és értékelve Fenyő István aláhúzza, hogy azt centralista elvárataiéhoz hasonlóan „távolról sem tekinthetjük valaminő aggregátnak, idegenből kopírozott gondolatgyűjteléeknek. Azt vették át, amire akkor idehaza szükség volt, s ebben az átvételben benne volt az ő szellemi küzdelmük, válogatórendszerező töprengésük.” A tudomány hatalmába vetett feltétel nélküli hittel a zsidó-keresztény kultúra bázisán a magyarság és az európaiság szintézisét alkották meg, miközben az utópista szocializmus egyes elemeit is felhasználva keresztény humanista emberszeretettel utasították el az egoista individualizmus társadalmi gyakorlatát, hirdették a népek egyenlőségén nyugvó nemzetek közötti szolidaritás ideáját. A folyamatos és feltartóztathatatlan tökéletesedés melletti elkötelezettséggel hirdették, hogy az emberiség jogainak helyreállítására és megóvására a tudósok jogosultak, s ez irányú munkálkodásukat a politikai hatalom nem korlátozhatja. A hatalom megosztása kérdésében Montesquieu követőjeként örök érvényű tételként vallották: „minden elvész akkor, ha az ország egyazon testülete gyakorolja mind a három hatalmat.”<sup>27</sup>

Szalay László gondolkodását természetesen döntő mértékben befolyásolták a magyarországi fejlemények. 1830 után figyelme a politika felé fordul. Abba hagyja az ügyvédeskedést, teljes erővel a jogtudománynak él.<sup>28</sup> A nemzeti elmaradottság korholójaként „távol állt tőle az öncélú nemzeti önimádat, a hazafiaskodó retorika”. Ez irányú negatív élményeiről egyik hírlapi cikkében a következőképpen számolt be: „Az ország úszott az örömben, hogy a pesti német színházban magyar előadásokat láthatott [...]. Kijöttünk a színházból s a »hét electornál« virradatig énekelgettük, hogy »Hunnia nyög letiporva, sírnak a bús magyarok.« Az egész valami kimondhatatlan sivár üzelem volt.” 1845 augusztusában a Bihari János cigányprímás temetésén elhangzott búcsúbeszéd kapcsán jegyezte meg: „Mód nélkül ellágyultam [...] azért, mert láttam, hogy még primitívus idyllvilágban mozogtak embereink, de el azért is, mert veszendőben tudtam a hazát, mely gyermeki álmokat hüvelyez annyi felserdült nép szomszédságában.”<sup>29</sup> A forradalmi fenyegetés személyes élményeként élte meg ugyanakkor a

25 Horváth M.: i. m. (12. jz.) III. 113.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 81.; Angyal D.: i. m. (1. jz.) 329.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 35., 39.; R. Várkonyi Á.: i. m. (19. jz.) 166.

26 Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 73.; Angyal D.: i. m. (1. jz.) 329.

27 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 66., 74–76. Szalay politikai gondolkodásának, társadalomtörténeti szemléletének alakulásáról ld. R. Várkonyi Á.: i. m. (19. jz.) 164–175.

28 Angyal D.: i. m. (1. jz.) 89.

29 Csengery A.: i. m. (5. jz.) 521.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 37.

koleralázadás sokkoló hatását, részt vett 1831-ben a pesti diákság és plebejusok koleramegmozdulásában.<sup>30</sup>

Melankóliájából hamarosan szívét lelkesítő pozitív ellenpélda ragadta ki. Az elmaradottság miatt a birtokos nemesség felelősségét megfogalmazó *Hitel* megjelenését a magyarság újkori történetében minőségi fordulatot megalapozó „hazafiúi tettként” élte meg. Széchenyi István grófot méltató *Nyílt levelében* a grófot egyenesen Prometheusnak nevezte, „ki az égből lehozta a tüzet, hogy azzal lelket gyújtson e nemzet agyagtestében”, aki „nem úgy jelent meg, mint akinek eljövele a Jánosok által már eleve hirdettetett: [...] ígéket hirdetett, melyek a legmeredekebb ellentétben állottak azon álmokkal, miket e nemzet mint édes gyermekeit magához ölelt, terveket mutatott fel a nép regenerációjára, melyektől az országgyűlési utasítások soha sem emlékeztek, s melyeknek alapelveire az 1825-diki diéta hősei magából a corpus jurisből olvasták rá az anathemát”. Különös jelentőséget tulajdonított a gróf önmagasztaló feudális nacionalizmust elutasító, a természetlen sérelmi politikával gyökeres szakítást sürgető azon megállapításának, mely szerint „ami magyar, mivel magyar, még nem helyes, hanem helyes és helytelen is lehet, s a külföld nem megvetendő, mert külföldi, hanem megvetendő és elfogadható is lehet. A régi szokás sem nem jó azért, mert szokás, sem nem tiszteletreméltó, mert régi.”<sup>31</sup>

Hasonlóan elementáris hatást gyakoroltak Szalayra az 1831 őszén és telén Kölcsey Ferenc patvaristájaként eltöltött hónapok, melyek alatt tanítványi kapcsolatba került a poéta, prózaíró, kritikus, politikus, erkölcsfilozófus és szónok nagymesterrel, a Szalay számára útmutatást jelentő *Parainesis* szerzőjével. Bár a bécsi kormányzat és a megyerendszer megítélésében nem értettek egyet, a nemesség szüklátókörségét oroszló, a forradalom szélsőségeit elutasító költővel és politikussal bizalmas kapcsolatba kerülve Szalay elkötelezte magát a liberális evolúcionizmus, a vallási egyenjogúság, valamint a felsőoktatás és tudomány magyar nyelvűsége mellett.<sup>32</sup>

Iskolái elvégzését követően Kölcsey-nél, Szatmár megye főjegyzőjénél gyakorol, majd felveszik a királyi tábla hites jegyzői közé, ahol 1832 februárjától Beöthy Sándor személynöki ítélmester mellett dolgozott; ezután a Helytartótanács alkalmazza fogalmazógyakornokként. 1833. szeptember 30-án leteszi ügyvédi vizsgáját „dicséretes” eredménnyel és elkötelezett érdeklődéssel fordul az ügyvédi pálya felé.<sup>33</sup> Mestere, Kölcsey politikusi kudarca azonban komolyan megviselte. Visszavonult irodalmi magányába, a tudományos stúdiumok világába, Eötvössel közös szellemi műhelyt alkotva. „Új epocha kezdődött életemben”<sup>34</sup> – állapította meg.

30 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 39.

31 *Szalay László*: Nyílt levél Triesztből. Pesti Hírlap 1845. aug. 30. In: *Uő*: Publicistai dolgozatok. I–II. Heckenast, Pest, 1847. II. 86–89.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 76., 86. Vö. *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 521.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 42.

32 *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 522.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 44., 46–47.; *R. Várkonyi Á.*: i. m. (19. jz.) 165.

33 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 25–26.

34 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 58.

Az 1830-as fordulathoz fűzött reményeit a francia fejlődés zavarai hamarosan kikezdték. Türelmetlenséggel kísérte figyelemmel a hatalom és a gazdagodás mámorában a nép egyre súlyosbodó nyomorával szemben közömbös nagypolgárság magatartását. A polgári társadalom megújítása mellett érvelve sürgeti a liberális értékrend bázisán az alsó néposztályok emancipációjának előmozdítását, szigorúan a forradalmi eszközök mellőzésével, a magántulajdon szentségének tiszteletben tartása mellett. Társainak szolidaritásból és önzetlenségből példát mutatva ügyvédi munkájáért elvből nem fogadott el honoráriumot. Felicité Lamennais hatására, annak demokratikus katolicizmusával azonosulva 1834-ben kelt naplóbejegyzésében a zsarnokság minden formáját elutasítva érvelt a kereszténység megújításának történelmi szükséglete mellett: „Inognak már a kereszténység alaposzlopai, mert az többé nem felel meg az emberiség férfikorának. Új vallásnak kell a régi helyére lépnie, s ez a szabadság vallása, melynek országa közeledik.”<sup>35</sup>

Környezetében cinikus vagy közömbös meg nem értettséget, türelmetlenséget tapasztalva, a túlfeszítettség állapotában a depresszióval kísért társtalanság érzése erősödik fel benne, ami ifjúsága „wertheri korszakát” hozza magával. Ennek alaphangját a valósághoz való kritikus viszonyulása, valamint az arisztokrácia egyoldalú és végletes bírálata adja meg. A depresszióból való kilábaláshoz 1836-ban az Angliát, Svájcot, Belgiumot, Hollandiát és Franciaországot magában foglaló külföldi utazásáról újjászületve hazatérő Eötvös Józseftől kap nélkülözhetetlen baráti segítséget. A romantikus lázadás szintjén túllépve az 1830-as évek második felében meghatározóvá válik gondolkodásában a hétköznapi emberi környezet pozitívista megismerése, az empiria, a világismeret iránti igény, a pusztá tények feltárása és eszményítés nélküli értelmezése, és felerősödik benne a szándék, hogy hasson a „közértelemre”.<sup>36</sup>

A nemzettel, a társadalommal szembeni felelősség érzetéből táplálkozó új motiváltság hatására tér vissza a közéletbe. Már 1832-ben aktív részvevője volt a pozsonyi rendi országgyűlésen a szólásszabadság mellett, a perbe fogott Ráday Gedeon gróf védelmében szervezett ifjúsági tüntetésnek. 1836-ban a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává, 1837-ben segédjegyzőjévé választják meg, 1837-ben a Kisfaludy Társaság, 1838-ban az MTA Törvénytudományi Osztálya rendes tagja lesz, 1840-ben megbízzák a *Tripartitum* lefordításával. 1839-ben tartja meg Kollár Ádám Ferenc, a bécsi Udvari Könyvtár első öre politikai pályáját bemutató és méltató székfoglalóját.<sup>37</sup>

Miután az 1830-as évek második felében gondolkodásában teret nyert a tények eszményítés nélküli értelmezésének igénye, Eötvössel, Treforttal és Pulszkyval 1837 augusztusában indítja útjára a *Themist*, az újkori jogtudomány elveit népszerűsítő első magyar politikaelméleti igényű folyóiratot. Az óriási nemzetközi ismeretanyag birtokában szerkesztett kiadvány a határokon átvívelő progresszív társadalmi gondolkodás legújabb eredményeinek birtokában és szolgálatában töre-

35 Pulszky Ferenc: Életem és korom. I–IV. Ráth, Bp., 1880–1882. I. 84.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 81.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 87–88.

36 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 93., 98., 103.

37 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 32., 83.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 104.



kedett a jelen megismertetésére, figyelmeztetett a hazai feudális jogrend elmaradottságára, s a jogrendszer (mindenekelőtt a büntetőjog) reformját a megújulás feltételeként megjelölve a nyugati minták tanulmányozását javasolta. A kezdeményezés belpolitikai háttere egyértelműen megmutatta Szalayék törekvéseinek aktualitását. A lezajló törvénytelen politikai perek, a vád alá helyezett kizsoltatottsága, a börtönviszonyok embertelensége, a megyei önkény korlátlan tobzódása mind az elengedhetetlen változtatások sürgősségét bizonyították. Az igazságszolgáltatás reformját, a börtönviszonyok javítását, az esküdtszék felállításának követelését zászlajára tűző folyóirat – amint arra Csengery Antal mintegy másfél évtizeddel később rámutatott – „a legelső szó volt, mely embereinket a haladási ügy európai solidaritására figyelmeztette, s intézkedéseinkben a jog magasabb szempontjaira utalt”.<sup>38</sup> Horváth Mihály azt emelte ki, hogy „az európai magasabb politika hangján s tanai szerint szólott a nap némely kérdései felől. De e tanok felfogására még kevesebb érettség létezett közönségünkben, mintsem hogy azok már akkor beútat nyerhettek volna közéletünkbe.”<sup>39</sup> A közönség közönyös hozzáállása következtében végül mindössze három füzet jelent meg.

Hasonló sorsra jutott az *Edinburgh Review* mintájára 1840 márciusában Trefort Ágoston és Lukács Móríc együttműködésével, Szalay szerkesztésében útjára indított *Budapesti Szemle*. A hazai jogi és politikai gondolkodás fejlődésére jelentős hatást gyakorló nyugat-európai mintájú, a skót mellett elsősorban párizsi példát követő negyedéves folyóirat értekezései az ismeretterjesztés jegyében álltak a haladás, a polgárosuló szellemiség szolgálatában. A leghaladóbb, európai színvonalon megalkotott, az esszé műfaját meghonosító politikai, nemzetgazdasági, pszichológiai, büntetőjogi, esztétikai-művészetbölcseleti tanulmányok fogaskerekként illeszkedtek egymáshoz. A szerkesztő Szalay mindeközben elzárkózott attól, hogy a száraz és túlzott elméletiség, elvontság oldására francia és skót mintára művészetről is írásokat, riportokat közöljön.<sup>40</sup>

*Codificatio*, illetve *A büntető-eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre* című tanulmányában Szalay Magyarországon elsőként fejtette ki a büntető eljárás polgári alapelveit. Az Eötvös József *Szegénység Írlandban*, valamint *A zsidók emancipációja* című alapműveit, továbbá Pulszky Ferenc és Szemere Bertalan úti beszámolója környezetében 1840-ben megjelent, a haladást az emberi élet alaptörvényeként definiáló, alapos hegeli hatásokat felmutató *Codificatio* a korszerű büntetőkérdésként megindított küzdelem szignáljaként hatott a kortársak számára, s a rendszeres törvénykönyv haladéktalan előkészítését szorgalmazva, külföldi példák alkalmazását javasolva a francia utat jelölte meg követendő modellnek.<sup>41</sup> A *Budapesti Szemle* egyik fő erényének Horváth Mihály azt tekintette, hogy elemzéseiben „tüzetesen kezdé megvitatni politikai s társadalmi kérdéseinket, egyez-

38 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 110., 113., 116., 120.; *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 523. A centralisták „a reformkor egy kisszámú, de annál műveltebb csoportját képezték”, akik a pozitív külföldi példát átvették, s azt a sajátos magyar valóságba beépítették – állapította meg *Antalffy Gy.*: i. m. (10. jz.) 70.

39 *Horváth M.*: i. m. (12. jz.) II. 291.

40 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 165–166., 175.

41 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 330.; *Antalffy Gy.*: i. m. (10. jz.) 31.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 170.



ményt eszközteni a tudomány és élet között”.<sup>42</sup> A közönség felkészültségéhez képest azonban túl korán jött a világra, s a szükséges érdeklődés hiányában mindössze tíz hónapot, két kötetet élt meg a vállalkozás.<sup>43</sup>

1838–1839-ben, illetve 1840-ben Szalay jelentős nyugat-európai utazásokra vállalkozott. 1838. szeptember 18-án elindulva Csehországot, Szászországot, Észak- és Dél-Németországot, illetve Belgiumot és Párizst kereste fel. 1839 tavaszán tért haza, majd 1840-ben Anglia és Hollandia felé vette az irányt. Levelei és az *Athenaeumban* 1839. február 6. és szeptember 22. között több részletben közölt útinaplója a civilizáció iránti őszinte lelkesedését, mindenekelőtt a vasút, a hajók és a gyárak csodálatát örökítették meg. Kalandozásai során személyesen is megismerkedett Charles de Montalembert-rel és Felicité Lamennais-val. A francia polgári értelmiség és a művészeti élet kiemelkedő személyiségeivel való találkozása, a francia jogi intézmények működésének közvetlen megismerése visszahozta hitét a haladásban, erősítette európai identitását.<sup>44</sup>

Két utazása között, 1839 novemberében, Eötvössel és Lukács Móriccral elvbaráti szövetségben, a megvalósuló nagyobb centralista szerveződések első formájaként, komoly szervezőmunka eredményeként létrehozta a buda-pesti művész- és irodalmi értelmiség első intézményét, a Pesti Műegyletet, s egyben annak titkári feladatkörét is ellátta.<sup>45</sup>

1839. november 23-án tartotta meg a fiatal nemzedék irányában programhirdetésnek szánt akadémiai székfoglalóját Kollár Ádám Ferenc publicisztikai pályájáról. A nemesi adózás bevezetése, valamint az egyház világi hatalmának eltörlése mellett érvelő, a századelőn közutalát tárgyát képező exjezsuita (művét az országgyűlés a pozsonyi piacon hóhérral elégettette, az egyház indexre tette) eszmeiségének felvállalását a kortársak a progresszív jozefinista örökség továbbélése jelének, a polgári értelmiségi öntudat megnyilvánulásának, a nemesség arcába vetett kesztyűnek, egyértelmű provokációnak minősítették.<sup>46</sup>

### Az 1839–1840. évi országgyűlésen: a centralista program meghirdetője

Szalay László korabeli elismertségének jele, hogy megválasztották az 1839–1840. évi rendi országgyűlés által az új börtönrendszer és az egységes büntető törvénykönyv tervezetének kidolgozására életre hívott bizottság jegyzőjének.

Az ellenzék koncepciójának kidolgozására, a független felelős kormányon és a népképviselői országgyűlésen nyugvó polgári magyar államszervezet tervének

42 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 291.

43 Angyal D.: i. m. (1. jz.) 331.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 31., 32.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 189.

44 Angyal D.: i. m. (1. jz.) 325.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 103., 106.

45 Angyal D.: i. m. (1. jz.) 325.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 139., 144.

46 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 291.; Angyal D.: i. m. (1. jz.) 331.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 151–153.

kidolgozására vállalkozó Deák Ferenc irányításával elkészült, a felvilágosult és liberális humanizmus értékrendjét érvényesítő tervezet meghonosította a törvény előtti egyenlőséget a teljes büntetőjogban, az egyházi személyeket és a nyugalomban vonult katonákat sem vonva ki a világi bíróság hatásköre alól, javasolta a halálbüntetés, a testi büntetések és a kínvallatás eltörlését. Az angol, a francia és az amerikai minta ismeretében, jelentős mértékben Alexis de Tocqueville hatását is érvényre juttatva hangsúlyozta az esküdtbíráskodás mint a „nép nevelésének egyik leghathatósabb eszköze” szerepét a kiváltságrendszer lebontásában, a tömegek politikai szerepvállalásának előmozdításában. A munkálatban a külföldi szakirodalom referense szerepkörét betöltve a kor legelismertebb szakemberével, Karl J. A. Mittermaier heidelbergi professzorral folyamatosan konzultálva a vádhatóság működésében kiemelt elvként képviselte a hatalom ellenőrzését és korlátozását. Német kollégájával, aki 1842-ben Pesten meg is látogatta, a későbbiekben baráti kapcsolatot alakított ki. Az elkészült törvényjavaslatot egyetemes mintákra támaszkodó szuverén alkotásnak tekintő professzor úgy ítélte meg, hogy „egyetlen egy törvénykönyv sem bír annyi eredetiséggel, mint a magyar javaslat”.<sup>47</sup> Szakmai elismerése őszinteségét bizonyítja, hogy a Robert von Mohllal közösen szerkesztett *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes* című, komoly nemzetközi hírnévvel rendelkező szakfolyóiratában közölte Szalaynak a bizottsági tárgyalásokról írt tanulmányát.<sup>48</sup>

Nem kis mértékben Deák Ferenc személyes ösztönzésére Szalay László elsőként vállalt városi követi megbízást nemesi származású értelmiségiként, hogy a felvidéki Korpona város képviselőjeként részt vegyen az 1839–1840. évi rendi országgyűlés munkálataiban. Mivel az alsótábla tagjai között Trefort Ágoston is megjelent, Eötvös József báró pedig a főrendi táblán játszott komoly szerepet, a diétát joggal tekinthetjük a centralista zászlóbontás színhelyének. Szalay nagy lelkesedéssel és komoly reményekkel, elvárásokkal érkezett Pozsonyba, ahol nyomban meg is választották az alsótábla egyik jegyzőjének. Az ülésekről folyamatosan beszámolókat készített a *Pesti Hírlap*nak, valamint a württembergi és az angol követségnek. Aktivitása elsősorban a városi reform és a magyar nyelv ügyében, valamint az egyházpolitikai kérdésekben bontakozott ki. A legfontosabb reformkérdésekre fókuszáló felszólalásaiban a liberális szellemiséget képviselte következetesen.<sup>49</sup> „Nem sokat beszélt és akkor sem sokat”, de mindig a lényegre koncentrálna, fontosat mondott, képviselőtársai figyelmét felkeltő gondolatokat fejtett ki.<sup>50</sup> „Hogy ezekkel még sem nyert köztetszést, nem az ő, hanem a közönség hibája volt, mely a divatos, de szűk látókörű politikától elfogulva, e magasabb mezőn még nem bírt tájékozási képzettséggel”<sup>51</sup> – mutatott rá Horváth Mihály sikertelensége okaira.

47 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 291.; Csengery A.: i. m. (5. jz.) 527.; Angyal D.: i. m. (1. jz.) 331.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 44–45., 64.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 199., 201–203.; Kecskeméti K.: i. m. (4. jz.) 262.

48 Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 65.

49 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 291.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 215., 234.

50 Angyal D.: i. m. (1. jz.) 333.

51 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 291.

Legjelentősebb, a városok szavazati jogának kérdésében szeptember 27-én elmondott, a városok ügyét Magyarország teljes polgári átalakulásának kérdésével egységben láttató beszédében a centralisták programját hirdette meg, amikor a liberális nemesség álláspontjával határozottan szembehelyezkedve kifejtette: „nem municipalis ország képében látom a nagygyá lett hazát, nem hiszem, hogy a municipalis foederalismus lehessen a végcél. Nekünk száz különvált érdeket kell összepontosítani, nekünk több nemzetiség fölébe kell emelnünk e magyart [...] s milderre vagy gyöngre, vagy talán épen visszas eszköz a municipalis darabolttság.” Olyan, működését a népképviselői parlamentre s a felelős kormányzati rendszerre alapozó – a megyei föderalizmussal szerinte összeférhetetlen – államberendezkedés képét rajzolta meg, amely képes a kapitalizmus egyenlőtlenségeinek kijavítására.<sup>52</sup>

A „politikusi pályájának csúcspontját” jelentő, a polgárságnak a magyar társadalom átalakításában betöltött hivatását középpontba állító nagy hatású szónoklatában a vármegyének hadat üzenve vázolta fel a polgári Magyarország megvalósítása során megoldandó legfontosabb feladatokat, s meghirdette az osztályküzdelmeket megszüntető, a „dolgozó emberek közösségén alapuló nemzeti társadalom” megteremtését. „Szívemből óhajtom: alakuljon egy osztály, mely a többieknek szegletességeit lesimítsa, mely bennök felolvasszon mindent, mi nem korunkba való” – hangsúlyozta.<sup>53</sup> A Hajnóczy József, Berzeviczy Gergely, Skerlecz Miklós tanításából sokat megfogadó Szalay az állam tevékenységét újraértelmezve, az államszervezet átformálásának alapelvét meghatározva – Eötvös Józsefnek a főrendi táblán a törvényhozásnak felelős kormányt követelő beszédével összhangban – fejtette ki, miszerint „az a nap, mikor az országgyűlés valósággal fogja képviselni az összes nemzetet, az országgyűlésen nem Karokat és Rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzetnek képviselőit fogjuk látni”.<sup>54</sup> Ennek jegyében követelte a polgárság és az értelmiség képviselői jogának megadását, a proletariátus politikai befolyását azonban elutasította.<sup>55</sup>

További beszédeiben Szalay megkülönböztetett figyelmet fordított az egyházpolitikai vitákra, valamint a magyar államnyelv bevezetésének kérdésére. Június 13-i hozzászólásában határozottan állást foglalt a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosítása, az állam és az egyház szétválasztása mellett, s a katolicizmus államvallás jellegét elutasítva érvelt a laikus állam megteremtése mellett. A győri káptalan követének, Wurda Károlynak a radikális javaslatát a vallásfelekezetek egyenjogúságáról, az államtól független működéséről azonban a liberális ellenzékkel szembefordulva nem támogatta. Elvben teljes mértékben egyetértett ugyanazzal, hogy „az egyházi hatalomnak nem szabad vegyes házasságban élni a világi-

52 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 95.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 14–15., 95.

53 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 89.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 236.

54 *Szalay László*: Sz. kir. városok s az országos reform. In: *Uő*: Publicistai i. m. (31. jz.) I. 184.; *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 531.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 100.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 237., 242.

55 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 97.



val”, a hétköznapi gyakorlatban azonban óvott a teljes szétválasztás, vagy a kötelező polgári házasság bevezetésének elsietésétől. Úgy ítélte meg, hogy Wurda indítványa az USA-ban és Franciaországban, ahol már megtörtént az egyház és az állam szétválasztása, tökéletesen megfelelne a politikai realitásoknak, de „nálunk a status quo fenntartásával kimondani az egyház függetlenségét az államtól a legeslegveszedelmesebb lenne”, s a valóságban annyit jelentene, „mint a gyengét megkötözve adni át a hatalmasnak”.<sup>56</sup>

A magyar államnyelv bevezetéséről szóló, 1843 júniusától tárgyalt törvényjavaslat vitája során, illetve a nemzetiségi kérdés megítélésében centralista társai-val egyetértésben s a nemesi liberálisok álláspontjában osztozva képviselte az egy politikai nemzet dogmáját. Egyetértett Szentkirályi Móric javaslatával, hogy az ország egyedüli hivatalos nyelve a magyar legyen, s Horvátországról külön törvény szülessen, melynek értelmében a magyar hatóságokkal és hivatalokkal magyarul levelezzenek, az országgyűlésen magyarul beszéljenek, a magyar nyelvet valamennyi iskolában tanítsák, s 10 év elteltével a közhivatalokban csak magyarul tudókat alkalmazhassanak. Széchenyivel egyetértve elveti ugyanakkor a magyar államnyelv bevezetését követelő Kossuthék illúzióit, miszerint a más nemzetiségűek a nyelv megtanulásával magyarrá is válnak.<sup>57</sup>

A korai liberalizmus illúziójában osztozva hitt a polgári szabadságjogok kiteljesedésében, s az etnikai elvet elutasítva kifejezetten az állampolgári jogegyenlőség megsértésének tekintett minden különállást az állami szerveződésen belül. 1843. június 6-án a kerületi ülésen kijelentette: „azon eszme, hogy az ország nagy és dicső legyen [...] hidegen hagyja, ha mellé nem gondolja, hogy ez ország Magyarország marad”.<sup>58</sup> A magyar kultúrfölény érzésétől áthatva a municipális rendszer átalakításának szükségességét szeptember 27-i beszédében többek között azal indokolta, hogy „nekünk a többi nemzetiség fölébe kell emelnünk a magyart”, s a magyar nemzeti állam fikciójához ragaszkodva próbálta meggyőzni vitapartnereit arról, hogy éppen a kormány centralizációja az egyetlen hatékony eszköz a magyar szupremácia megőrzésére, miközben a megyei autonómia az elszakadás tüzfészekvé válhat.<sup>59</sup>

Felfogását a későbbiekben a *Pesti Hírlap*ban írott vezércikkeiben is képviselte. 1846. július 19-én olyan honosítási törvényt javasolt, amely egyértelműen és maradéktalanul érvényre juttatja az egy politikai nemzet lényegét.<sup>60</sup> *Honosítás* című értekezésében a polgári nemzethez tartozás kritériumait is meghatározta, amikor kifejtette, hogy a hazai polgárság megteremtése érdekében üdvözli a külföldi források bevonását, az állampolgárság megadását azonban szigorúan a közterhekben való részvételhez és az állandó magyarországi tartózkodáshoz kívánta kötni. A nem nemesek esetében a pozitív diszkrimináció alkalmazását javasolta, s a

56 Csengery A.: i. m. (5. jz.) 533.; Angyal D.: i. m. (1. jz.) 334.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 94.

57 Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 91–92.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 246–248.

58 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 246.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 93.

59 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 249.; Kecskeméti K.: i. m. (4. jz.) 205.

60 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 248., 406.



gyárosok, kereskedők, kézművesek érkezését könnyítendő, kész volt eltekinteni a magyarnyelv-tudástól is.<sup>61</sup>

A feudális abszolutizmus felszámolását Szalay elkerülhetetlennek tartotta, az anarchia és a terror eszközeit azonban elutasította, s eszményképét az alkotmányos monarchiában határozta meg. Az átalakulás folyamatát tervezve programadásnak szánt üzenetében arra buzdította az ellenzék vezérkarát és támogatóit, hogy „tisztítások, mennyire csak erőtkből telik, az eszméket, állításokat talpra azt, melyet fejére ültettek, emeljétek fel azt, melyet gyomorra fektettek, – megmenteni az országot az eszmezavartól, melyben mindig mélyebbre süllyed”.<sup>62</sup> Meggyőződéssel vallotta, hogy valódi újjászületést csakis a gyökeres változások útján, a múlt elavult formáinak felszámolásával, a hamis beidegződésekkel való szakítással lehet elérni. „Az eddigi formáknak meg kell szűnniök, fel kell oldanunk a múlt és a jelen közötti köteléket, nem mintha a történelmet ignorálni akarnók, miről bennünket nem vádolhatni, hanem mert a múltnak históriává kell válnia elvégre, s mert szomorú dolog, ha a régmúltat mindig magunk után vonjuk, mint a hernyókötélékekből egészen szabadulni nem képes, és szárnyait ennél fogva minden erőlködés mellett is használni nem tudó félpille.” „Az a nap, melyen a bennünket a múlttal, mint valamely holttesttel, nem mint históriával összezatló kötelékeket leráztuk magunkról, az nap szükségképen az általunk indítványozott formák fognak a közczél elérésére választatni.”<sup>63</sup> A múlttal való határozott szembefordulás nyílt artikulálását, letisztult konkrét program megfogalmazását és meghirdetését a többség azonban nem támogatta, Deák pedig kifejezetten elvetette, mivel „sok fontos kérdésnél a részletekre nézve mi magunk sem vagyunk tisztában [...], a részletes program szaporítaná s nevelné inkább a szakadást közöttünk, a helyett hogy egyesítene”.<sup>64</sup> A visszatekintő Pulszky Ferenc is arra emlékeztetett, miszerint „mi is tudtuk, hogy a felelős kormány a végczél, de inoportunusnak tartottuk a távol jövőben lebegő eszmény miatt megtompítani legélesebb fegyverünket, megtörni legerősebb védfalainkat”.<sup>65</sup>

### *A Pesti Hírlap élén*

Ismeretes, hogy az 1843–1844. évi országgyűlés a liberális ellenzék alapos felkészültsége ellenére sem érte el célját, ami nagy kiábrándulást váltott ki tagjai sorában, és várakozást nem tűrően vetette fel a merre és hogyan tovább kérdését. Az útkeresés jegyében, a polgári alkotmányos központosítás programjával szín-

61 Szalay László: Honosítás. II. Pesti Hírlap 1846. július 19. In: *Uő*: Publicistai i. m. (31. jz.) II. 189–236.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 248., 330–331., 406.

62 Szalay L.: Nyílt levél Triesztből i. m. (31. jz.) 197.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 118.; *Takáts József*: Modern magyar politikai eszmetörténet. Osiris, Bp., 2007. 40.

63 Szalay László: Nyílt levél Considerant Victorhoz. In: *Uő*: Publicistai i. m. (31. jz.) II. 40–41.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 118–119.

64 Deák Ferencz beszédei. II. Szerk. Kónyi Manó. Franklin, Bp., 1903. 158–159.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 121.

65 *Pulszky F.*: i. m. (35. jz.) I. 206.

padra lépett az opposzió anyagilag független értelmiségiekből álló, a nemesi politizálás hagyományos kereteihez érzelmileg nem kötődő, a polgári átalakulás programja elvi megalapozásában és előkészítésében kiemelkedő szerepet játszó csoportja, amelyet szinte semmi nem fűzött a vármegyéhez, a nemesi politika hagyományos kereteihez.<sup>66</sup>

A szerveződő csoportosulás az 1844. július 1-jétől bécsi kormányzati manipuláció eredményeként Szalay szerkesztésében megjelenő *Pesti Hírlappal* – sokak ellenszenvét is kiváltva – saját orgánumhoz jutott, melynek törekvései azonban „rokonszenvre nem találtak”.<sup>67</sup> 1844. július 4-én megjelent beköszöntő vezércikkében Szalay egyszerre vállalt közösséget és határolódott el Kossuthnak a nemesség politikai hegemoniájához ragaszkodó szerkesztői örökségétől, amellyel azonban Szalay és szerkesztőtársai kezdeti optimizmusuk ellenére sem tudtak megbirkózni. A lapjától búcsúzó Kossuth június 27-i vezércikkében ugyanakkor arra buzdította híveit, hogy óvják meg az „idegen kezektől” a megyét, hangsúlyozva, hogy „a megyei institutio [...] a szabadság individuális élvezetének leghatályosabb orgánuma, nemzetünknek semmi európai intézvényért, semmi szobatudós papiros-gondolataért cserébe nem adható, becses, drága kincse”.<sup>68</sup>

A kortárs Horváth Mihály a vállalkozás érdeméért jegyezte meg, hogy a „kitűnő tehetségű [...] jeles készületű fiatal publicisták, a nyugot európai fejlettebb politikai tudományok s állapotok tanulmányozása által érlelt, magosabb államférfiúi nézeteket s elveket hoztak a lap szerkesztésébe, [...] a megyerendszert a nyugot európai alkotmányosság formáival, a parlamentáris, felelős kormányrendszerrel kívánták felcserélni, mely a nemzet akaratát összpontosítva, s az ország kormányát ezen összpontosított nemzeti akarat felelős kifolyásává téve, a kor kívánataival egyezőbb biztosítékot ad az alkotmánynak”.<sup>69</sup> Az átalakulás sarkpontját képező képviselői rendszert a bocskoros nemesség kizárásával, francia mintára a mérsékelt vagyoni és műveltségi cenzus alapjára kívánták helyezni, hosszabb távú célként ugyanakkor a képviselői rendszert az újabb kor „legnagyszerűbb és legüdvösebb találmányának” nevező Szalay a műveltséget a vagyonnal egyenjogúsító cenzus nélküli értelmiségi választójog elérését jelölte meg.<sup>70</sup> A szuverenitást nyugati mintára a nemzetgyűlésbe áthelyezni szándékozó centralisták „kívánták a központosítást, mint a megyék által szétszakgatott nemzeti erő egyesítését, hogy ez teljesebb biztosítást szerezzen a nemzeti szabadságnak” Bécs ellenében,<sup>71</sup> s en-

66 Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 103.; *Vörös Károly: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847)*. In: Magyarország története 1790–1848. Főszerk. Mérei Gyula, szerk. Vörös Károly. Akadémiai, Bp., 1980. (Magyarország története tíz kötetben V/2.) 944., 946.

67 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 292., 637.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 106.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 252., 255.

68 Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 108.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 257.

69 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 290., 293., 297.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 103.

70 Szalay László: Évenkénti országgyűlés s utasítási rendszer. In: *Uő: Publicistai i. m.* (31. jz.) II. 271.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 128., 132., 151.

71 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 300.

nek jegyében bíralták meg Svájc föderalizmusát is mint a centralizáció negatív ellenpéldáját.<sup>72</sup>

Eötvös Józseféhez hasonló átfogó koncepciót Szalay nem fogalmazott meg, de a reformkori Magyarország-kép egy-egy alkotóelemének mélyreható elemzésével meghatározó mértékben járult hozzá a centralista politikai ideológia megalkotásához. Legfontosabb feladatnak a népképviselői törvényhozás, a felelős kormányzati rendszer, az erős végrehajtó hatalom megteremtését, a kormányzati túlhatalommal szemben pedig a települések önkormányzatának kiépítését, az esküdtszék felállítását, az egyéni szabadságjogok biztosítását tekintette. Államideálja a modernizáló állam volt, amely beavatkozik a folyamatokba a közigazgatás, a közoktatás, az iparfejlesztés, a vasútépítés területén, valamint a szegénység enyhítése érdekében.<sup>73</sup> Koncepciója központi magját a centralizáció képezte: „Önök a kiváltságos osztályok jogai mellett ügyvédkednek, tehát municipalisták, mi az összes nemzet érdekeinek egységét vettük célba, s azért jelszavunk: centralisatio” – fogalmazta meg a rendek gyűléséből képviselői alapon működő parlament, az új magyar államban a szabadság hajléka megalkotását vizionáló útmutatásában.<sup>74</sup>

A francia modellt követő elvbarátaihoz hasonlóan a megyét az elérendő „felelős parlamenti kormányzat kerékkötőjének, a feudális maradványok menedékének, a nemzetiségi széthúzás esetleges eszközének” tekintette. Nagy jelentőséget tulajdonított az egységes állam tükröképének nevezett kodifikációnak, s negatív példaként a kisállamok szétagoltságában megmutatkozó német partikularizmus torzító hatásaira emlékeztetett.<sup>75</sup>

A megyékre összetűzet zúdító, a közvetlen népképviselői alapuló parlament által ellenőrzött központi kormányhatalom megteremtésének programját meghirdető tudományos értekezések azonban a lap olvasottságának riasztó mértékű zuhanását eredményezték. Kossuth vezércikkeinek szenvedélyességével nem tudtak és nem is akartak konkurálni, miközben „a tömör, csaknem lapidaris irány, melyben Szalay cikkei szerkeszté, nélkülözött azon könnyűséget, mely a hírlapirodalomban kívántatik”, melynek feladata nem csak kizárólag a jövővel foglalkozni.<sup>76</sup> Mindez nem kisebbíti Szalayék azon érdemét, hogy az elméleti megalapozás munkáját elvégezve bevitték a köztudatba a polgári parlamentarizmus intézményeinek – a kortársak számára egyébként korántsem ismeretlen – fogalmait. Pulszky Ferenc megállapítása szerint a *Pesti Hírlap* a centralisták kezén szószerkből „kathedrális lett, melyről a nemzetet arra tanították, mikép fejlett ki a parlamentáris kormány más országokban, s hogy ez a szabadság újkori formája [...]”. Míg azon

72 Szalay László: A schweitzzi diéta s a foederativ rendszer. In: *Uő*: Publicistai i. m. (31. jz.) I. 202.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 151.

73 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 268.; *Takáts J.*: i. m. (62. jz.) 38–39.

74 Szalay László: A Budapesti Híradó pártja a keresztvíz felett. In: *Uő*: Publicistai i. m. (31. jz.) I. 201.; *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 536–538.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 130.

75 Szalay László: Codificatio. In: *Uő*: Publicistai i. m. (31. jz.) I. 34.; *Szabad György*: Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Kossuth–Magyar Helikon, Bp., 1977. 78.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 136.

76 Bárány Eötvös József i. m. (1. jz.) 239.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 338.; *Vörös K.*: i. m. (66. jz.) 945.



harcban, melyet a nemzet a kormány ellen vívott, Kossuth harsogtatta a riadót, a centralisták csendesen megírták a jövő zenéjének partitúráját.”<sup>77</sup>

Szalay megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított az európai változások folyamatos nyomon követésének, ezért nagyobb hangsúlyt fektetett a Kossuth időszakában némileg háttérbe szorult „Külföldi Napló” rovat szerkesztésének. Ennek vezetésével a laphoz 1844 júliusában belépő, az 1842 áprilisa és 1843 áprilisa között tett európai körutazása során szerzett személyes tapasztalatokkal felvértezett Irinyi Józsefet bízta meg.<sup>78</sup> Úgy ítélte meg, hogy Magyarország és Ausztria érdekei azonosak, csak együtt lehetnek erősek és életképesek, azaz a kölcsönös alkotmányosság és viszonyosság alapján „a monarchiának szüksége van e [a magyar – E. G.] nemzetre, s e nemzetnek a monarchiára, ma inkább, mint holnap, holnap inkább, mint ma”.<sup>79</sup>

A centralistáknak a polgári átalakulás előkészítésében betöltött kiemelkedő szerepét beárnyékolta az adminisztrátori rendszer bevezetésével egy időben megindított offenzívájukban megnyilvánuló politikai érzéketlenség. Figyelman kívül hagyták, hogy a politikai folyamatok pozitív alakítása szempontjából megkerülhetetlen nemesség a municipális rendszer fontos elemeit nem hajlandó feladni. Gerő András lényegre mutató megállapítása szerint „intellektuális igényességük, magas fokú szakmai felkészültségük mellett igen kis hatalompolitikai affinitás jellemezte őket”, hiányzott belőlük a taktikai érzék, a reálpolitikai magatartás, s nem számolva azzal, hogy elveik a nemesség döntő többsége számára elfogadhatatlanok, képtelenek voltak megfelelő széles bázis kialakítására, csupán szűk értelmiségi elitet képviseltek.<sup>80</sup> „Ha a központosítási iskola [...] némi gáncsot érdemel: az abban áll, hogy annak vezérei tanaikat csak az általános elvek szerint fejtegették, s nem ügykeztek azokat sajtóságos viszonyainkra, melyek az abszolút kormányú osztrák birodalommal kapcsolatunkból támadtak, gyakorlatilag valósítható módon alkalmazni” – állapította meg Horváth Mihály.<sup>81</sup>

A népképviselői rendszer ügyét a létező megyerendszerrel szemben egyébként rendkívül kritikus Kossuth ugyancsak őszintén sajátjának tekintette. A felelős kormányrendszer – állapította meg Angyal Dávid – „majdnem az egész ellenzék követelte. A különbség a centralisták és az ellenzék közt e kérdésben az volt, hogy ők a felelősség elvét programjuk élére állították és mint optimisták a teljesen kialakult felelős kormányrendszerrel nem mint távoli eshetőségről beszéltek, hanem mint a közel jövőben okvetlenül megvalósulandó kormányformáról.” Hasonlóképpen gondolkodott Kossuth is, akinek a népképviselő „régii programja volt”, aki a *Pesti Hírlaptól* elbúcsúzva 1844. június 30-án leszögezte: „a magyar formákhoz szabott való-

77 Pulszky F.: i. m. (35. jz.) I. 228–229.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 111.; Kosáry D.: Kossuth Lajos i. m. (19. jz.) 261.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 12.; Vörös K.: i. m. (66. jz.) 947.

78 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 304.

79 Uo. 269.; Antalffy Gy.: i. m. (10. jz.) 123.

80 Gerő András: Reformszerepek és liberális társadalomérzékenység Magyarországon. In: A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Szerk. Szabad György. Tankönyvkiadó, Bp., 1990. 479. Idézi Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 321.

81 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 359.



di népképviselőt kell, mert e szó mindent magában foglal”. A centralisták nélkül azonban „a felelős kormányrendszer nem lett volna oly kimagasló kérdése a politikai helyzetnek”. Kossuth a februári forradalom hatására vállalta fel nyílt követelését, de „nem mintha plágiumot követett volna el a centralista programon”.<sup>82</sup>

A centralisták érdemeit hangsúlyozva Angyal Dávid azt emelte ki, hogy „a parlamentáris kormányformának a centralisták voltak az igazi úttörői és [...] az ő felfogásuk öltött testet az 1848-iki törvényekben”. Kosáry Domokos azt hangsúlyozta, miszerint a tényleges átalakuláskor az ő javaslataikat vették elő, amelyek messze túlhaladták az egykori közvéleményt. „Szinte egyedül ők cserélték fel a százados rendi felfogást polgárral minden vonalon és a nemesi dicsőségtől el nem érzékenyülve éles kritikával nézték a hazai berendezést, közjogi fejlődésünket, és a közvéleménynek arról alkotott romantikus képeit.”<sup>83</sup>

A centralisták működése kapcsán a kortársak és az utókor részéről is gyakran hangzott el a doktrinerség vádja. A kritikát Szalay azonban nem érezte sértőnek. Sőt! A maradiság és a forradalom közötti utat önmaguk számára kijelölő önértelmező írásában öntudattal vállalva fel a *Pesti Hírlap* kapcsán ellenük intézett, megbélyegzésnek szánt kritikát, kijelentette: „ilyennek szerkesztését tűztük ki magunknak feladatul. – Doctrinaire lap, azaz [...] olytén lap, mely nem kiált hosszánát a bevégzett tényeknek, csak azért, mert bevégeztek, mely a hatalmasok paripái alá nem hint virágokat, tudván, hogy az ünnepi díszmenet még nem urnapja. [...] Doctrinaire lap, azaz? ésszerű haladás lapja.” Elveti a szélsőségeket, s doktriner azokkal ellentétben, „kiknek összes politikai bölcsességek: vagy felhúzni naponként az órát, ha mindjárt láncza rég elszakadt volna, vagy romot romra dönteni. [...] Doctrinaire lap, azaz nem pusztán empirikus, hanem olyas, mely felsőbb elvek világosságában láttassa a tényeket, mely nem tárgyat tárgyhoz enyvezni, hanem egyet a másikból kifejleszteni akar [...] nem barátja oly institutióknak, melyeket csak önmagokkal mérhetni, nem az emberi és polgári jogok mértékével s nem a minden idők és minden alkotmányos népek közéletéből elvont státuszfilozófia nehezékével.”<sup>84</sup>

Az ellentmondások gyökerét Kecskeméti Károly abban ragadja meg, hogy a centralisták „túl tisztán láttak és túl modernnek voltak ahhoz, semhogy lepaktáljanak a nemesi habitusokkal, ahhoz túlságosan értelmiségiek és szabadelvűek voltak, hogy vállalják a parasztok néptribunájának szerepét. [...] A politikai osztály rokonszenvét elveszítették anélkül, hogy elnyerték volna a nép támogatását. [...] A két áramlat egyaránt sürgősnek tartotta a reformot, de míg a centralisták, a félmegoldásokat elkerülendő, az elvekre helyezték a súlyt, [...] a municipalisták hajlandók voltak elvi engedelményekre, ha ezzel a választók többségét a reform mellé tudják felsorakoztatni.”<sup>85</sup>

82 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 344.

83 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 343., 346.; *Kosáry D.*: Kossuth Lajos i. m. (19. jz.) 261.

84 *Szalay László*: Rólunk és másokról. In: *Uő*: Publicistai i. m. (31. jz.) II. 28.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 345.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 140.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 270.

85 *Kecskeméti K.*: i. m. (4. jz.) 204–206.

Valójában a centralisták nem a mindennapi politikai életben felmerülő aktuális problémákról értekeztek, hanem egy már sikeresen lezajlott polgári átalakulást követően felépítendő államszervezet alapelveiről. Az egyébként is rosszul időzített centralista bírálat olykor kifejezetten bántó, történelmi alapintézményeket támadó stílusa komoly ellenérzéseket keltett, egységbontó működésük az ellenzék vezérének rosszallását váltotta ki. Sokan egyenesen a nemzeti szabadság elleni bűnnek tekintették fellépésüket. Batthyány és Deák határozott kritikája és fellépése hatására 1845 végén Szalay helyét a „kompromisszumok embere”, Csengery Antal vette át, aki 1846. január 1-jén bejelentette: a centralisták a jövőben tartózkodnak elveik hírlapi hirdetésétől, s felhagynak a központosítás melletti megyeellenes izgatással. Szalayék az ellenzék védelmében és érdekében szüntették meg megosztó eszméik hirdetését. A kormánypárt előretörése ugyanis egyenesen megkövetelte az ellenzéki egység helyreállítását. Az 1845. november 18-án Pesten tartott tanácskozás döntése értelmében a *Pesti Hírlap* Csengery irányításával ismét az egész ellenzék lapja lett, Eötvös és Szalay ugyanakkor nem vállalt szerepet működtetésében.<sup>86</sup> Visszakozásuk azonban csupán taktikai kényszerlépést jelentett, s nem érintette politikai filozófiájuk lényegét. S bár 1845. február 2-án az utópista szocialista gondolkodású Considérant Victorhoz intézett *Nyílt levelében* Szalay még úgy nyilatkozott, hogy „társaim és én, a magát pozitív ellenzéknek constituált pártból indulunk ki”, de ha a törekvéseinkben „nem üdvös reformot, hanem vétkes eretnekséget fogna látni, külön ellenzéket fogunk képezni”<sup>87</sup> – a pragmatikus fordulatnak fegyelmezetten alávetette magát.

### Passzivitásban, majd az újraaktivizálódás útján

A Kossuthékkal kötött megállapodást követően a közéletből visszavonuló Szalay a *Pesti Hírlaptól* „eltiltva” s a szerkesztői feladatok terheitől megszabadulva komoly munkálatokba kezdett. 1846. december 10-én *Statusférfiak és szónokok könyve* címmel jellemrajzokból álló kötetet jelentetett meg olyan politikusokról, akik élen jártak az alkotmányos parlamentáris kormányzat megvalósításában. Elemzéseinek középpontjába azt a főgondolatot állította, hogy a hatalom gyakorlása csak akkor egészséges, ha azt más hatalmak korlátozzák. A parlament szuverenitása, a hatalommegosztás, az alkotmányos monarchia, a békés átalakulás, az állam és az egyház teljes szétválasztása ügye mellett magát elkötelezve az uralmi monopóliumokat akkor is elvetette, ha azokat a népfelség nevében gyakorolták. Mirabeau, Constant, Guizot, Thiers, Fox, Pitt, O’Connell, Canning, Jefferson, Lamartine pályaképei alapján megszerkesztette a 18–19. századi egyetemes történelem, az alkotmányos polgárosodás, a polgári progresszió nyugat-európai és észak-ameri-

86 Horváth M.: i. m. (12. jz.) II. 298–300.; Angyal D.: i. m. (1. jz.) 343.; Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 297., 323.; Vörös K.: i. m. (66. jz.) 947.

87 Fenyő I.: i. m. (2. jz.) 269., 312.

kai formálódása folyamatát.<sup>88</sup> Az 1847-ben *Publicistai dolgozatok* címmel kiadott kötetében megjelenő *Szózat Éjszakamerikából* című cikkében pedig azt üzenté olvasóinak, hogy a progresszió általános törvényei mindenhol egyformán, a helyi adottságoktól függetlenül érvényesek. Azaz – a magyar jogi hagyományokhoz illeszkedő átalakulást preferáló deáki felfogástól eltérően – nem voltak kétségei afelől, hogy a *Code Civil* mintájára alkalmazott francia törvények kiválóan fogják szolgálni a magyarországi polgári átalakulás ügyét.<sup>89</sup>

Az időközben kibontakozó belpolitikai folyamatok hatására ugyanakkor centralista társaival összhangban hamarosan feladta politikai passzivitását is. Az 1846 februárjában kirobbant galíciai parasztfelkelés, a konzervatív program meghirdetése, Széchenyinek a kormány támogatására buzdító *Politikai programtöredék* című munkája, valamint Kossuth centralista elképzelésekkel sokban összecsengő cikkei (a kötelező örökváltás és a közteherviselés azonnali feladatként történő megjelölése) hatására a régi elszántsággal tért vissza a politika színpadára. Az utolsó rendi országgyűlés választási küzdelmeibe bekapcsolódva 1847. január 3-án a *Pesti Hírlapban* adta közre *Szót kérek* című, a megyei rendszer átmeneti fenntartását immár elfogadó írását, amelyben a gondolkodásában és magatartásában bekövetkező hatalmas fordulatot a következőképpen indokolta: „Most midőn a konzervatív táborban erősebb a szövetkezés, mint valaha, most nekünk ideát nemcsak tanácsos, de éppen kötelességünk, en colonne serrée vívnunk meg az ellenféllel. [...] Egy betű sem sok, de még egy betűt sem áldoznék fel politikai krédómnak szótárából, – másrésről azonban tudom azt is, hogy nem minden idő alkalmas arra, miszerint a secessio ad montem a közügy veszedelmeztetése nélkül kísértet-hessék meg.”<sup>90</sup>

A *Pesti Hírlapban* megjelenő, *Tájékoztás az egyesületi jog mezején* című, az ellenzék létjogosultságáról, az Ellenzéki Párt legalitásáról, a képviseleti alkotmányról, a pauperizmus veszélyeiről s a forradalmi út elutasításáról értekező cikksorozatában – előre jelezve, hogy a feltételek még nem érettek meg rá – hosszabb távú célként az általános választójog megteremtését jelölte meg. Olyan megoldást vázolt fel, amely az alkalmatlanokat (uraiktól függő béresek és proletárok, tudatlan és korrupt köznemeselek) kizárja a politikai jogok gyakorlásából (lásd „erkölcsi és észbeli biztosítékok”), amelyben a választójog alapját nem a vagyon, hanem az értelmi kvalitások határozzák meg.<sup>91</sup>

1847 végére a centralisták ismét a polgári átalakulás előkészítése közös ellenzéki munkájának teljes értékű és meghatározó részvevőiként vettek részt az utolsó rendi országgyűlésen. A Kossuthtal kialakított átmeneti összhang azonban hamarosan felbomlott, amikor az ellenzék és a konzervatív kormánypárt között kialakult patthelyzet következtében, a liberális reformpolitika megrekedését megta-

88 Bárány Eötvös József i. m. (1. jz.) 243.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 333., 336.; *Antalfi Gy.*: i. m. (10. jz.) 163., 165., 168.; *Kosáry D.*: Kossuth Lajos i. m. (19. jz.) 354.

89 *Szalay L.*: *Publicistai i. m.* (31. jz.) I. 47., III. 4., IV. 25.; *Takáts J.*: i. m. (62. jz.) 36.

90 *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 338., 344., 345.

91 Uo. 345–346.



pasztalva, Eötvössel, Treforttal, Csengeryvel, Keménnyel egyetértve Szalay is támogatta Széchenyinek a Batthyány és Kossuth megbuktatására, egy harmadik párt megszervezésére irányuló törekvéseit. Az itáliai fejlemények és a párizsi forradalom hatására február végére helyreállt az együttműködés.<sup>92</sup>

### A Batthyány-kormány szolgálatában

1848 tavaszán a felelős kormányzatról és a képviseleti rendszerről rendelkező törvény „szabatos” megszövegezése Szalay sokéves előkészítő munkálatainak sikerét is jelentette. Lelkesen üdvözölte az európai nemzetek közötti szolidaritás megnyilvánulását, az átalakulás békés jellegét.<sup>93</sup> Szükségessnek tartotta, hogy „a választott eszközök tiszták legyenek és szentek, mint maga a cél, melyet elérni szándokunk”, mert meggyőződése volt, hogy e nélkül visszavesszük azt, a mi jó, azt, ami üdvös, még mielőtt megadtuk volna”. Örök érvényű tételként fogalmazta meg, miszerint „a szabadság [...] elpárolog, ha nincs hatalom, mely formák közé fűzze”.<sup>94</sup> A szentesített törvényekben hiányosságaik ellenére „egy szebb jövő zálogát” felismerve bízott az áprilisban kivívott eredmények megszilárdításában, s a kényszerből vállalt kompromisszumok és ellentmondások békés feloldásában.<sup>95</sup> Némi aggodalmat, bizonyos kételyeket csupán az váltott ki benne, hogy úgy érezte: „nem fáradtunk eleget mindazért, a mi most ölünkbe hullott”, holott „a gondviselés nem ad ajándékot a népeknek”.<sup>96</sup>

Mindez nem akadályozta meg azonban, hogy szerepet vállaljon a Batthyány-kormány munkájában, nem kis érdemeket szerezve abban, hogy Esterházy Pál herceg elvállalta a király személye körüli miniszter posztját. A független felelős kormány munkájába Deák minisztériuma törvény-előkészítő osztályának vezetőjeként kapcsolódott be, s kiemelkedő érdemeket szerzett az április 29-i, példa nélküli gyorsasággal és nagyon magas szakmai színvonalon, a laikus esküdtek számára is közérthető nyelven megfogalmazott esküdszéki rendelet kidolgozásában, annak országos méretű erélyes végrehajtásában, melynek eredményeként május utolsó hetére országszerte megalakultak az esküdszékek. Az 1843-as javaslatra támaszkodó rendelet Deák hitvallásának megfelelően érvényesítette azt az alapelvet, miszerint „oly országban [...] hol esküdszéki eljárás van, [...] inkább mentessék fel tíz bűnös, mint egy ártatlan elítéltesek”. A rendőri szerveket kikapcsolta a nyomo-

92 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 142–144.; *Kosáry D.*: Kossuth Lajos i. m. (19. jz.) 354.; *Fenyő I.*: i. m. (2. jz.) 365., 370.

93 A vértelen fejlődés melletti elkötelezettségének hangot adva O’Connellről korábban írt munkájában idézi beszédét: „Életem theoriája mindig abban állott, hogy a legnagyobb politikai változás sem érdemes arra, hogy eléretessék, ha egyetlenegy csepp embervér kiontásba kerül.” *Szalay L.*: Státusz-férfiak i. m. (23. jz.) 400. Idézi *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 546.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 16.

94 *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 547., 549.; Bárány Eötvös József i. m. (1. jz.) 245.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 152.

95 *Csengery A.*: i. m. (5. jz.) 545.; Bárány Eötvös József i. m. (1. jz.) 245.

96 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 347.



zásból, s ezt a feladatot átadta a közbíróknak alárendelten működő bűnvizsgáló bírónak, perbefogási törvényszéket (vádeskütszék) működtetett, meghatározta a vádlott garanciáit, és biztosította a bírák függetlenségét. A polgári igazságszolgáltatást is felügyelő osztály további kiemelt feladatát képezte a polgári jogegyenlőség alapelveit érvényesítő polgári törvénykönyv elkészítése, a börtönviszonyok javítása, valamint a telekkönyv bevezetése. A megkezdett munkálatok kiteljesítéséhez azonban Szalay frankfurti követi megbízása miatt immár nem tudott hozzájárulni.<sup>97</sup> A Szalay távozása által okozott komoly problémákra Deák Ferenc 1848. június 3-án neki írott levele mutat rá: „Mennyi lesz a haszon, mit hazánkra Frankfurtban eszközölni tudtok, az csak Isten kezében van, de sok legyen az, hogy csak némileg is pótolhassa a hátramaradást, mit távolléted okoz, mely miatt nem fogom bevihetni a jövő országgyűlésre a büntető törvényeket s eljárást, nincs ember, kire a munkát bízni akarnám, s ezt elvállalná. [...] nagy bajnak tartom, ha a codex éppen jelen körülményeink között elmarad.”<sup>98</sup>

Ismeretes, hogy a Majna menti városban május 18-án kezdte meg munkáját a német egységszövetség, melynek sikere Magyarország önálló államiságának a létrejöttével kecsegtetett. Szalay László és Pázmándy Dénes Frankfurtba küldésére a Batthyány-kormány első jelentős külpolitikai lépéseként került sor május 14-én. Az Ausztriával kapcsolatban a Pragmatica Sanctio érvényességét hangsúlyozó, a német gazdaság számára kereskedelmi előnyöket is kilátásba helyező megbízólevelüket a teljhatalom birtokában István főherceg nádor írta alá. Annak a pánszlávizmussal szembeni érzékenysége alapján szövetséges baráti együttműködést kezdeményező tartalmával a kormánya hozzájárulását kimondó osztrák miniszterelnök, Pillersdorf is egyetértett, s erről Ferenc Károly főherceget is tájékoztatta.<sup>99</sup>

A testületben meghatározó befolyással rendelkező professzori körrel kiváló, a március végén összeült Vorparlament elnökével, Mittermaierrel kifejezetten baráti kapcsolatokat ápoló Szalay a magyar függetlenség s a német szövetség elkötelezett híveként érkezett Frankfurtba, ahol ábrándos óráiban Dalmácia bekebelezéséről, a dunai tartományokra vonatkozó magyar jogok újjáéledéséről elmélkedett, s azt tapasztalta, hogy „itt sokan kívánják ezt velünk együtt, de sokan hiszik is”.<sup>100</sup> A magyar követ a cseh elszakadási törekvésektől féltő képviselők részéről lelkes fogad-

97 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 348.; *Antalfi Gy.*: i. m. (10. jz.) 195.; *Sarlós Béla*: Deák és Vukovics. Két igazságügyi miniszter. Akadémiai, Bp., 1970. 57., 60., 65.; *Mezey Barna*: Deák Ferenc és a büntető eljárás reformja 1848-ban. In: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Szerk. Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1998. 164., 174–175.; *Dobszay Tamás*: Deák Ferenc és az igazságügyi minisztérium szervezése. Uo. 101, 103.; *Balogh Elemér*: Deák Ferenc és az anyagi büntetőjog kodifikációja. Uo. 142., 146.

98 Deák Ferenc Szalay Lászlónak. 1848. jún. 3. Idézi *Dobszay T.*: i. m. (97. jz.) 109.

99 *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Akadémiai, Bp., 1957. 49., 54.; *Antalfi Gy.*: i. m. (10. jz.) 201–202.; *Kosáry D.*: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. (10. jz.) 15. Szalay László frankfurti missziójáról ld. továbbá *Erdődy Gábor*: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. Akadémiai, Bp., 1988. 42–47., 87–96.; *Uő*: „Én csak fáklyatartó voltam.” Kossuth Lajos, a magyar polgári forradalom és szabadságharc irányítója (1848–1849). ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2006. 88–92., ill. *Gergely András*: 1848-ban hogy is volt? Osiris, Bp., 2001. 360–401.

100 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 349.; *Hajnal I.*: i. m. (99. jz.) 51–52.

tatásban részesült, melynek alapján az osztrák és a porosz partikuláris törekvések, valamint a republikánus mozgalmak negatív hatásáról is beszámoló május 27-i jelentésében arról tájékoztatta kormányát, hogy a bécsi propaganda ellenére „Magyarországot itt a külföldön mindenki független országnak ismeri el máris”.<sup>101</sup> Optimizmusát fokozta, hogy a parlament ideiglenes elnöke, a magyarokkal közös érdekek szószólója már megérkezése másnapján fogadta őt.<sup>102</sup>

Az időközben Frankfurtba érkező, június 29-én ideiglenes birodalmi kormányzóvá megválasztott, de hivatalát csak július végén elfoglaló János főherceg irányában a Szalay működése legitimitásának megerősítését szolgáló július 19-i pótutasítás szorgalmazta, hogy a szerződő felek az „egyesült németbirodalmi végrehajtó hatalommal azon viszonyban, melyben Magyarország az austriai császárhoz a *pragmatica sanctio* értelmében áll”, fenntartása mellett 100 ezer fős hadsereg kiállítására kötelezik magukat, ha Németország vagy Magyarország határai „a szláv elem által, vagy a szláv elemmel szövetkező más hatalmasságok részéről megtámadtatnának”. Ugyanakkor azt is egyértelművé tette, hogy „a lekötött hadseregek bár mily európai nép szabadságának elnyomására nem használtathatnak”. A pótutasítás arra biztatta a magyar követet, hogy alkudozás esetén biztosítsa a német felet a magyarok őszinte baráti szándékáról, amit „a két hatalmasság geographiai helyzete, Magyarországnak az ausztriai dynastiához századokon át bizonyított hűsége és azon érdekesség igényelnek, melyet a Magyarországon lakó különfajú nemzetiségek közt a magyar és német elemnek szoros csatlakozása szükségessé teszen”, s felvetette a Habsburg-birodalmi államadósság egy része átvállalásának lehetőségét is.<sup>103</sup>

Mivel a magyar követküldés viszonzását, magyarországi német képviselő felállítását a Batthyány-kormány kifejezetten sürgette, Szalay augusztus 11-én kezdeményezte Felix von Lichnowski herceg, Zichy Károly gróf országbíró unokája állandó képviselőként történő Pestre küldését. Törekvései alátámasztására Leiningen herceg elnökminiszterhez írott levelében azt hangsúlyozta, hogy „a független Magyarország Németország egységének egyik legerősebb biztosítója. Mi Magyarország önálló kifejlését, mi annak megerősödését előmozdítja, ugyanaz elősegíti az egységes és szabad Németország hatalmát is.”<sup>104</sup> A birodalmi minisztérium megalkotására augusztus 10-én került sor, Szalaynak így csak másnap, Johann Gustav Hekscher külügyminiszterhez intézett levelében állt módjában hivatalosan megküldeni megbízólevelét, a pesti követküldést megsürgetni, s egyben a kormányzó főhercegnél időpontot kérni.<sup>105</sup> A határozott fellépést a magyarországi helyzet alakulása, az osztrák–magyar kapcsolatok kiéleződése, a horvát viszony fegyveres konfliktussal fenyegető elmérgesedése és számos kedvezőtlen fejlemény is indokolta. Augusztus 3-án Frankfurtban a nemzetközi bizottság anélkül

101 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 351.; *Hajnal I.*: i. m. (99. jz.) 55.

102 (K48/49 16) (A 208)

103 *Horváth M.*: i. m. (12. jz.) I. 86., 341–342.; *Hajnal I.*: i. m. (99. jz.) 64.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 209.; *Kosáry D.*: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. (10. jz.) 17., 28.

104 *Horváth M.*: i. m. (12. jz.) I. 86., 347.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 209., 343.

105 *Horváth M.*: i. m. (12. jz.) I. 345.

foglalkozott a magyar szövetség kérdésével, hogy döntést hozott volna. Ugyan-ezen a napon Nyáry Pál indítványára a pesti parlament megszavazta Gorove Istvánnak a Pragmatica Sanctiót megsértő előterjesztését, mely szerint, „ha az osztrák bécsi kormány a német egység kérdése miatt az egyesült német hatalommal netalán háborúba keveredne, Magyarország segítségére nem számítandó”. A német államok seregeinek a nemzetiszín felvételét elrendelő frankfurti határozat végrehajtása augusztus 6-án, Bécsben egyértelműen kudarccal zárult.<sup>106</sup>

A kedvezőtlen változásokat érzékelő, magyarbarát Joseph Blackwell, a bécsi angol nagykövet megbízottja arra figyelmeztette Szalayt, hogy a magyarok fegyverkezzenek és „ismertessék meg lépésüket a külföldi hatalmakkal a diplomáciai szokások által előírt formák között”, Frankfurt ugyanis nem rendelkezik tényleges hatalommal. Batthyány Lajos augusztus 18-án kelt, megrázó hangvételű levele pedig arról tájékoztatta követét, hogy „a reactio nyíltan lép fel és többé nem titkolja szándékát s terveit. Magyarország van kijelölve áldozatul”, hogy ezt követően Bécs ellen forduljanak és „megbüntessék azon oktalan várost és minisztériumot, ki most bajainkat nagyobbítja és veszedelmünknek örül. [...] előttünk legfeljebb három hét van, ezt értesse meg a német diétával, és bírja azt mielőbb egy oly diplomáciai fellépésre, nemzetiségünk és függetlenségünk mellett – legyen az követküldés, legyen az szövetségkötés, mely lépésnél fogva megakadályoztassék azon irány és törekvés, melynek diadala csak antigermán többséget tenne uralkodóvá Ausztriában, mert ezen műnek főtényezői mind szlávok. Ezt csak értendi a diéta.”<sup>107</sup>

János főherceg végül augusztus 26-án fogadta Magyarország követét, s ezzel „a német központi hatalom a magyar megbízottak diplomáciai jellegét hivatalosan és a nemzetközi szokások teljes formái között elismerte”, a bécsi reakció befolyásának megerősödése azonban megakadályozta a protokolláris siker gyakorlati érvényesítését. A német birodalmi kormány vezetője, Schmerling szeptember 1-jén megszüntette a hivatalos érintkezést Szalayval, az osztrák kormány tiltakozását tolmácsoló Wessenberg szeptember 3-án János főhercegnek küldött levelében pedig az elismerés visszavonását követelte, amit a meghátráló ideiglenes birodalmi kormányzó teljesített.<sup>108</sup> A Habsburg seregek július végi észak-itáliai sikerei nyomán bekövetkező változások meghiúsították a misszió kiteljesedését. Október elején Szalay Párizsba távozott, majd Kossuth november 12-i utasítására Guizot közbenjárását is kérve Londonban tett kísérletet az angol kormány megnyerésére. Hivatalos fogadásától az angol külügyminiszter, Palmerston azonban arra hivatkozva zárkózott el, hogy „a brit kormánynak Magyarországról csak, mint az osztrák birodalom egy alkotóeleméről van tudomása”.<sup>109</sup>

106 Uo. 344.; *Hajnal I.*: i. m. (99. jz.) 65.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 209.; *Kosáry D.*: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. (10. jz.) 28.

107 *Horváth M.*: i. m. (12. jz.) I. 346–347.

108 Uo. 61–62., 347.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 353–354.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 211., 213.; *Kosáry D.*: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. (10. jz.) 29.

109 *Horváth M.*: i. m. (12. jz.) II. 51–53.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 356.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 221.; *Kovács Endre*: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Akadémiai, Bp., 1976. 76.; *Kosáry D.*: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. (10. jz.) 244–245.



Szalay a sikertelen próbálkozást követően Párizsba visszatérve 1849 januárjától Telekivel karöltve a magyar ügy negatív megítélésének megváltoztatásán szorgoskodott, szoros és barátságos kapcsolatot alakítva ki a párizsi lengyel, olasz és román emigráció tagjaival. Február elején átrándult Brüsszelbe, hogy részt vegyen a nagyhatalmak által az itáliai kérdés rendezésére összehívott, Olmütz ellenállása következtében azonban, nem kis mértékben a Habsburg seregek március 23-án Novara mellett aratott győzelmének köszönhetően végül meghiúsult kongresszuson.<sup>110</sup> A Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetését követően – bár annak tartalmát, majd Szemere republikánus beszédét kifejezetten rosszállotta – újabb sikertelen próbát tett Frankfurtban diplomáciai minősége elismertetésére, majd személyes tapasztalatokat szerezve az újra radikalizálódó Badenben nem tanácsolta a szövetekezést a reménytelen helyzetű forradalommal.<sup>111</sup>

### Emigrációban

1849. szeptember 12-én Zürichbe költözve azon fáradozott, hogy a magyar ügyet megértesse a közvéleménnyel. *Lettres sur la Hongrie* címmel, elegáns és finom nyelvezettel, szatirikus hangnemben, kiemelkedő publicisztikai színvonalon megírt, Kossuth politikáját lelkesen igazoló levélsorozatában (röpiratában) összegezte a szabadságharc melletti érveket, rámutatva az önvédelmi háborúba belekényszerített magyar kormány törvénytisztelő és békés, kiegyezésre törekvő hozzáállására, az ellenforradalom alkotmányértő politikájára, az udvarnak a magyar nemzet elleni „gyalázatos árulására”.<sup>112</sup> A világosi fegyverletétel hírére azonban felhagyott levelei publikálásával.

Az emigráció éveiben betegen és nélkülözve élt, a megtorlás megrendítő híreire 36 évesen hirtelen megöszült. „Ifjabb napjainak komor hangulata visszatért, s mindez sűrű fátyolt borított kedélyére, sőt szellemi tehetségeire, s midőn vele a zürichi tó partjain találkozám, hol hosszú vándorlások után családjával letelepedett, elijedtem a változáson, melyet egy év tett benne”<sup>113</sup> – emlékezett meg Eötvös a találkozás megrázó élményéről.

A csüggedésből kitörést keresve a magyar történelem tanulmányozása felé fordult. „Tisztába kell jönni magammal. Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár ránk? – hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához, s elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződés-

110 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 358.; *Kovács E.*: i. m. (109. jz.) 216.; *Kosáry D.*: Magyarország és a nemzetközi politika i. m. (10. jz.) 55.

111 *Hajnal I.*: i. m. (99. jz.) 53.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 224.

112 Zürich, 1849. szeptember 12. *Lettres sur la Hongrie*. Zürich, Orell, 1849. – *R. Várkonyi Á.*: i. m. (19. jz.) 458–461.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 359.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 229–230.

113 *Eötvös J.*: Szalay i. m. (20. jz.) 247.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 360.; *Hajnal I.*: i. m. (99. jz.) 53.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 238.



sel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon”<sup>114</sup> – írta barátjának, Eötvös Józsefnek. Tanítani kívánta nemzetét, hogy a múltból erőt merítsen, ne kockáztasson könnyelműen. A Kossuthot bűnbaknak kikiáltó kampányt azonban elutasította: „nem kevésbé igazságtalan azon kárhoztatás is, melyet egész országok veszténél egy emberre mondunk”, „vajjon a bűnnek terhe csak egy szerencsétlenül fekszik-e, s nem mindazokon, kik csalódásaiban osztoztak?”<sup>115</sup> – fejtette ki Eötvösnek a Zürichi-tó partján tett sétáik során. Magányossága ellenére sem kívánt azonban a helyi magyarkodó társaságokhoz csatlakozni, mivel idegesítette azok „stílustalan handabandázása”.<sup>116</sup> A történetírásból merített erőt, távol hazájától, s gyakran elszakítva családjától. Meggyőződött arról, hogy nem szabad kételkedni a jövőben. Így gyűjtött magának muníciót ahhoz, hogy majd hazatérjen és szolgálhasson.<sup>117</sup>

Karl Geibel lipcsei könyvkiadójától felkérést kapott Magyarország története megírására. Az első kötettel egy év alatt készült el a német történetíró Alexander Flegler ösztönző baráti támogatásával, Leopold Ranke követőjeként, Virág Benedek és Horváth Mihály erős hatása alatt. 1851 júniusában családjával Zürichből a Bodentó mellett fekvő Rorschachba költözött. 1852 után nagy elismerés közepette sorban jelennek meg a csaknem kilenc évszázadot áttekintő *Magyarország története* kötetei. A modern magyar polgári történetírás megalapozásában kulcsfontosságú, száraz tények közlésére koncentráló tárgyilagos munka került a hősök idealizálását, plasztikus történeti arcképei megrajzolása során nagy hangsúlyt helyezett az ellentmondásos személyiségek bemutatására. Vállalkozása célját meghatározva könyve bevezetőjében kifejtette: „könyvet akartam adni azon ifjú nemzedék kezébe, mely most készül az atyai ház küszöbén át, a nyilvános élet pályájára lépni, s mely lelkesedést óvatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretetet hazaismerettel, bizalmat a nemzet jövődjéhez a nemzet múltjának bölcs számbavételével párosítsa, ha a benne vett reményeknek, ha az ország szükségeinek meg akar felelni”.<sup>118</sup>

## Hazatérve

A bizonytalan jövő és a gyökértelenség gyötrelmes kihívásainak szorításában felelőse sürgetésére megszerzi hazatérési engedélyét, s 1855 tavaszától újra budai otthonában él, a politikai tevékenységtől azonban az évtized végéig tartózkodik, folyamatosan dolgozva Magyarország összefoglaló történetének megírásán. Alkotásaival a „kijózanítókhöz”, az illúziómentesség hirdetőihez csatlakozott.<sup>119</sup>

114 Bárá Eötvös József i. m. (1. jz.) 248.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 240.

115 Bárá Eötvös József i. m. (1. jz.) 248.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 247.

116 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 254.

117 Bárá Eötvös József i. m. (1. jz.) 248–250.

118 *Szalay László*: Magyarország története. I. Geibel, Lipcse, 1852. V. Vö. R. *Várkonyi Á.*: i. m. (19. jz.) 465–470.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 365.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 241., 247., 258–259., 365.

119 *Szabad György*: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Akadémiai, Bp., 1979. (Magyarország története tíz

1861. március 11-én Lipótváros Eötvös József javaslatára megválasztja országgyűlési követének. Az országgyűlésre felkészülés jegyében Szalay is aktivizálódik.<sup>120</sup> Amikor a fiumei olaszok 1860 ősze óta tartó magyarbarát politikai akcióira, február 6-i tömegtüntetésére Bécs a törvényhatóságok tiltakozását kiváltó ostromállapotot rendel el, a *Pesti Napló*-ban közölt cikksorozatban foglalja össze Fiume Magyarországhoz tartozásának történeti érveit, országgyűlési képviselőnek indokait.<sup>121</sup> Pest megye bizottságot küld ki átfogó népoktatási javaslat kidolgozására Nyáry vezetésével, amelynek tagjai közé őt is bevásztják.<sup>122</sup> A kampány során a fejlődés zálogát a „demokrácia igényeit mindinkább érvényesítő” berendezkedés megteremtésében jelöli meg.<sup>123</sup>

A parlamenti munkában a színpalak mögötti egyeztető tárgyalásokba is bekapcsolódva Deákot támogatja, közjogi vonatkozású adatok felkutatásában, a felirati javaslat megszövegezésében segítve munkáját.<sup>124</sup> Egyetlen, május 16-i csapongó felszólalásában fátyolos tekintetű, mélabús hangú szónokként foglalt állást a Monarchia súlypontjának hosszabb távon Magyarországra történő áthelyezése, illetve a „túlzó” nemzetiségi törekvések elutasítása mellett, sürgette az áprilisi törvények hiányosságainak demokratikus orvoslását, miközben Eötvössel egyetértve reménykedett abban, hogy a német egység közeli megvalósulása maga után vonja az uralkodó közösségét is magában foglaló függetlenség helyreállítását.<sup>125</sup> Aktívan kivette részét a felirati javaslat módosításait szerkesztő bizottság munkájában, melynek nevében ő nyújtotta be a Háznak a végleges javaslatot június 14-én, s ugyancsak tagja volt a július 21-i királyi leiratra adandó válasz megvitatására alakult bizottságnak. Az országgyűlés feloszlását Alexander Fleglernek írott levelében a következőképpen értékelte: „hogyan feltételezhetnék, hogy ezeréves jogalapunkat légies teóriákért, fajsúlyos Magna Chartánkat sovány levélre felcserélnénk, nem tudom megérteni”.<sup>126</sup>

1861. december 21-én megválasztják a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának, mely tisztséget a betegsége ellenére folytatott túlfeszített munka következtében, 1864. július 17-én bekövetkezett haláláig betöltötte.<sup>127</sup> Június 19-én még elindult a württembergi Wildbad fürdőbe, hogy egészségügyi kúrán vegyen részt. Útközben, Bécsben meglátogatta Heinrich von Gagernt. A schwarzwaldi orvosi

kötetben VI/1.) 494., 611., 622.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 375.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 225–226., 254.

120 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 293.

121 *Pesti Napló* 1861. február 10., 11., 14.; *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61). Akadémiai, Bp., 1967. 272.

122 *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. (121. jz.) 357.

123 *Pesti Napló* 1861. március 12.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. (121. jz.) 416.

124 *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. (121. jz.) 446.

125 Uo. 491., 509., 548.; *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 382.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 298–299.

126 „Wie man uns zumuthe konnte, dass wir den tausendjährigen Rechtsboden für luftige Theorien, unsere gewichtige Magna Charta für ein schwankes Blatt umtauschen werden, will mir nicht einleuchten.” Szalay László Alexander Fleglerhez. Szalay László levelei i. m. (16. jz.) 286.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 302.

127 *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 305.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. (121. jz.) 611.

kezelés közben támadt rosszullete miatt azonban hazaindul, de csak Münchenig jut el. Feleségével Salzburgba megy, ahol a halál utoléri.<sup>128</sup>

„Egész életét hazája köztigyeinek szentelte, de szegény maradt, mert nem talált időt arra, hogy családjának jövőjéről gondoskodjék.” Nem titkolom el, mert „korunkban, midőn az anyagi haszonnak hódolnak annyian, s a siker, melyet egyesek a vagyonszerzésben előmutatnak, minden gyalázatot eltakar”<sup>129</sup> – hangsúlyozta Eötvös búcsúbeszédében. „Elhunyt barátunk halála pótolhatatlan veszteség a hazára”<sup>130</sup> – állapította meg 1864. július 22-én Csengery Antalnak írott levelében Deák Ferenc.

### GÁBOR ERDŐDY

#### LÁSZLÓ SZALAY THE POLITICIAN

A champion of constitutional centralisation against the municipalism represented by Kossuth, the historical role and political oeuvre of László Szalay, who was born in a poor but literate noble family on 18 April 1813, was sceptically viewed by his contemporaries and has been treated the same sceptically by posterity. Whereas some people criticised him for being a utopist and a doctrinaire, others praised him as a great scholar-politician with a European vision who had implanted in Hungary the western constitutional ideas.

As a person simultaneously attached to the idea of national renewal and to progressive European values, the course of Szalay's career was considerably influenced by his enlightened paternal inheritance, by the university lectures of István Horvát focusing on national traditions, the close friendship which attached him to baron József Eötvös from 1827 on, the personal example of Ferenc Kölcsey, and, last but not least, by the teachings of contemporary German and French liberal thinkers, before all Felicité Lamennais, Alphonse Lamartine, and the Hegelian professor of Berlin, Eduard Gans.

He greeted the Parisian revolution of July 1830 as the dawn of a new age, but he was soon disillusioned by the indifference that the bourgeoisie, intoxicated with their own richness, showed towards the misery of the masses, in the face of which he engaged himself to be the champion of the emancipation of the lower classes under the banner of Christian humanist philanthropy, and achieved the synthesis of Hungarian and European values on the basis of Jewish-Christian culture.

The ideas of count István Széchenyi, who urged for a break with self-praising feudal nationalism and counter-productive gravaminal policies, likewise struck him with the force of revelation. His intention to interpret facts without idealising them, and to exert a positive influence on the „public mind” grew even stonger. It was the result of his consequent aspirations, in the service of Hungarian legal and political thinking, that the reviews called *Themis* (1837), and *Budapest Review* (*Budapesti Szemle*, 1840), both edited on the highest contemporary European niveau, were launched.

128 *Angyal D.*: i. m. (1. jz.) 384.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 305.

129 Bárány Eötvös József i. m. (1. jz.) 251–253.

130 Deák Ferenc Csengery Antalnak. 1864. júl. 22. Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek 1822–1875. Összegyűjt., jegyz. Váczy János. Ráth, Bp., 1890. 358.; *Antalfy Gy.*: i. m. (10. jz.) 305.



At the parliament of 1839–1840 he was the first among the literate nobility to act as the representative of an urban community: acting on behalf of the town of Korpona, he proclaimed a centralist program with popular parliamentary representation and governmental responsibility to the parliament as its two core elements; he passionately popularised this program at the head of the *Pesti Hírlap* from 1844 on. Yet his resolute stance against the noble counties, which coincided with the absolutist measures initiated by the Viennese government towards the establishment of an administrative system, brought about the decisive counter-action of the opposition leaders, whereupon Szalay was forced to temporarily withdraw.

Under the influence of domestic political developments which unfolded from 1846 he again entered the lists and took part in the work of the last feudal diet which laid the foundations for the constitutional transformation. In the Batthyány administration which was formed in 1848 he was head in the ministry of justice lead by Ferenc Deák of the department in charge of preparing legislation, and then struggled for the independent Hungarian state as a delegate to the German constitutional assembly then in session at Frankfurt. After the collapse of the Hungarian efforts he continued the fight in Paris from January 1849 under the direction of László Teleki.

The capitulation at Világos and the subsequent brutal revenge shocked him so much that he continued to be haunted by them throughout his emigration in Switzerland. He found consolation in the writing of history. Urged by his consort, he finally returned to Hungary in the spring of 1855, and supported Ferenc Deák in the debates of the parliament in 1861.

In December 1861 he was elected as chief secretary of the Hungarian Academy of Sciences, a post he held until his death on 17 July 1864. Already his contemporaries thought that his passing was an irreparable loss for his country.



## Szekfű Gyula Bethlen Gábor-képe

A Bethlen-monográfia és a „Hóman–Szekfű” első két Szekfű-kötete, *A tizenhatodik század* és *A tizenhetedik század* 1929-ben csaknem egy időben, gyors egymásutánban jelent meg. Hiába telt el azonban időközben másfél évtized, Szekfű Gyulát több esemény is *A száműzött Rákóczi*-botrányra emlékeztette.

### Újrafogalmazott vádak

„Én is történelmet írok! De Igaz történeteket! Szomorú magyar történelmet! Minden ideális frazeológia nélkül! Egy történelmi nevet viselő magyar úr többeknek elbeszélte, hogy 1904-ben a *Rákóczi Ferenc* fejedelem hamvainak hazaszállítása idején Bécsben Thallóczy Lajos külügyi osztályfőnök neki Bécsben egy kéziratot adott át azzal, hogy ha annak szerzőségét a nyilvánosság előtt vállalja – egyetemi tanárrá fogják kinevezni és minden érvényesülési lehetőségre számíthat. A kézirat a *Rákóczit* gyalázó mű volt. Az illető magyar úr ezt az ajánlatot méltatlankodva és undorral utasította vissza. Az illető úr nem Szekfű Gyula volt. A *Rákóczit* gyalázó mű mégis megjelent. És Szekfű Gyula egyetemi tanár lett! Az idén, pontosan *Bethlen Gábor* halálának 300 éves évfordulóján megjelent egy Bethlen Gábort gyalázó kötet. És Szekfű Gyula még mindig – vagy még csak – egyetemi tanár! És a magyar egyetemi fiatalság az ő történelmi előadásai szellemében tanulja a magyarok történelmét! *II. Rákóczi Ferenc* katolikus volt, *Bethlen Gábor* református. Egyek voltak azonban szívemességben és magyar hazájuk iránti forró szeretetben. Egyéb bűnük nem is volt.”<sup>1</sup> – Az 1930. januári, budapesti keltezésű és nyomtatott aláírással ellátott röpirat a Bethlen Gábor-könyv és a *Magyar történet* körüli viták légkörében született és becsületsértési pert eredményezett, amelynek a Törekvőtanács után a Kúria elé vitt végső fázisát Szekfű Gyula megnyerte.<sup>2</sup>

1 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár (= MTAKK) Ms 4823.

2 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. (Budapest, 1930.) március 10. MTAKK Ms 805/30.; Károlyi Árpád Szekfű Gyulának. Bécs, 1930. február 11., március 28., június 13., december 19., Budapest, 1934. december 10. Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirattár (= EKK) G 628., különösen: Károlyi Árpád Szekfű Gyulának. Bécs, 1930. március 28.: „Ha az a bizonyos elhalt ember csakugyan mondta volna valakinek, hogy Thall(óczy) 1905-ben (vagy bármikor) neki a röplap szerinti kéziratot följánlotta: akkor a »de mortuis nil nisi bene« közmondás dacára is azt kellene hinnem, hogy az a mortuus vagy örült vagy szemenszedett gaz-



„A »trónkövetelő udvar« (Gálócsy szavai) részéről nem hoztam önnek új megbízást nemzeti nagyságok legyilkolására” – ironizált Angyal Dávid, aki akkoriban Habsburg Ottó nevelője volt, Szekfünek írt levelében. „De feltűnő volt, hogy a király első kihallgatásom alkalmából sorra kérdezte tőlem: Mi van Bethlennel, Thökölyvel, Rákócziával? Nem voltak ezek nagyravágók? – Ugyebár, vannak coincidentiák, amelyekből egy Kacziány phantasiája könnyen szöhet rossz rémregényt?”<sup>3</sup>

Néhány éven belül újabb esemény emlékeztette Szekfü Gyulát arra, hogy *A száműzött Rákóczi* szerzősége miatt több mint két évtizeddel korábban azzal vádolták, hogy a könyvet udvari megbízásból írta meg. Csuday Jenő ugyanis 1935-ben az alábbi levélben arra kérte Angyal Dávidot, a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatóját, hogy a bécsi levéltárban keresse meg neki azt az iratot, amelyben az uralkodó magas pénzjutalmat utalt ki Szekfünek *A száműzött Rákóczi* megírásáért: „Nem vagyok biztos abban, van-e tudomásod arról, hogy egy osztrák cisztercita a bécsi cs. és kir. titkos levéltárban ráakadt I. Ferenc József iratára, amelyben Szekfü Gyulának a Száműzött Rákóczi megírásáért tízezer korona jutalmat utalt ki. Ezt Fery Aladár, földbirtokos fia Fery Oszkár altábornagynak [...] megírta boldogult Gálócsy Árpádnak, aki erre támaszkodva írta meg nevezetes röpcéduláját, mely miatt Szekfü Gyula sajtópert is indított Gálócsy ellen. Ezt az iratot, mely szavahihető úri ember, vértanú fiától ered, én jogosabban használhatnám fel bizonyító adatul, mint Hóman–Szekfü felhasználták Fraknói Vilmos által 128 év után fölfödözött iratsomó tartalmát, amelynek alapján mindketten Martinovics Ignácot még jellemében is megtámadták, amiről a bíróságnak tudomása nem volt, de nem is lehetett. Hogy ez az iratsomó 128 évig várt Fraknóira, aki először bontotta fel, amelyre én nem akadtam, de mások sem, csak Fraknói, ez kétségtávol igazolja, hogy tartalma hamisítvány, későbbi időkből ered, amelyre egy lelkiismeretes és hivatása magaslatán álló történész nem is hivatkozhat. Ezzel szemben a komoly, szavahihető Fery Aladár írása mindenesetre bír bizonyító erővel; de mert én bizonyításaimban körültekintőbb és lelkiismeretesebb vagyok, jó hírnevem is kötelez erre, azt bizonyítékul mégsem használom föl. De mert I. Ferenc József Szekfü Gyulát jutalmazó irata megvan a titkos levéltárban, az az osztrák cisztercita olvasta is, azért arra kérlek, légy szíves azt megkeresni (az 1913-iki iratsomóban megtalálod), azt számomra hiteles formában leírni vagy lefényképezni és nékem elküldeni.”<sup>4</sup>

ember volt [...]. Hát az a Gálócsy tanúja Perczel Mór igazi Perczel? a 49-iki Perczel Mór unokája? vagy 50 xros Perczel?” A röpirat szerzője Gálócsy Árpád (1864–1934) kohómérnök, fajvédő politikus. Károlyi idézett levele alapján arra lehet következtetni, hogy Perczel Mór, Gálócsy Árpád tanúja a hasonló nevű honvédtábornok leszármazottja, talán unokája volt. A Rákóczi-ügy utóéletéről ld. még: *Angyal Dávid: Emlékezések*. S. a. r., jegyz. Czigány Lóránt, bev. Péter László. Szepsi Csombor Kör, London, 1971.

3 Angyal Dávid Szekfü Gyulának. Bécs, 1930. december 17. EKK G 628. 195. Kacziány Géza (1856–1939) tanár, lelkész, közíró, fajvédő politikus, *A száműzött Rákóczi*-botrányt kirobbantó publicista.

4 Csuday Jenő Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. december 24. EKK G 628. Csuday Jenő (1852–1938) premontrei szerzetes, gimnáziumi tanár, a *Nemzeti történetírásunk téves útjai* (1932) szerzője.

Szekfü Gyula így írt Csuday Jenő Angyal Dávidhoz intézett kéréséről egykori mentorának: „nagyon köszönöm szíves utasítását a kiérdemesült plagizátor újabb akciójáról. Azt megköszönöm, hogy Tanár Úr elutasítá az ő kívánságát, sértés volna Tanár Urral szemben, aki ilyen dologra – még ha lehetséges volna is – soha nem vállalkoznék. – Ebből az esetből mindenestre látható, mennyire optimistán ítélte meg Tanár Úr az én helyzetemet, mikor azt írta, hogy én »fenn a magasban« vagyok – holott ime még mindig – és mindvégig, sőt talán halálom után is kénytelen leszek ilyen örült agyrémek ellen becstületemet megvédeni. – És itt nem használ, hogy az ember idegei nem javulnak, hanem mindinkább rosszabbodnak. A dolgot megbeszéltem az ügyvéddel, s az azt kéri, hogy az illető urak organizált támadása (mint előbb volt a Perczel–Pázmándi ügy, Gálócsyval, ép így megszervezve) esetleg megelőzhető, ha bepörlöm Cs[uday] urat a Tanár Urhoz írt levél alapján. Igen kérném tehát, szíveskednék azt a levelet nekem megküldeni és beleegyezni abba, hogy ha ügyvédem alkalmasnak találja a per megindítására (járásbíró, nem sajtótörvényszék előtt), akkor azt arra felhasználhassam. Tanár Urnak ebből semmi nehézsége és gondja nem származnék.”<sup>5</sup>

A Csuday-ügy továbbra is foglalkoztatta Szekfüt. Leveleiből úgy látszik, korántsem alaptalanul: „Miskolczy [Gyula] jövetelére igen várok Tanár Úr sorai értelmében, mivel a dolog kezd sürgős lenni: az egyik turáni reform-hetilapban most egy ily találós kérdés jelent meg: vajon Szekfü a Rákóczi-pénzekből veszi a Rákóczi-bélyegeket? Ez már bejelentés a Cs[uday] maffia részéről, amit a többi követni fog. (Szerkesztője lapnak Bánsághy-/Valcsó/ volt Turul-vezér, képviselő.)”<sup>6</sup> „Miskolczy már biztosan elmondta, amit vele a Cs[uday] ügyben megbeszéltem: ő a végrehajtott vizsgálat után közölni fogja velem a dolgot, s én akkor nem Tanár Urtól fogom tudni. Ha ugyan addig ezek ki nem jönnek szövevényükkel.”<sup>7</sup> „nagyon köszönöm az én árulási díjam kiderítése dolgában tett szíves intézkedéseket, – tán ki fogják deríteni Bittnerék, ki az az »osztrák cisztercita«, aki már látta az illető iratokat. A hamis tanúzás naiv módszere: mivel engem »klerikális«-nak ismernek, tehát papi nevet akarnak felléptetni! [...] A Quarterly pénzelésére tudtommal Bethlen István gróf egy külön társulatot hozott össze, mely a bankok – stb.-től szerez összegeket, – lehet hogy a Nouvelle Revue-tól is kap támogatást, melyet Kánya tart egészében, – amely olyan miniszter nem lesz, aki még külsőleg is kizárólag a németekre fog támaszkodni, azon itt igen elterjedt feltevésben, hogy 1/ a németek legrövidebb idő alatt agyonverik a franciát, csehet, stb. és 2/ akkor visszaállítják Nagymagyarországot. Ez a megnyugtató feltevés igen elterjedt nálunk.”<sup>8</sup> „[...] épp most kaptam 21-i levelét és benne azon felfogását, hogy a Misk[olczy]-féle értesítéssel se menjünk kifelé, a nyilvánosság elé. Nem tudom, méltóztatik-e emlékezni arra, hogy Miskolczyék és a Staatsarchiv megkérdezése nem nekem, hanem Tanár Urnak jutott eszébe, s épp azon célból, hogy ily módon

5 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. január 13. MTAKK Ms 805/103.

6 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. január 27. MTAKK Ms 805/106.

7 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. február 2. MTAKK Ms 805/107.

8 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. február 15. MTAKK Ms 805/108.

nyilvánosság elé vihessem a dolgot. – ha nem ez lett volna a cél, valóban nem lett volna arra szükség, hogy egyedül Cs[uday] úr megnyugtatóására legyen hivatalos akta belőle – amit némelyek úgy is foghatnának fel, hogy tényleg gyanús volt a dolog, különben nem adták volna hivatalos útra. – De mondom, egyenesen Tanár Úr gondolata volt a Staatsarchivot megkérdezve, lehetővé tenni nekem, hogy Cs[uday] levelére való hivatkozás nélkül írhasunk a dologról. Ami különben úgysem »quieta«, mivel a Fáklya Turul-lap már célzást tett rá, s tegnap olvasom az Emericana folyóiratában, hogy ott meg visszautasították az én meggyanúsításomat. Tehát én valóban nem »akarok« a nyilvánosság elé lépni, hanem már ott vagyok Cs[uday] urék jóvoltából. Tanár Úr leveléből azonban végül is úgy látom, hogy nincs kifogása a dolog ellen, ha neve nem fog szerepelni. Ezt természetesen, szívesen megígérem.”<sup>9</sup>

A vádak – úgy tűnik – nagyjában elültek. A becsületsértési per lezárult. Csuday Jenő pedig *Nemzeti történetírásunk téves útjai* címmel fejtette ki nézeteit és bírálatát<sup>10</sup> azok egyikeként, akik nem értettek egyet a *Magyar történet* történelemértelmezésével.

### Az egykori professzor véleménye

Marczali Henriket 1919-ben szabadságolták az egyetemről, 1924-ben pedig nyugdíjazták. Egykori tanszékének, a középkori magyar történeti tanszéknek 1925-ben Hóman Bálint lett a tanára. Kiszorítása az egyetemről oda vezetett, hogy magyarországi megszólalási lehetőségei nagyon beszűkültek, egyre inkább elszigetelődött, ami azt eredményezte, hogy mindinkább elvesztette munkakedvét, ez pedig bénítólag hatott – korábban kivételes – alkotóerejére.

Azt, hogy Marczali Henrik hogyan látta, Szekfü Gyula 1921-ben a *Három nemzedékről* írt bírálatát követően visszatért-e a komoly, tárgyilagosságra törekvő történetíráshoz, nem tudjuk, legfeljebb sejthetjük. 1927-ben (tehát két évvel a Bethlen Gábor-monográfia és a *Magyar történet* első Szekfü-kötetei megjelenése előtt) írt – feltehetően utolsó – historiográfiai összefoglalójában ugyanis nem foglalkozott ezzel.<sup>11</sup>

<sup>9</sup> Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1936. február 22. MTAKK Ms 805/109.

<sup>10</sup> Csuday Jenő: *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Szalay ny., Bp., 1934.

<sup>11</sup> *Marczali Henrik*: Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisations et résultats du travail historique de 1876 à 1926. I–II. Alcan, Paris, 1927. (Bibliothèque de la Revue Historique) I. 209–218. Vö. *Hóman Bálint*: Hazai történetírásunk csödjé. Magyar referátum francia nyelven. Magyar Szemle 1929. 131–134. Ld. még: *Marczali Henrik*: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In: A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy Zoltán–Radics Ferenc. II. Kisfaludy Károly felléptétől a kiegyezésig. Athenaeum, Bp., 1907. 601–621.; *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. I–II. Akadémiai, Bp., 1973. I. 217–245., különösen 219–223.; *Uő*: Angyal Dávid, a történetíró. Tudománytörténeti vázlat. In: A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról. Szerk. Császtvay Tünde–Halász Ferenc–Ujváry Gábor. Argumentum, Bp., 2009. 69–95.; *Uő*: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. ELTE, Bp., 2013. 9–76.



Mégis az a tény, hogy meg sem említette a kérdést, talán nemcsak abból következett, hogy a *Revue historique* kétkötetes, majd nyolcszáz oldalas európai áttekintésében még tíz oldal sem jutott neki és a magyar történetírásnak. (Ilyen feltevések mellett talán helyesebb lett volna, ha a feladatot Marczali inkább el sem vállalja.) Azt, hogy szerinte Szekfű még nem tért vissza az általa kívánatos és 1921-ben javasolt komoly, tárgyilagosságra törekvő tudományhoz, azokból a gondolatokból érzékelhetjük, amelyeket az utolsó lapokon fogalmazott meg. Azokról, akik egykori tanítványai közül vezető történészek lettek, itt fejtette ki nézeteit. A szöveg magyar fordításban a következő: „A nagy háború [az I. világháború] sehol sem volt kegyes a történetíráshoz. Az igazság iránti érzék csaknem minden országban kihunyott. Hazánkon 1920-tól szinte felfokozott tettvágy lett úrrá. Mindenki tudta, hogy mit jelent Magyarország számára a történelem. Mivel az állam és az akadémia egyaránt megfosztott a szükséges forrásoktól, ezért maga a társadalom gyűrűközött neki a munkának. Az uralkodó felfogás mindazonáltal már nem az volt, mint Salamon [Ferenc] vagy akár Fraknói [Vilmos] idején. Ezen a területen is a reakció diadalmaskodott. [...] Adná az ég, hogy a fiatal történészemzedék – amelyet e szerény sorok szerzője volt szerencsés kiművelni – visszaállítaná a szigorúan pártatlan és tudományos kutatás becsületét, azt a hagyományt, amely az idő tájt jelent meg, amikor mestereim egyike, Gabriel Monod megalapította a *Revue historique*-ot, és amely hagyományt tanárként, történészként és hazafiként soha meg nem tagadtam.”<sup>12</sup>

### A Bethlen-kép és első visszhangjai

A korábbi kutatók, Szilágyi Sándor, Angyal Dávid, Marczali Henrik és Károlyi Árpád elfogadták Bethlen Gábor önmagáról kialakított képét. Azt, hogy Bethlen Gábor kiépítette és nemzetközi hatalmi tényezővé tette Erdélyt, ezért egyensúlyozni és közvetíteni tudott a Habsburg és az Oszmán Birodalom között. A kettőt időről időre kijátszotta egymással szemben, s így az idegen abszolutizmus ellenében a

12 „Nulle part la Grande Guerre n’a été propice à l’histoire. On a presque partout perdu le sens du vrai. Chez nous, des 1920, une activité presque fiévreuse se fit sentir. On savait ce que l’histoire valait pour la Hongrie. Comme l’État, ni l’Académie ne disposaient plus des ressources nécessaires, ce fut la société qui se charges du travail. Mais la tendance dominante n’est plus celle d’un Salamon ou même d’un Fraknói. En ce domaine aussi, c’est l’esprit de réaction qui triomphe. [...] Puisse la lignée de jeunes historiens que l’auteur de ces modestes notes a eu le bonheur de former, remettre en honneur la tradition de recherche strictement impartiale et scientifique dont il est fier que son premier travail, vers le moment même où Gabriel Monod, l’un de ses maîtres, fondait la *Revue historique*, ait marqué l’inauguration, et dont il a tenu pour son devoir de professeur, d’historien et de patriote de ne jamais s’écarter.” *Marczali H.*: Histoire et historiens i. m. (11. jz.) 217–218. Köszönöm Kecskeméti Károlynak, hogy a Bibliothèque Nationale-ban megkereste, kiírta és elküldte a hazai közgyűjteményekben elérhetetlen szöveget. Az idézetet Lajtai L. László fordította magyarra.



magyar rendi alkotmányosság és szabadság, az ellenreformáció ellenében pedig a vallásszabadság védelmezője lehetett.<sup>13</sup>

Angyal Dávid már 1925-ben azt hallotta, hogy Szekfű „készül egy munkát írni, mely a XVII-ik század történetét tárgyalja s Bethlent leleplezi”.<sup>14</sup> Szekfű Gyula 1929-ben megjelent Bethlen Gábor-életrajzában nem elsősorban új források feltárása és elemzése alapján értelmezte újra Bethlen Gábor személyiségét és szerepét, hanem Meinecke államérdek-fogalmának értelmezési keretébe helyezve cáfolta elődei Bethlen-képét. A 17. századi európai politikát hatalmi érdekek érvényesítése és az abszolutizmus kiépítése határozta meg. Szerinte Bethlen Gábor Erdélyben abszolutizmust épített ki, amellyel visszaszorította és elnyomta az erdélyi rendeket. Ezért egyáltalán nem volt a magyar rendi szabadság külső védelmezője. Amit ugyanis Erdélyben elnyomott, azt nem védhette Magyarországon. Erdélyben korántsem honosította meg a vallásszabadságot, hiszen az jóval későbbi korszak eszménye volt. A vallásszabadságra – mint annyi kortársa, ő is – csak hivatkozott, hogy saját érdekeit korlátozás nélkül érvényesíthesse. Egyáltalán nem harcolt Magyarország török alóli felszabadításáért, hanem állandósította a Magyarországból a török által kiszakított, a megosztást szolgáló szulejmáni ütközőállamot. Az egységes nemzet helyreállítása helyett a magyarság nyugatira és keletre szakadását mélyítette tovább.<sup>15</sup> Ez a kép a gátlástalanul önző, kalandor, ügyesen manipuláló, törökös fejedelemtől Bethlen Gábor korabeli ellenségeinek érveit és vádjait újította fel.<sup>16</sup> A korábbi Bethlen-kép tehát Szekfű szerint a liberális szabadságfogalom és a vallási tolerancia visszavetítése, történelmietlen és elavult.

Hajnal István a *Napkeletben* ismertette Szekfű Gyula *Bethlen Gáborát*. Felületes olvasásra azonosulásnak tűnhet a tömény, koncentrált szöveg, ám tüzetes, figyelmes olvasás után korrekt, tárgyszerű, lényegre és elfogulatlanságra törő bemutatásnak és bírálatnak bizonyul. „Hozzászoktunk már ahhoz, hogy Szekfű minden műve nehéz hadfelvonulás. Előszavában most is pártokról beszél, tudja

13 Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor életrajza. Stampfel–Wigand, Bp.–Pozsony, 1886.; Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig. Athenaeum, Bp., 1898. (A magyar nemzet története VI.) <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/>; Uő: Bethlen Gábor életrajza. Lampel, Bp., 1900. (Magyar Könyvtár); Uő: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Századok 63. (1929–1930) 353–364., 465–485., 577–606.; Uő: Történeti tanulmányok. MTA, Bp., 1937. [http://mta.hu/books/angyal\\_david\\_torteneti\\_tanulmanyok.pdf](http://mta.hu/books/angyal_david_torteneti_tanulmanyok.pdf); Károlyi Árpád: Néhány történelmi tanulmány. MTA, Bp., 1930.; Uő: Jegyzetek Szekfű Magyar történetének új kiadásához, és kútfoihoz. MTAKK Ms 766/11.; Marczali Henrik: Magyarország története. Athenaeum, Bp., 1911.; Uő: Erdély története. Káldor, Bp., 1935.; Uő: Emlékeim. Az utószót írta, az idegen szavakat fordította Gunst Péter. Múlt és Jövő, Bp., 2000.; Rugonfalvi Kiss István: Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomda Rt., Bp., 1923.; Makkai Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája. Pátria, Bp., 1929.

14 Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Budapest, 1925. február 18. EKK G 628. 187.

15 Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1929.

16 Vö. Petthő Gergely: Rövid magyar krónika. Kassa, 1753. (reprint: Dharma, Bp., 1993.); Dudek János: Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről. Huszár ny., Nyitra, 1904.; Romsics Ignác: Bethlen Gábor – pró és kontra. Erdély legdicsebb fejedelme vagy a török Porta vazallusa? Rubicon 2013. 7. sz. 4–35.; R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor i. m. (11. jz.).

tehát, hogy háborús területre lép. [...] Aránylag kevés az új adat, amellyel Szekfű, saját levéltári kutatásai alapján, Bethlen Gábor történetét gazdagítja: a múlt történetírói nemzedék éppen Bethlenre vonatkozólag óriási anyaggyűjtő munkát végzett már. Az új átértésen, a tudós és költő formáló munkáján van itt tehát a hangsúly. Csaknem kíméletlennek mondható függetlenséget parancsol magára a szerző, az eddigi irodalom s főként a közfelfogás ítéletétől Bethlen alakjának megrajzolásában. [...] Bethlennek a modern liberális áramlat adott olyan szabadsághős szerepet és szellemet, amilyent az ellenreformáció korában még senki sem ismerhetett. [...] az egészet áttekintve, úgy hisszük, bizonyos aránytalanságokat [...] érezhetni Bethlen és a kor jellemrajzában. [...] Támadhatnak talán ellenvetések a bizonyítás módszerét illetőleg is.”<sup>17</sup> Szekfű ugyanis az eszmei motívumokat alábecsüli, a politikaiakat viszont hajlamos túlbecsülni. Ám cáfolni nem elemeiben, csak egészében, újabb művekkel lehet – summázhatjuk Hajnal István bírálatát.

Mályusz Elemér szegedi egyetemi előadásában így jellemezte az abszolutizmus és az alkotmányosság, az államérv, a rendi alkotmány és a protestáns szabad vallásgyakorlat korabeli összefüggését: „Az uralkodók szolgálai lesznek államuk érdekeinek. Az államérv úgy, mint mondták, a zsarnokok zsarnoka lesz. A 17. század egész politikai története azt bizonyítja, hogy ekkor az államok tevékenységét, surlódásait, háborúit mindig csak ez az államérv befolyásolta. A harmincéves háborúban például a vallási érdek lassan háttérbe szorult, és a végén tisztán politikai szempontok voltak a döntők, vagy nálunk Bethlen Gábor háborúit is államának érdekei befolyásolták. Követői például Velencében tanácskozás közben nem arra hivatkoztak, hogy a fejedelem a protestáns vallásszabadságért és az alkotmányért fogott fegyvert, hanem a ragione di statót emlegették. Ezért igazságtalan a Szekfű Gyulát ért támadás, amikor kifogásolták, hogy ezt meg merte írni. Látjuk, hogy ez lévén a korszak, Bethlen másként nem is tehetett volna. Viszont az is kétségtelen, hogy Erdély államérve azonos volt a rendi alkotmány fennmaradásával és a protestáns szabad vallásgyakorlat biztosításával. S hogy ugyanez kölcsönös volt, amint azt Pázmány Péter is hangoztatta.”<sup>18</sup>

Mások viszont korántsem Hajnal István és Mályusz Elemér szintjén fogalmaztak. Alvinczi Péter a *Kálvinista Szemlében* támadta, Rugonfalvi Kiss István – aki *A száműzött Rákóczi*-botrány idején Szekfű mellett állt ki, 1923-ban pedig maga is írt Bethlen-monográfiát – a *Protestáns Szemlében* bírálta, Baltazár Dezső debreceni református püspök (Rugonfalvi Kiss István bírálatának tételeiből merítve) előadásban ítélte el Szekfű Gyula *Bethlen Gáborát*.<sup>19</sup>

Szekfű a *Magyar Kulturában* válaszolt nekik. Úgy látta, hogy R. Kiss István szakmai bírálat helyett elhallgat, kitalál és igen súlyos, terhelő dolgokat konstru-

17 Hajnal István: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Napkelet 1929. 299–300., 301.

18 Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Szerk., jegyz., utószó Soós István. Osiris, Bp., 2002. 19.

19 Vö. Rugonfalvi Kiss I.: i. m. (13. jz.); Uő: Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának. Szerző, Debrecen, 1929.; Gyimesi Pálma: Debreceni színek a Bethlen Gábor-arcképhez. In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció, Bp., 2011. 122–135.

ál.<sup>20</sup> „Mai nemzeti életünkben az emberek hazafiság dolgában talán még érzékenyebbek, mint azelőtt, s ebben az atmoszférában súlyosabb következtetésekkel járó vád el sem képzelhető, mintha valakiről azt mondjuk, hogy nemzeti hősök emlékét sárba tiporja. Ha van valami, amivel irodalmi halottá lehet tenni valakit, úgy ez a mód az. Ha van valami, amivel megakadályozhatjuk, hogy nekünk kellemetlen emberek még az életben megszólaljanak, úgy ez a vád az, melynek alkalmazása nem kritika többé, hanem terror: súlya alatt a vádlott süllyesztőbe hull, hangja örökre elhallgat, s a vádló, a nemzetvédő hős felmagasztosul. [...] Tudományos pályámnak legkeserűbb feladata volt, mikor egyszer a hazafiatlansági vádak egész halmazát kellett megcáfolnom és ellenfeleim hibás idézeteiből, elhallgatásaiból, félremagyarázásaiból kellett igazamat bebizonyítanom. Ma is némi undorhoz hasonló kellemetlen érzés fog el, ha arra a sok nyomtatott szennyre gondolok, melylyel el akartak borítani, s melyen át kellett gázolnom. De ma nem azért védekezem az idézett vád ellen, mintha életkérdés volna számomra: R. Kiss István vádjá nem ér ennyire, s vele csak az ő félrevezetett protestáns testvérei érdekében foglalkozom, akiket sajnálnék, ha hazafias fellángolásukat egy ilyen nem létező »sárba rántás« ellenében pazarolnák el. [...] Ez a terror [...] csak kíséret fog maradni, ha tanult és képzett történészeink, amint ez bizonyos is, valláskülönbőség nélkül, folytatják az új történeti munkát, melynek csak kezdetén vagyunk. Ne tessék terrorizálni, hazafiatlansággal, hamisításokkal vádolni a modernebb módszer szerint készült munkákat, s akkor lassankint kialakul multunknak egy adekvát képe, melyet, ez bizonyos, minden művelt ember el fog fogadni.”<sup>21</sup>

Rugonfalvi Kiss István viszontválaszként egész könyvet adott közre.<sup>22</sup> Szekfü aggódva és elkeseredve fogadta ennek hírért, és így írt róla Angyalnak: „jelentem, itt még nem található R. Kiss I. ellenem írt könyve. Ha ő azt írta Tanár Úrnak, hogy nekem már megírta, hogy »előterjesztésemet« küldjem Tanár Úrnak, hát szokása szerint ebben is téved, – nekem nem írt semmit, de ha írta is, tőle levelet nem fogadok el, felbontatlanul fogom visszaküldeni. – Természetesen semmiféle »jury«-be nem megyek be, amint ezt Tanár Úr úgyis gondolja. Az »alios ventos« nem nagy vigasztalás, – különös sors: más emberek kitüntetések, ünneplések kapnak (az én korom- és standombeliek is), én pedig, elég fárasztó munkás évek után folyton új ventus előtt állok! Mi az oka, nem tudom. Hiszen bár Csánki »összeférhetetlen természetűnek« tart, Tanár Úr tudja, hogy nem vagyok az. R. Kiss Istvánt ismerem annyira, hogy elképzelem, hogy durvaságai minden elképzelhetőt felül fognak múlni.”<sup>23</sup>

Török Pál a *Budapesti Szemlé*ben közzétett Bethlen-könyvszemléjében Szekfü monográfiáját komoly munkának, Rugonfalvi Kiss István válaszát, vádjait komolytalanoknak minősítette.<sup>24</sup> Angyal Dávid R. Kiss támadásával szemben védte

20 Szekfü Gyula: Kritika és terror. Magyar Kultúra 1929. 251–256., 300–305.

21 Uo. 254., 305.

22 Rugonfalvi Kiss I.: Az átértékelt Bethlen Gábor i. m. (19. jz.)

23 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, (1929?). december 29. MTAKK Ms 805/41.

24 Török Pál: Újabb könyvek Bethlen Gáborról. Budapesti Szemle 1930. 465–478.



Szekfűt. Annak ellenére, hogy korántsem értett egyet vele: „Megírtam Kissnek, hogy igen helytelenítem hangját s különösen azt, hogy visszatér a Rákóczi heccz modorához, sőt túl is tesz rajta. Egészen vak dühében. Nem látja, hogy túl vagyunk már a »nemzeti vívmányok« korán s hogy most a régi Alvinczi puska visszafelé fog sülni. Valóban ön nem összeférhetetlen. Sőt kevés embert ismerek, akivel jobban meg tudnék férni. De az emberek nem szeretik ám, ha valaki sokat dolgozik. Azt se szeretik, ha kiválóbb náluk, mert félnek, hogy lenézi őket. Azután az ön felfogása kissé felkavarja a nyugton alvó felfogásokat és érzéseket. Én sem vagyok mindenben egy véleményen, de nagyon értem s lehetően kímélni szeretném érzékenységét.”<sup>25</sup>

A szakirodalom művelői mostanáig Szekfű és Rugonfalvi vitájára összpontosították figyelmüket.<sup>26</sup> Ám érdemes elkerülnünk, hogy a Bethlen Gábor-könyv körüli vitákat így módon leszűkítsük. Ha ugyanis ezt tesszük, Szekfű Gyula saját képét, a képzett szaktudós és a nemzeti érzést kihasználó demagóg szembeállítását hisszük meghatározónak könyve fogadtatásában, ami elfedi a nagy, széles körű és sokszínű visszhangot, amely messze túlmutatott Szekfű Gyula és R. Kiss István írásain.<sup>27</sup>

Móricz Zsigmond – aki 1921-ben elmarasztalta Szekfűt a *Három nemzedékért*, az 1920-as és 1930-as években pedig az Erdély-trilógián dolgozott –, miután nagy elismeréssel üdvözölte a könyvet, a *Nyugaton* így írt: „De a Bethlen Gábor lelki életének vannak mélységei, amikhez Szekfű nem nyúlt hozzá. Családi életét Szekfű nem kutatta fel, s nem ismerte meg, s nem vette tárgyalásba. Pedig ott vannak életének legfontosabb titkai. [...] Ennek a roppant embernek a lelki élete még százszorta bonyolultabb, mint a politikai cselekvése. [...] Bethlen több nagy államférfinál, több az emberiség gigantikus jelenségénél: Bethlen rendkívüli ember, aki mint ember élte le ismeretlen és isteni harcát.”<sup>28</sup>

Hatvany Lajos – aki a demokratikus forradalom idején kiállt *A száműzött Rákóczi* szerzője mellett – a *Tollban* súlyos szavakkal marasztalta el a Bethlen Gábor íróját: „Szekfű [...] csupán a tegnapi, a mai, az örök hatalmi politikust festi le Bethlenben, az úgynevezett realpolitikust, aki soha jelszónak föl nem ül, s [...] csak egy célja van: mindenképpen és mindenáron hatalmon akar maradni: amit mond, csupa frázis. Ő épp olyan kevésbé akarja megmenteni Erdélyt, mint a magyarságot vagy a reformációt. [...] Szekfű senkire sem haragszik jobban, mint azokra a történetírókra, akik tudják, amit ő tud, Bethlennek apró cselfogásait, de egyszersmind tudják azt is, amit Szekfű nem is sejt, hogy [...] ha szívesen szövetkezett volna akár az ördöggel is, hogy hatalmon maradjon, ennek a hatalmi vágyának szolgálatában végül mégiscsak megmentette Erdélyt, Erdéllyel a reformációt, a reformációval a haladást, s a haladással a magyarságot. [...] Bethlen Gáborban

25 Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Budapest, 1929. december 2. EKK G 628. 191.

26 Gyimesi P.: i. m. (19. jz.)

27 Uo.

28 Móricz Zsigmond: Bethlen Gábor. Nyugat 1929. október 1. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00476>  
Kötetben: Móricz Zsigmond: Erkölcsi sarkantyú. Tanulmányok. II. Összeszedte, gond. Nagy Péter. Szépirodalmi, Bp., 1982. 720–725., idézet: 724–725.



már eleve a föderalista Kossuth Lajost üti agyon, mintha bizony a legsvargelbebb önfeláldozással megmenthettük volna a szétbomló Ausztriát: mintha bizony nem lett volna magyar kötelesség – már a monarchiának biztosra várható katasztrófája előtt is – nagyhatalomból kicseppent nemzetül való elhelyezkedéstünknek megfelelően új szövetségek lehetőségeiről gondolkodnunk. [...] Szekfű Gyula – minden tudománya mellett is – dohogó nyárspolgár, aki a szeme láttára sarkaiból kimozdult világot a maga okmánybutikja küszöbéről gyomorbajos, rosszkedvű kiábrándultsággal nézi. Mit tudja a filiszter, hogy mi történik körülötte? Mit ért a jelenből, mit sejt a jövőből?”<sup>29</sup>

Azonban korántsem csupán komolytalannak minősített történészek és a történész-szakmán kívül álló írók vitatták Szekfű Gyula Bethlen Gábor-képét. Olyanok is bírálták azt, akik kétségen kívül komoly szaktudósok voltak. Olyan szaktudósok, akiknek teljesítményét Szekfű Gyula 1931-ben írt historiográfiai helyzetrajzában annak ellenére ismerte el, hogy nemzedéki besorolása alapján a modern nemzetközi szakirodalom szemléleti és módszertani felismeréseitől távol álló, a történelmi feldolgozás helyett adatokat közlő, liberális frázisokat alkalmazó előző nemzedék tagjai közé helyezte őket. Azokat, akikre tudományos képzettsége elsajátítása folyamatában nem kevésbé támaszkodott. Ám nyilván nem Szekfű egykori mentorai iránti lojalitását vagy illojalitását, nem is bírálóinak néhai érdemeit és tekintélyét, hanem szakmai érveik súlyát és megalapozottságát kell mérlegre tennünk. Ahogy – ha nem is azonnal, de hosszabb távon – maga Szekfű is így tett.

### Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Szekfű Gyula vitája

Angyal Dávid, Szekfű egykori mentora és védője, a *Századok* 1929-es és 1930-as évfolyamában *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* címmel új forrásokat tárt fel és kommentált. Közleményében anélkül, hogy megnevezte volna, Szekfű tételeit vitatta.<sup>30</sup> Minderről így írt Szekfűnek: „Könyvét [t. i. a *Magyar történet* 17. századi kötetét] örömmel olvastam végig, mert szép könyv, ha sietséggel is van írva. Örültem, hogy itt Bethlenről úgy ír, ahogy én is szeretnék írni. Igaz, hogy a kor politikájának felfogásában nem egyezünk, Bethlen türelmességének megítélésében sem. Most én is írok Bethlenről igen ravasz formában kerülve minden polemikát. Nem említem önt, Kisst sem. Olyan objectív leszek, hogy akár a Magyar Szemlemben is megjelenhetnék, noha eltér Bethlenem a Magyar Szemle kiadásában megjelenttől.”<sup>31</sup>

Válaszul Szekfű Gyula a *Magyar történet* 17. századi kötetében tovább munkálta Bethlen-képét, annak abszolutista és merkantilista vonásait, s az újabb kiadásokban a kútfők és irodalom áttekintése során anakronisztikusnak minősítette

29 *Hatvany Lajos*: Emberek és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek. Vál., s. a. r. Belia György. Szépirodalmi, Bp., 1964. II. 320–324., idézet: 320–322.

30 *Angyal D.*: Adalékok i. m. (13. jz.)

31 Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Bécs, 1930. március 8. EKK G 628. 193.

Angyal Dávid tételeit.<sup>32</sup> Angyal a vita folytatásaként az 1929-ben és 1930-ban a *Századokban* megjelent közleményét 1937-ben, *Történeti tanulmányok* című kötetében változatlan formában újraközölte.<sup>33</sup>

Károlyi Árpád, Szekfü bécsi tutora és védelmezője, aki akadémiai tagságra jelölte őt, 1930-ban *Néhány történelmi tanulmány* címen tizenegy korábbi tanulmányát adta ki kötetben, amelyben újraközölt hat olyan írást, amelyek – neve megemlézése nélkül – Szekfűvel polemizáltak.<sup>34</sup> Ezek közül az egyik a Szilágyi Sándor Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei című forrásgyűjteményéről írt és a *Budapesti Szemlé*ben 1880-ban publikált ismertetése volt. Károlyi cikke Anton (Antonin) Gindely Bethlen Gáborról kialakított negatív képét cáfolta, Bethlen Gábort a harmincéves háború három legnagyobb személyiségének egyikeként mutatta be (II. Ferdinánd és Gusztáv Adolf mellett), az ismertetést pedig így zárta: „A gyűjtemény csupa magyar levelet tartalmaz, s így azzal a külföld nem igen fog megismerkedni; de legalább e szűk haza határain belül tisztára mosó szappan lesz a történetíró kezében – s ez elég; mert azt róhatjuk le, amivel saját magunknak tartozánk.”<sup>35</sup>

Angyal Dávid és Károlyi Árpád szerint Szekfü tételei nem cáfolják az ő értelmezésüket. Azt, hogy Bethlen Gábor fejedelem kemény kézzel uralkodva erős, szilárd, konszolidált és virágzó viszonyokat teremtett Erdélyben, kivételes helyzetet biztosított a különböző vallásfelekezetek számára, a nemzetközi politikában a maga és az általa képviselt érdekek érvényesítésére törve elfogadtatta Erdélyt mint számításba veendő hatalmi tényezőt, s ezért képessé vált arra, hogy a Habsburg és az Oszmán Birodalom között egyensúlyozzon. Ezáltal lehetett a Habsburg abszolutizmus és ellenreformáció ellensúlya, a királyi Magyarország rendi és vallási különbözőségeinek és szabadságainak külső védelmezője.<sup>36</sup>

Károlyi Árpád a *Magyar történet* 16. és 17. századi köteteinek szövegével és kútfőhasználatával kapcsolatban füzetnyi jegyzetet vetett papírra. Feljegyzéseit *Vallásszabadság etc. Jegyzetek az új Szekfűből és Szekfűhöz. Fontos jegyzetek* cím alatt gyűjtötte össze és őrizte meg.<sup>37</sup> Jegyzeteiben „arcátlan és rosszakaró felületes-ségben” marasztalta el Szekfü szövegét és kútfőhasználatát.<sup>38</sup> Különösen az 1606–1608. évi, a vallásszabadságra és a rendi alkotmányra vonatkozó értelmezéseit és forrásfelhasználását bírálta. Azokat, amelyek a Bethlen-monográfia tételeit is meg-

32 *Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. 2., bővített, teljes kiadás. I–V. Egyetemi Ny., Bp., 1935–1936. IV. 57–75., 579–560.*

33 *Angyal D.: Történeti tanulmányok i. m. (13. jz.) 181–208.* Dicsérte viszont Szekfűt Széchenyivel, a magyar államnyelvvel és a döblingi idősakkal kapcsolatban: uo. 114., 123., 144.

34 *Károlyi Á.: Néhány történelmi tanulmány i. m. (13. jz.) 154–481.*

35 Uo. 394–455., idézet: 455.

36 *Angyal D.: Adalékok i. m. (13. jz.); Károlyi Á.: Néhány történelmi tanulmány i. m. (13. jz.) 394–455. Vö. Angyal D.: Magyarország története i. m. (13. jz.); Uő: Bethlen Gábor életrajza i. m. (13. jz.); Marczali H.: Magyarország története i. m. (13. jz.); Uő: Erdély története i. m. (13. jz.); Rugonfalvi Kiss I.: Iktári Bethlen Gábor i. m. (13. jz.); Makkai E.: i. m. (13. jz.); R. Várkonyi Á.: Bethlen Gábor i. m. (11. jz.). Ld. még: Romsics I.: Bethlen Gábor i. m. (16. jz.).*

37 *Károlyi Á.: Jegyzetek i. m. (13. jz.) 11.*

38 Uo. 3.

határozták. Velük szemben kiemelten hivatkozott Angyal Dávid *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* című háromrészes közleményének értelmezéseire és példáira. Tételesen felsorolta azokat a törvényeket, amelyek a *cuius regio, illius religio* „istentelen pogány elvét” letörték, „amikor a földesurak ellen is megadták a jobbágy-nak vallása szabad gyakorlatát”.<sup>39</sup> Károlyi Árpád feljegyzései a Bethlen Gábor-monográfiát alapján érintették, hiszen Angyal Dávid és saját felfogása mellett, Szekfű interpretációjával szemben foglalt állást.

Nem tudom, ismerte-e Szekfű Gyula Károlyi Árpád feljegyzéseit. Abban a formájában, ahogy az ránk maradt, úgy hiszem, nem olvasta. Ám tudhatott arról, hogy Károlyi Árpád nem ért egyet az ő értelmezésével, ahogy Angyal Dávid sem. A feszültséget Angyal Dávidnak 1929 és 1933 között írt leveleivel és 1933-ban a Károlyi-émlékkönyvbe írt esszéjével próbálta oldani úgy, hogy elválasztotta egymástól a személyes kapcsolatot és a szemléleti különbségséget. A személyes feszültség mindkét egykori mentorával oldódott, ám a közöttük lévő felfogásbeli különbség és szemléleti ellentét a levelek, a *Magyar történet* 17. századi kötete, az abban található irodalomértelmezés, *A politikai történetírás* című esszéjének historiográfiai helyzetképe és programja, valamint Angyal Dávidnak az 1937-es *Történeti tanulmányok* című kötetben újból kiadott Bethlen Gábor- és Rákóczi-tanulmánya tanúsága szerint megmaradt.<sup>40</sup>

Szekfű tartotta magát az általa a témára alkalmazott kifejezésekhez, az abszolutizmushoz és a merkantilizmushoz, Bethlen Gáborról alkotott képét jobban kidolgozta, s hangsúlyozta, hogy az önálló Erdélyt Bethlen alakította ki és emelte nemzetközi tényezővé. Azt az Erdélyt, amelyhez *A száműzött Rákóczi* főhőse irracionálisan, a korszerűség követelménye, Magyarország egysége ellenében makacsul ragaszkodott, s amelyet Szekfű Bethlen Gábora szulejmáni ütközőállamból az önállóság látszatával rendelkező tényezővé emelt az egységes Magyarország ellenében.

### Személyes kapcsolat és szemléleti különbség

Korszerű-korszerűtlen, a legújabb német szakirodalmat nyomon követő-attól elszakadó, a liberális kismemzeti illúziókkal szakító–azokkal azonosuló, adatközlő-feldolgozó – ezekkel a szembeállításokkal írta körül Szekfű saját és egykori mentorai (Angyal Dávid, Károlyi Árpád és Marczali Henrik) szemléletét *A politikai történetírás* című historiográfiai helyzetrajzában.<sup>41</sup> Angyal Dávidnak írt leveleiben a hozzá és Károlyi Árpádhoz fűződő viszonyát, szemléletük különbségeit értelmezte elsősorban a *Bethlen Gábor* (s részben a *Magyar történet*) kapcsán. Amikor elküldte Angyal Dávidnak a *Magyar történet* 17. századi kötetét, magyarázatot is

39 Uo. 13.

40 Hóman B.–Szekfű Gy.: i. m. (32. jz.) IV. 579–580.; Szekfű Gyula: *A politikai történetírás*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 397–444.; Angyal D.: *Történeti tanulmányok* i. m. (13. jz.) 181–208., 325–369.

41 Szekfű Gy.: *A politikai történetírás* i. m. (40. jz.) 434–435., 439–440.



fűzött hozzá: „V. kötetemet [a 17. századot] főképp azért bátorodom alkalmilag szíves figyelmébe ajánlanom, mert tulajdonképen ebben próbáltam meg a külön Bethlen-kötet erdélyi háttérét megrajzolni. A Bethlen-kötet így filius ante patrem, talán ezért is okozott ott is visszatetszést, ahol ilyenre nem számítottam.”<sup>42</sup>

Szekfű Gyula a *Magyar történet* 18. századi kötete kapcsán kitért arra, hogy mi választja el az ő és nemzedéktársai szemléletét a millenniumi *A magyar nemzet története* szerzőitől, mentoraitól, Angyal Dávidtól és Károlyi Árpádtól. Ezt a módszertani képzettségben és tudatosságban látta. Arról is írt, hogy kiktől várja művei recepcióját: a nála fiatalabbaktól. „Igen köszönöm és jól esik, hogy Tanár Úr legalább nagyjában meg van elégedve a VI. kötettel [18. század]; hogy mindent helyeslően valaki, azt gondolkodó ember soha se remélheti. Tudom azt is, hogy Tanár Úrnak nemcsak részletekben lesz kifogása, hanem a nagy vonások és vezető ideák ellen is, de ezt is természetesnek tartom. Nem hiszem, hogy az utóbbi évtizedek legnagyobb történetkutatói Leistungjai, Diltheyn, az ominózuson elkezdve Troeltsch, Max Weber, másrészt Schmoller, Below és mindezek utódain át, egyhamar kitörölhetők lennének a methodusból, melyben ma kétségtelenül mély nyomokkal bírnak. A Millenniumi Történetben ezek hatása még természet szerint nem jelentkezhetett és azt is értem, hogy olyan komoly történész, mint Károlyi Árpád, aki egy élet nehéz munkáját áldozta a korábbi módszer és ideál szolgálatában, nem hajlandó többé az újat úgy méltányolni, mint tenné akkor, ha a hatás alá korábban került volna. Az embernek általában véve arra kell számítani, hogy a fiatalabbak fogják egyszer elismerni. Aminthogy pl. én meg vagyok győződve, hogy Károlyi Árpád és Tagányi Károly *oeuvrejét* [...] mi fiatalabbak sokkal nagyobbra becsüljük és objektíve is igazságszabban tudjuk mérlegelni, mint az ő valódi kortársaik.”<sup>43</sup>

Fél évvel később újból visszatért Bethlen-képük különbségére: „Nagy érdeklődéssel várom Tanár Úr új Bethlen Gáborát, – én ugyan azt hittem, mikor az enyimet irtam, hogy a Tanár Úrtól, főként a legújabb francia kiadástól, nem tértem el, – s különösen kíváncsi vagyok most Tanár Úr új felfogására a kor politikáját illetőleg. A kor politikája – Gusztáv Adolfé és a dán királyé (ez utóbbi Dietrich) Schäfer előadásában) és Richelieué: nem igen tér el országok szerint. Ami a toleranciát illeti, Bethlennél valóban vannak feltűnő nyomok, melyeken ha az ember némi fantáziával tovább menne, arra jutna, hogy talán nem is volt olyan hívő ember. Aminthogy a toleranciához e régi időkben némi hitetlenség kell is. Lehet, hogy e téren túlságos koncessziókat tettem a közfelfogásnak, Bethlent annyira vallásosnak képzelve. Kacz[iány] pályája most emelkedik, Pesti Naplóban március 15-i szónok, fénykép, a Kossuth-szobor előtt áll és beszél tisztes öregségben. A Zsilinszky-féle Előőrsben Csuday nagy cikket írt az új magy. történet ellen, azt mondják, ki fog jönni 12 kötetes történetével. – Viszont Ravasz László az Erdélyi Heliokonban igen szépen írt, Makkai könyve ismertetések, az enyimről is. Nulla dies sine »kisca« (amivel az embert szabályozni akarják).”<sup>44</sup>

42 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, (1931?). január 13. MTAKK Ms 805/43.

43 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. (Budapest), 1931. október 29. MTAKK Ms 805/38.

44 Szekfű Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1932. március 18. MTAKK Ms 805/46.

Újra és újra beszámolt Bécsben élő egykori mentorának az otthoni fejleményekről: „Itt semmi ujság, szellemi nivónkra mi sem jellemzőbb, mint hogy arról van a harc, legyen-e Akadémiánk tudós elnökének még egy elnöksége, vagy sem. Azt hiszem, közeledünk szellemi téren az üresség és a formák uralmának mélypontjához. Nekem még szerencsém, hogy következő kötetemen dolgoznom kell, s így mindezeket meglehetősen érdektelenül nézhetem.”<sup>45</sup> „[...] teljességgel elsüllyedtem a VII. kötet [19. század] írásában, – valósággal mást se csinállok egész nap, mint 10-12 órát dolgozom, legfőleg ha a M[agyar] Szemle szerkesztőségébe megyek be – szórakozásként. – Tanár Úr ezt a kínlódást bizonyára méltányolja, most csinálom a 40-es éveket, Kossuth-tal, s teljességgel képtelen vagyok mással foglalkozni, – a M[agyar] Szemlének régóta nem tudok elkészíteni egy cikket.”<sup>46</sup>

Nyugtázta, majd kommentálta Angyal Dávid Bethlen Gáborra vonatkozó megjegyzéseit: „A könyvemre vonatkozó sorokat is igen köszönöm, – mindenképp jobb, ha Tanár Úr közli velem, mint mikor Bethlen-tanulmányában polemizált könyvemmel, anélkül, hogy említette volna nevemet.”<sup>47</sup> „A polemia folytatására nézve nyugodtan írhatom az »igen kérem«-t. Ezúttal azonban arra is kérem Tanár Urat, ne neheztesen majd, ha az újabb polemikus levélre nem fogok polemice válaszolni. Az egész ügyet többször átgondolván, egész kilátástalannak látom a vitatkozást. Tanár Úr bizonyára meg van győződve arról, hogy én az irodalmi utalásokat arra használom, hogy anti- és sympathiáimat kielégítsem. Nincs reménységem arra, hogy Tanár Úr elhiggye, hogy ez nem így van.”<sup>48</sup>

Ismét feltört belőle a keserűség, amely *A száműzött Rákóczi* fogadtatása óta forrt benne: „Abba már belenyugodtam, hogy ha egy-egy könyvem megjelenik, az sajnálatos alkalmat ad a köztünk levő és nekem igen kedves jóviszony pillanatnyi megzavarására. Remélem, hogy ez is csak pillanatnyi zavar lesz, mely úgy látszik elkerülhetetlen folyománya manapság a »Generationsproblem«-nak. [...] Nem akarom elsorolni Tanár Úr azon értekezéseit, – egész a Deák Ferenc emléke stb. aránylag rövid cikkig, melyeknek anyagát mind felhasználtam és idéztem. Itt talán kifogásolható, hogy ezekről a jegyzetek közt nem írok oly meleg részletességgel, mint pl. Károlyi könyvéről, de ennek oka a méreteken van, – Tanár Úr igazi nagyszabású műveiről a korábbi kötetekben, ha jól emlékszem, illően emlékeztem meg. Viszont az Andrassy–Tisza stb. küzdelmekben irt hirlapi és Bp. Szemlebeli cikkeket nem említhettem meg, mert ezekbe a küzdelmekbe alig bocsátkozhatott be előadásom, – ezek a közjogi témák mindinkább részletekké színtelenednek, minél távolabb érünk tőlük. A hirlapi cikkeket nem idézhettem, mert nem volt, amire idézzem. Ha visszatekintek e négy kötetem irodalmi utalásaira, nem tehetek róla, de úgy találom, hogy szeretettel és barátsággal emlegettem Tanár Úr és mások műveit, a jó könyveket a sok rossz mellett, amiket szintén illően emlegettem, amint nézetem szerint megérdemelték. Ha szűkszavú lettem volna a jószóban, talán ez

45 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1932. március 24. MTAKK Ms 805/47.

46 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1932. július 6. MTAKK Ms 805/50.

47 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. március 9. MTAKK Ms 805/60a.

48 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. március 19. MTAKK Ms 805/61.

sem lett volna csodálatos, egyéni sorsom következtében. Vajjon ki és hol, mely nyilvánosság előtt beszélt Rákóczi-könyvem óta barátságosan írásműveimről? Az Akadémiában a publicisztikai pályázatnál azt mondták, hogy a Három Nemzedék történeti mű, a történeti művek áttekintésénél ezt és a Staat Ungarnt a publicisztika körébe utalták, – a Fontes-kötetek közül Lukinich szatmári békéjét tüntették ki, az én Iratok a magyar államnyelvhez-emet tekintetbe sem vették, – a Századokban eddigi kötetemet azzal intézték el, hogy Domanovszky megírta, hogy szerinte Zápolyai a jó magyar és hogy én Habsburg-párti vagyok (most talán Tanár Urhoz hasonlóan az diszputálhatja a következő bírálót, hogy Kossuth-párti vagyok). Valóban nem vagyok elkényeztetve szaktársaim részéről. Senki sem tartja érdemesnek foglalkozni azzal, amit mégis én hoztam ki: a barokk korral, a rendi nacionalizmussal, a török korbéli és azt követő nemzetiségi viszonyokkal, – mindenkinek elég az, hogy ez vagy az nem tetszik könyveimben. Csoda volna, ha végre is el-tompulnék és nem igen törekedném mások érdemeinek színes szavakkal hirdetésére? De mondom, ebben nem érzem magam hibásnak. A többi, kisebb szemrehányásban sem, de ezekkel valóban kár volna tovább folytatni e vitát. A fentieket se tessék panasznak vagy viszont-szemrehányásnak tekinteni, – ártalmatlan és következés nélküli reflexiók Tanár Úr levele olvasásakor.”<sup>49</sup>

Személyes hangú levélben köszönte meg Angyal Dávid megemlékezését arról, hogy egykori pártfogoltja betölti ötvenedik évét és ehhez némi önértékelést fűzött: „engedje meg, hogy ötven évemről való szíves megemlékezéséért hálás köszönetet mondjak. Tanár Úrból valóban az a régi szíves jóindulat szólal meg most, melyet én már több mint negyedszázada, majdnem harminc éve állandóan élvezek, – amely elvezetett engem, kézen fogva, Kónyi Manóhoz, amely életem nagy krízisében önzetlenül támogatott, s amely később is mindent megtett pályám egyengetéséért. Ha az utóbbi években ki is derült, hogy sok dolgot egymástól eltérően látunk, ez mind csak tárgyi dolgokra vonatkozott, nem pedig arra a személyes viszonyra, melybe Tanár Úr engem oly régen befogadott és amelybe beletartoznom nekem jólesik és mindenkor büszkeség lesz. Ha hibáról lehet beszélni, csak az én hibáimról, mert sajnos természetem nem ép kellemes és oly nehéz a természetet legyőzni. Az ötven évet elérve elsősorban önvizsgálatot kell tartanom, s ez bizony éppenséggel nem kedvező önmagamra. Igen kérem Tanár Urat, vegye ezt tekintetbe és ha bármi keserűség maradéka volna a mi »tudományos« dialógusainkból, tessék azt egyenesen nekem felróni és azután – szívesen megbocsátani.”<sup>50</sup>

A Károlyi Árpád-életrajzban megjelent tanulmányát így kommentálta: „Nagyon örülök, hogy a Károlyi-tanulmány megnyerte Tanár Úr tetszését, – Károlyi egy valóban klasszikus levélben köszönte meg, – s remélem, belsejében nem neheztel érte.”<sup>51</sup> Egy év múlva arról számolt be, hogy a kettőjük közötti feszültség feloldódott és Károlyi Árpád jól van: „Szombaton hosszú társalgás volt Károlyi Árpáddal [...]. Eckhart Ferenc kérésére Szily kilátásba helyezte, hogy ingyen ke-

49 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. március 9. MTAKK Ms 805/60a-b.

50 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. május 25. MTAKK Ms 805/65.

51 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1933. október 12. MTAKK Ms 805/70.



zelteti a Korányi-Klinikán. – De az öreg úr kitérő színben és úgy látszik, jó hangulatban van.”<sup>52</sup>

Továbbra is rendszeresen beszámolt az otthoni fejleményekről, és aggodalmát fejezte ki az 1934. februári ausztriai polgárháború eseményei és amiatt, hogy az hogyan érinti Angyal Dávid és a Bécsi Magyar Történeti Intézetben lakók és dolgozók életét: „Goebbelseink és Göringjeink már megvannak és a választások után hivatalba lépnek, [...] általában igen kevés emberrel érintkezem, s inkább sürgősen dolgozom. Ki tudja, meddig lehet még dolgoznunk nekünk, akik nem vagyunk és nem leszünk turánisták. Még a legnagyobb társaság, amibe három hete eljutottam, a szombat délutáni volt, ahol Eckhart, Horváth János, Németh Gyula nagy antihitleri beszédeket tartottak, egyedül Károlyi úr mutatott nagy hajlandóságot a németek és Führerük iránt, Bethlenre különben is neheztel, hogy annyi adósságot csinált, s ezért vonják le a nyugdíjasok fizetését.”<sup>53</sup> „[...] a mostani bécsi események alatt – elképzelheti – állandóan gondolkodom Tanár Úrra és a gondjaira bizott kis társaságra. Remélem, semmi nehézségük nem volt, de persze az idegekre borzasztó lehet az eseményeket közelebbről szemlélteni.”<sup>54</sup> „Nagyon örülök, hogy eddigiek Tanár Úr és az Intézet feje fölött baj nélkül elmúltak. Hogy mi lesz, azt nem is szeretem végiggondolni. Annyi bizonyos, hogy ha ott sikerül a csapás, akkor itt is át fognak hasonulni a viszonyok. A humanizmus teljesen kiveszett, művelt emberek »megértik« Planetta urat stb – jobb ezekről nem is beszélni. Nálunk hasonló rezsimet még sokkal gyorsabban lehetne bevezetni. [...] Jobb időket, – régi Ballplatzi bon-mot volt 1914–1918 közt: unser Bedarf an Weltgeschichte ist bereits gedeckt, – most már valóban megfulladunk a világtörténeti események súlya alatt.”<sup>55</sup> „Hazai és világtörténet egyaránt érdekes, – bizonyosnak tartom, hogy megint Németországba állunk az elkövetkezendő nagy konflagrációban. [...] Legutóbbi szombaton kiderült, hogy Károlyi úr Bethlennek rója fel a nyugdíjak leszállítását, s ezért volt annyira meglepődve bukásával. Hitlerben a német rend stb. és egy kissé az antiszemitizmus imponál neki, – ha visszaemlékszem, a Thallóczy-társaságban kell látnom a magyarabb műveltségű magyarok első elvi antiszem[ita] társaságát (tán Lueger hatására? vagy talán Thall[óczy] germán eredete következtében? Nem tudom).”<sup>56</sup>

A *Magyar történet* újabb kiadásához fűzött „Kütfők és irodalom”-ban így jellemezte Angyal Dávid Bethlen-képét: „munkám adatain és felfogásán különböző támadások után sincs okom változtatni. /Angyal Dávid id. 1930-i Bethlen-tanulmánya is tulajdonképp az én Bethlen-rajzommal polemizál, anélkül, hogy feldolgozásaimat megemlítené. Polémikus lendületében gyakran oly vizsgálatokat is végez, aminőkkel szemben nem szükséges állást foglalom, pl. hogy a »transsilvanizmus már a középkori királyság idején is megnyilatkozik« (27. l.), amit pedig történetírá-

52 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1934. július 10. MTAKK Ms 805/53.

53 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. március 25. MTAKK Ms 805/94.

54 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1934. július 27. MTAKK Ms 805/84.

55 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1934. augusztus 2. MTAKK Ms 805/85.

56 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. április 6. MTAKK Ms 805/95.

sunk már *Deér József* és *Eckhart Ferenc* erdélyi tanulmányai (Magyar Szemle, 1934, 22. kötet) előtt sem fogadott el; vagy amikor azt a kérdést vizsgálja, hogy a »török basák nem voltak rosszabbak Mansfeldnél« (45. l.). Troeltsch nézeteit illető magyarázatai is, azt hiszem, Révész Imre újabb tanulmányai után nehezen tarthatók fenn. Tanulmányának értékes részei a bécsi spanyol követjelentésekből való idézetek, végző megállapításai erősen szubjektívek, pl. mikor elismeri az én fejtegetéseim után, hogy Bethlen gazdasági politikáját merkantilizmusnak nevezni »nem egészen helytelen jellemzés« (57. l.), másutt szerinte is Bethlen intézkedései a »merkantilizmusra emlékeztetnek,« de »talán felesleges az ilyen szerény szervezetre ráaggatnunk a merkantilizmus nehéz palástját« (59., 60. l.).<sup>57</sup>

Angyal Dávid elolvasta és levélben kommentálta a *Magyar történet* újabb kiadásához írt kútfő- és irodalomértékelést. Szekfü Gyula így indokolta meg, hogy miért írta azt: „Nagybecsű soraiból sajnálattal látom, hogy a Bethlen G[ábor]-tanulmányát illető megjegyzéseimért megneheztelt. Amennyire sajnálom, hogy ez megtörtént, – s nem azért írtam, hogy Tanár Urat megharagítsam, – annyira megvolt magammal szemben a keserű kötelesség, hogy legalább ennyit írjak. Végére is bele kellett dolgoznom az új kiadásba az addig megjelent irodalmat, s Tanár Úr tanulmánya, annak dacára, hogy szorgosan került nevének említését is, nagyon is belevágott ebbe a megemlíttendő irodalomba. Nekem talán nem természetem (vagy az élet kiverte belőlem) a sértődöttség és neheztelés és nem hiszem, hogy valaha is panaszkodtam volna bárkinek is arról, hogy Tanár Úr egész füzetet ír nagyrészt ellenem és engem abba a groteszk helyzetbe hoz, hogy ott sem engem, sem munkámat nem említ, hanem mégis folyvást velem polemizál. A kívülálló vagy azt gondolták, hogy még a nevem leírása is kellemetlen a szerzőnek, vagy azt, hogy a szerző az én helyzetem oly prekáriusnak tartja, hogy kíméletből nem akar velem nyilvánosan polemizálni. – Mindkét esetben más talán keserűbben fogta volna fel a dolgot, – én azonban igyekeztem a személyes vonatkozásoktól eltekinteni és azon egyszerű és »incontestable« tényre gondolni, hogy két annyira különböző fejlődésű tudós egyéniség között a nézeteltérés szinte a természetes dolog, bármilyen sajnálatos is az. Soha sem voltak illúzióim az iránt, mintha Tanár Úr akár az én Széchenyi-rajzomat, akár Fráter Györgyömet vagy Bethlen vagy a barokk kor rajzát vagy akár neobarokk-elképzelésemet helyeselte volna. Bizonyára a protestantizmusról alkotott véleményeimet sem osztja, amint Rákóczi-ról is másként gondolkozik és másként gondolkozott akkor is, mikor a Rák[óczi]-dologban oly szívesen támogatott és védelmezett. A tudományos meggyőződést nem lehet erőszakolni és így bármennyire sajnálom is, néha ki kell ütköznie a világ előtt is ezen eltérő gondolkodásnak. Azok után, melyeket Tanár Úr velem szemben jónak látott Bethlen-tanulmányában felhozni, azt szeretném hinni, hogy az én néhány sorom nem illojális, – kevesebbet valóban alig tudtam volna reflektálni. Szíves elnézését kérem mindeztért [...]»<sup>58</sup>

57 Hóman B.–Szekfü Gy.: i. m. (32. jz.) IV. 579–560.

58 Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. október 31. MTAKK Ms 805/101.

Angyal Dávid kezdeményezte, hogy a szemléleti különbségek ne veszélyeztessék kettőjük személyes kapcsolatát. Ő – leveleinek tanúsága szerint – mindig nagy tapintattal választotta el a kettőt egymástól. Szekfü a szemléleti különbségeket így kommentálta: „talán nem illik azonnal válaszolni olyan jelentős levélre, aminőt Tanár Urtól ma kaptam, – mentsen ki, hogy a következő napokban nem lesz elég időm, s így inkább most írok, mint későn vagy elkésve. Miként legutóbb is bátorkodtam írni: a tárgyi dolgokban igen sok eltérés van Tanár Úr felfogása és az enyim között. Ezen nem lehet segíteni, ez »adottság«, s emellett érthető is az egyéniségekből és azok külön fejlődéséből. Ily eltérések mellett immár negyedszázada van szerencsém Tanár Urral azon közeli viszonyban lenni, mely nekem mindig megtisztelő és kedves volt, s Tanár Urnak talán – legalább is – nem túlságosan unalmas. Legujabb leveléből látom, hogy ennek fennmaradásáról van szó, annyira közelről érintette Tanár Urat a néhány sor, amit irtam. Mást nem tudok ajánlani, minthogy tekintsük e sorokat, s mindazt, amit Tanár Úr rájuk polemice válaszolni fog, ilyen tárgyi dolognak, melynek a jó viszonyt nem feltétlenül kell zavarnia. Remélem, hogy amint én sem neheztelek Tanár Úr szóbanforgó értekezéséért, Tanár Úr sem nehezelt az én nyomtatott írásaimért, hiszen most is azt írja, hogy egyikünk sem köteles a másiknak véleményét elfogadni. Mikor én legutóbbi levelemben elsoroltam azon kérdéseket, melyekben tudom, hogy Tanár Úr másként gondolkodik és lát, ezt nem panaszként tettem, csak a tény konstatálására, miután jelen helyzetben jobb, ha világosan látunk. Tanár Úr levelének viszontpanaszaira bevallom, hogy szerzők említése iránt nekem kissé más érzésem van, s abban nem látok sem jó, sem rosszindulatot, – s például azon, hogy Tanár Úr legujabb Rákóczi Ferenc értekezésében idéz-e és hányszor engem, vagy csak megemlíti-e egyes megállapításaimat, egyáltalában nem akadtam fenn. Egyébként az elég hiányos index szerint, a Magy[ar] Tört[énet]-ben én egyedül (nem Hóman) 17 lapon idéztem Tanár Úr műveit, a legtöbb esetben tőlem kitelhető legnagyobb elismeréssel. Ha Tanár Úr lehetségesnek tartja fenti javaslatomat: hogy a tudományos eltérésekből ne engedjünk »amertume«-öt felhalmozódni a személyes érintkezés számára, akkor ezt azzal kezdeném, hogy Tanár Úr beleegyezésével ezen legutóbbi tudományos levélváltásunk végére pontot tennénk, – még azt sem szeretném feszegetni, hogy tényleg elhagytam-e a Száműzött Rákócziról való felfogásomat (ami ha így volna, igen szégyenletes lenne rám nézve). A tudományt elhagyva, csak Tanár Úr végső szavaira legyen szabad reflektálnom, melyek, mint legutóbbi levelében a »neobarokk ifjú« (hogy én volnék az!), igen finom, öngúny formájában levő iróniák. Hogy én felém a magasba kiált Tanár Úr a mélységből!! – valamikor én kiáltottam a mélységből, s eléggé illúzió volna a részemről, ha azt hinném, hogy kint vagyok a mélységből. Jobbról és balról egyformán támadtatva, turánitól, hitleristától, liberálistól, olyan időt élve, amikor egyrészt műveletlen elemek, másrészt személyes ellenségeim vannak közel a hatalomhoz, olyan idők elé nézve, amikor, ha egyszer Hóman elmegy, nem tudja az ember, taníthat-e egyáltalán; amikor tehát 30 éves munka után azt sem tudja az ember, lesz-e esetleg fizetése vagy nyugdíja, – amikor az Akadémiában és minden hivatalos intézményben



nulla az ember, akitől azt várják, hogy meg legyen hatva, ha József főherceg történetírói érdemeivel említik egy sorban, – méltóztassék elképzelni, ha az én kötetemet Domanovszky vagy Lukinich vagy Berzeviczy írta volna! – mindez a magasságot jelenti talán? Ezekért nem panaszkodom, mert megvan az emberi öntudatom, – viszont Tanár Úr öröndetesebb pályáját örömmel regisztrálom: közbecsülésben befejezte szabály szerint tanári pályáját, utána éveket új pályán, közhasznú tevékenységben tölthetett, – ezeket vajjon remélheti-e egy is köztünk »fiatalok« között, – ez, mondom, igen öröndetes, az érdemnek e megbecsülése, de vajjon ez mélységnek nevezhető-e? naivság lenne azt hinnünk, hogy számunkra, (ha megérjük) valamikor egy Klebelsberg vagy Hóman gondoskodni fog. Ha Tanár Úr Pestre jön és értesít, ugyanazon érzelmekkel megyek az Astoriába, mint eddig, ha Tanár Úr jegyzetemre nyilvánosan válaszolni fog, – de remélem, Tanár Urat sem fogja zavarni, ha én arra a válasza is kénytelen leszek válaszolni.”<sup>59</sup>

„[...] szíves sorai után talán lezárhatjuk azt a kérdést, melyet közmegelegedésre úgyis oly nehéz megoldani. Én nagyon sajnálom, hogy néhány soromat, mely nézetem szerint a legkevesebb volt, amit Tanár Úr füzetére válaszolhattam, annyira rossz néven vette, hogy egy sorba állítja Eckhardt Sándor neobarokk vádjával (melyhez csak annyi a közöm, hogy egy tőlem »márkázott« kifejezést alkalmaz egész másra) és Farkas támadásával, melyet én nem helyeselttem, mikor könyvéből tudomást szereztem róla, s ezt meg is mondtam neki. – Hogy Tanár Úr mégis ezek közé helyezi el soraimat, az öröndetes bizonyítéka lehet annak, hogy Tanár Urat nem hurcolták meg egész életében mint engemet, s így sokkal nagyobb érzékenységgel bír. Mondom, igen sajnálom, hogy ezt az én egyszerű védekezésem ilyen súlyosan méltóztatik értékelni. A jövőre nézve tehát maradhatunk abban, hogy ha Tanár Úr válaszol a jegyzetemre, én ezért nem fogok neheztelni, de Tanár Úr is természetesnek tartja, ha én is válaszolni fogok, – egyébként én is örülni fogok ezután is, mint annyi éven át, ha az Astoriában vagy bárhol másutt is Tanár Úr szíveskedik elbeszélgetni.”<sup>60</sup>

Szekfü Gyula Angyal Dávidhoz és Károlyi Árpádhoz füződő személyes jó viszonya szemléleti ellentéteik ellenére megmaradt. Ebben nem kevés szerepe volt Angyal Dávid befogadó és megértő emberségének.

## Transzilvanizmus

A Bethlen-monográfia visszhangja beletorkolt abba a széles és sokszínű diskurzusba, amely Bethlen Gábor történelmi szerepéről, Magyarország és Erdély viszonyáról, az erdélyi magyarok helyzetéről, dilemmáiról és identitásáról, így a transzilvanizmus ideológiájáról folyt Kós Károlytól Makkai Sándoron, Ravasz Lászlón és Babits Mihályon át Tavaszy Sándorig Erdélyben és Magyarországon.

<sup>59</sup> Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. november 7. MTAKK Ms 805/100.

<sup>60</sup> Szekfü Gyula Angyal Dávidnak. Budapest, 1935. november 19. MTAKK Ms 805/102.

Jó helyzetfelismeréssel Szekfü az *Erdélyi Helikon*, a transzilvanizmus orgánuma hasábjain fogalmazta meg újra Bethlen Gábor-értelmezését. Mások Bethlen-értelmezéseit visszavetítéseknek, korszerűtleneknek és túlhaladottaknak láttatta, a sajátját pedig a korszerű, tudományos álláspontként mutatta be. Olyan álláspontként, amely azáltal, hogy európai összefüggésbe emeli, nem csökkenti, hanem növeli Bethlen és Erdély szerepének nemzetközi jelentőségét.<sup>61</sup>

Az *Erdélyi Helikon* szerkesztőségének felkérésére a folyóiratban ismertette Kós Károly *Erdélyét*. Átértelmezte és szélesebb összefüggésekbe emelte azt a képet, amelyet a Bethlen-monográfiában megrajzolt. Úgy látta, hogy Kós Károly a 17. század óta kialakult erdélyi elkülönülést, a transzilvanizmust sugározta vissza a korábbi időszakokra, idealizálta az erdélyi nemzetiségi és társadalmi együttműködést, és demokratikus igényeit vetítette rá a történelemre. Ez, miként Gyárfás Elemér *Bethlen Miklósa*, visszahatás a 19. századi magyar történetírók – Magyarország és Erdély unióját igazoló, Erdély szerepét a magyarországi alkotmány- és vallásszabadság védelmezésére szűkítő, az erdélyi öncélúságot nem érzékelő – szemléletére. Mind a kettő érthető, ám egyoldalú beállítottság. Az erdélyi elkülönültség a 17. század előtt egy volt a magyarországi lokalitások közül. Úgy, mint a felvidéki, a dunántúli vagy az alföldi. „Kifejlődésében érzelmi és politikai momentumok nagy szerepet játszottak; az érzelmiak közt a ressentiment azon szenvedések reakciójaként, melyeket a Báthory Zsigmond és Basta-féle visszacsatolási kísérletek okoztak, – ekkor veszik észre az erdélyiek, hogy Magyarország felől rossz jön rájuk –; a politikai momentumok közt döntő 1. Bocskay erdélyi koncepciója, török és nyugati magyar között, 2. Bethlen Gábor és a két Rákóczi György nagyhatalmú, önálló Erdélye. Az emberi történet egyik legnagyobb hajtóerejét, az államét, becsülnénk le, ha a Bethlen és Rákóczi öncélú Erdélyének nem tulajdonítanánk annyi erőt, hogy létrehozza az erdélyi ember fejében az erdélyi öncélúság tudatát. Külön erdélyi állam, külön erdélyi gazdasági és politikai terület, erős hadsereggel, öncélú diplomáciával: ez a legelső etapé-ja az erdélyi gondolatnak, a biztos, szilárd alapja a transzilvanizmusnak, mely azután Bethlen Erdélye – és annak emléke! – körül lerakódott. De bár Kós Károlynak a korábbi időkre vonatkozó megállapításait nem is tudom realitásként, inkább csak szellemes, vagy mély érzésű konjektúraként felfogni, annál több realisztikus vonást találok az ő későbbi Erdélye arculatján. [...] A Habsburg-uralom alatti nagyfejedelemség az, mely a 18. és 19. században átveszi a bécsi és magyar barokk életformákat, mégpedig nemzetiségi és társadalmi különbség nélkül (igen érdekesek a Kós Károlytól felhozott barokkizáló polgár- és parasztházak), s ezzel az erdélyi népek még közelebb jutnak egymáshoz és a közös, erdélyi kultúrához. Itt talán kiemelhető lett volna a 18. században uralkodó katolicizmus hatása, mely a protestáns fejedelmektől megalakított erdélyi öncélúsághoz most hozzátette a magáét és így lehetővé vált, hogy később vallási különbség nélkül ragaszkodjanak Erdély lakosai az ő transzilvanizmusukhoz.”<sup>62</sup>

61 Szekfü Gyula: Új színek a Bethlen Gábor-arcképhez. *Erdélyi Helikon* 1929. 771–778.

62 Uő: Kós Károly Erdélye. *Erdélyi Helikon* 1930. 77–78.

A magyar múlt és a demokrácia kérdése két külön kérdés, amely nem függ össze egymással: „az előttünk járt történetkutató nemzedék némiképpen a nemesi rend történetét kereste a magyar történetben [...] ha ez hiba volt, – és az volt! – akkor bizonyára hiba lesz az is, ha valaki viszont a szegény ember történetévé egyszerűsíti a magyar történetet, mely társadalmilag éppoly komplex, mint akár-mely nyugati nép története, s melyben a kultúrát, emberszeretetet, erényeket évszázadokon át gyakorolták (ha nem is mindnyájan) a magasabb osztály fiai. Hogy ma valamiféle kultúránk van és annak gyökerei évszázadosak, ezt bizony a közép- és újkori »oligarchiának«, magas- és középpapságnak is köszönhetjük, [...] [a] szociális apriorizmusból logikusan következik, hogy a történet, valóságos realiztikus rajz helyett, a szegény ember üldöztetésének érzékeny előadása lesz, melyből szociális érzéseket igen, de történetet nem lehet tanulni. [...] nála is fekete lesz minden, ami nem demokrata és szociális, – viszont különös fényt kap az, amiben keresett elveit meg tudja találni. [...] Józan szemlélet lehetetlen, hogy fel ne ismerje az I. Ferdinánd-féle várrendszer felépítésének fontosságát, úgy a magyar eszmé-re, mint Erdélyre is: magyar végvár vonal, a Habsburgoktól ausztriai és birodalmi segélyből hozott pénz és véráldozat nélkül az erdélyi paraszt legfölbjebb rája-sorban, a moldvai és havasalföldi mintájára, művelhette volna földjét. A pusztá élet megtartása a törökkel szemben antidemokrata nagyurak, Dobók, Zrínyiek, Nádasdyak műve, akik a társadalmi osztályokat össze tudták fogni, le egész a jobbágyig, rábeszéléssel, rendelettel, erővel, s akik nélkül a török egy pillanattig sem respektálta volna az erdélyi életet. A magyar múlt, s benne Erdély fennmaradása a régi századokban a demokrácia kérdésétől egészen független volt.”<sup>63</sup> „Kós Károly faj- és műveltségszeretete, saját művészetén kiképzett átfogóképessége, mellyel egész korszakok lelkét egy pillanat alatt megragadja, olyan tulajdonságok, melyek nélkül a kutatásban és alakításban utódai sem lehetnek el. De utódainak valamivel objektívebben kell nézniök a múltat és kevesebb engedményt tenniök a jelen és jövő igazolása kedvéért. Ezzel az ő faj- és népszerűtetük nem lesz kisebb, mert nem mindig az a legnagyobb szenvedély, mely szabadon lángol, hanem néha az, melyet a hideg ész leszorítva tart. A historikusnak pedig a hideg ész nem éppen népszerű, de elengedhetetlen rekvizituma.”<sup>64</sup>

Szekfű Gyulának a Kós Károly könyvéről az *Erdélyi Helikon*ban közölt gondolatmenete már előre vetít egy négy évvel későbbi fejleményt. Azt, hogy Szekfűt a transzilvanizmus, a Sarló-mozgalom és más, társadalmilag radikális *kismagyar* kezdeményezések abba az irányba befolyásolták, hogy a *Három nemzedék* újabb, „Trianon óta” című fejezetében a *neobarokk társadalom* rendszerkritikusaként pozicionálja újra magát.<sup>65</sup>

Ekkor így írt: „a heroikus munkához, melyet valósággal »új nemesek« végeztek nagyon is demokratikus gúnyában, kellett egyszerre alapnak és betetőzésnek a

63 Uo. 79.

64 Uo. 80.

65 Vö. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Egyetemi Ny., Bp., 1934. 456–465.



transzilvanista gondolat, melynek történeti visszavetítéséből is sok olyan értéket és kincset lehetett nyerni, amely a zaklatott erdélyi magyarság életében felhasználható. Így nyúltak vissza legelőször is az erdélyi fejedelemség történetének XVII. századi koncepciójához, mely szerint a kis bércecs Erdély mindenkor a szabadság, a teljes lelki függetlenség országa volt, ahol három nemzet és négy vagy még több vallásfelekezet élt egymással békében, lemondva egymás elnyomásáról, megnyugodván az uralkodásnál kevesebb egyenjogúság fogalmában. A gondolat hirdetői – az egész szinte egy kollektivitás eredménye, mindenki hozzáadott valamit, lelke értékeiből – talán nem sokat törődtek a történet lefolyt processzusával, mely Bethlen Gábornak erősen abszolutista módon összefogott államát megelőzőleg alig tud önálló transzilvanizmusról, de nemzeti lét fenntartásáért hevülő lelkük sikerrel aknázták ki az erdélyi történet minden lehetőségét, elsősorban a kulturálisakat: Bod Pétert, Apáczait, Kőrösi Csomát, Bolyai Farkast, Kemény Zsigmondot, de emellett Bethlen Gábor mérsékletét, Martinuzzi, Rákóczi György önuralmát, »türelmes liberalizmusát«. Mindezek együttvéve adják az erdélyi szellemet, annak lelki egyensúlyozottságát, szellemi értékességét, kultúr nagyságát; mert »az erdélyi sajátosság nem más, mint az ellentétek közt kiegyensúlyozott magyar lélek manifestációja.«<sup>66</sup>

### A Rákóczi- és a Bethlen-könyv fogadtatásának különbségei

*A száműzött Rákóczi és a Bethlen Gábor; a Mit vétettem én?* valamint a *Kritika és terror* nyilvánvaló szemléleti és műfaji párhuzamokat mutatnak. Ám *A száműzött Rákóczi* önálló forrásfeldolgozáson alapult, míg a *Bethlen Gábor* túlnyomórészt már feldolgozott anyagot értelmezett újra. A Rákóczi-könyv körül kirobbant politikai botrány és a Bethlen-monográfia fogadtatása némi hasonlóságot és fontos különbségeket mutat, hiszen a *Bethlen Gábor* visszhangja – mint láttuk – korántsem szűkíthető Szekfü Gyula és Rugonfalvi Kiss István (valamint az apologetikus református publicisztika) 1929-ben közreadott szövegeire. Ám Szekfü Gyula tudatában és főleg érzelmvilágában *A száműzött Rákóczi*-botrány és a *Bethlen Gábor* körüli vita összekapcsolódott, összecsúszott és feltehetően azonos jellegűnek mutatkozott.

Szekfü Gyula Rugonfalvi Kiss István vitabeli kijelentéseit, Baltazár Dezső és a református publicisztika tételeit Ballagi Aladár és Kacziány Géza megbélyegző állásfoglalásaival azonosította. Holott talán nem teljesen megalapozott valamenynyit egy szintre hozni. Rugonfalvi Kiss István szakmailag nem látszik annyira súlytalannak, mint ahová a Rákóczi-botrány idején Ballagi Aladár süllyedt.<sup>67</sup> Szekfü Gyula viszont ugyanannak a demagógiának a felelőtlen képviselőit és azonos hajsza gerjesztőit látta bennük, önmagát pedig meghurcolt áldozatnak tartotta.

<sup>66</sup> Uo. 460–461.

<sup>67</sup> Eckhart Ferenc pl. Timon Ákos kritikusként hivatkozott Rugonfalvi Kiss István *Nagy Lajos és az ősiség* című tanulmányára. Vö. *Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet*. In: *A magyar történetírás új útjai* i. m. (40. jz.) 451.

Ugyanúgy, mint a Rákóczi-botrány idején. Feltehetően a vádak előhívták benne azt a félelmet, hogy a hajsza sohasem ér véget. Bár egészen más helyzetben volt, mint bő másfél évtizeddel korábban, mégis a demagógia által fenyegetettnek és politikai üldözések potenciális célpontjának hitte magát. Az egyértelműen szakmai, sőt baráti bírálatot is nehezen viselte, könnyen személyes támadásként élte meg, és korántsem volt mindig képes elhatárolni a politikai támadástól. Egykori áldozatként most is elégtételt keresett, nem pedig egyenrangú félként viselkedett egyenrangú vitapartnerek polémijában. Akkor is, amikor a számára fontos személyes kapcsolatot a szemléleti különbségek ellenére meg akarta őrizni. Annak ellenére, hogy a két könyv körüli eseménysor és Szekfű Gyula helyzete alapvetően eltért egymástól. A Bethlen-könyv körül – a fenyegető előjelek ellenére – ugyanis nem robbant ki országos politikai hisztéria.

Szekfű Gyula már régen nem egzisztenciájában és jó hírében megkérdőjelezett bécsi alleveltárnok, hanem az ország első egyetemének tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja s a *Magyar Szemle* szerkesztője, a magyar szellemi élet egyik nagy tekintélye, a tudományos kánon meghatározói közül talán a leginkább formátumos *magister*; tehetséges tanítványainak lelkiismeretes tutora volt. Az a történétíró, aki a *Három nemzedékkel* akkor már majd egy évtizede nagy népszerűsége tett szert, s aki éppen abban az időben írta a *Magyar történet* Mátyástól az I. világháborúig terjedő kötetét, amelynek 25 ezres példányszáma összehasonlíthatatlan volt a tudományos közlemények elterjedtségével. A szintézis Szekfű által írt kötetek közül kettő akkorra már meg is jelent, s a harmadik 1931-ben látott napvilágot. Akkor, amikor Szekfű Gyula historiográfiai helyzetképét és programját papírra vetette és a szellemtörténeti ártértékelés reprezentatív kötetében megjelentette.

#### IVÁN ZOLTÁN DÉNES

##### GYULA SZEKFÜ'S IMAGE OF GÁBOR BETHLEN

The monography of Gyula Szekfű (1883–1955) about Gábor Bethlen, prince of Transylvania (1613–1629), and his history of Hungary in the 16th and 17th centuries, which formed a part of the *History of Hungary* written together with Bálint Hóman, appeared almost simultaneously in the late 1920s. Part of the echo made by his Bethlen monography reminded Szekfű of the similar scandal once caused by his book on the exiled Ferenc II Rákóczi (1913), while the current interpretations reduced the Bethlen-debate to the polemic between Gyula Szekfű and István Rugonfalvi Kiss. If one follows this interpretation, one is bound to adopt the opposition between the erudite scholar (that is, Szekfű himself) and the nationalist demagogue which Szekfű himself used in accounting for the trouble stirred up by his book, an opposition which shadows both the variety and manifoldness of the book's reception and the very content and context of it.

The major professional authorities in the second half of the 19<sup>th</sup> century and the first decades of the 20<sup>th</sup>, like Sándor Szilágyi, Dávid Angyal, Henrik Marczali and Árpád Károlyi, mainly accepted the self-image reflected by Bethlen himself: the view of a prince who developed Transylvania into a factor of European politics, and successfully balanced

between the Habsburg and Ottoman Empires; by occasionally playing the two against each other, he could emerge in the face of foreign absolutism as the champion of Hungarian constitutionalism and liberty, and the protector of religious liberty against Counter-Reformation. It was not primarily on the exploration and analysis of new source material that Szekfű based his reinterpretation of the personality and role of Bethlen; rather, he used the interpretational network provided by the notion of *raison d'état* elaborated by Friedrich Meinecke to refute the traditional view of Bethlen which, from his standpoint, was merely a projection of the modern conceptions of liberty and religious tolerance into the past and thus both ahistorical and outdated. According to Szekfű, European politics in the 17<sup>th</sup> century was determined by pure interests of power and the need to establish the absolutist state. It was exactly such an absolutist state that Bethlen constructed in Transylvania, oppressing the local estates (*rendek*, *Stände*), and was consequently neither an external supporter of Hungarian constitutional liberty nor an implanter of religious freedom. The latter he merely used, like so many among his contemporaries, as a point of reference, in order to make his own interests prevail without any limitation. Far from struggling for the liberation of Hungary from the Ottoman yoke, he consolidated the existence of the principality of Transylvania as a buffer state created by the Ottomans from the parts of the Hungarian Kingdom that became the very means of maintaining political division. Instead of reestablishing the nation's integrity, he further intensified the conflict between the principles of east and west within the national community. This view adopted the very arguments and accusations used by the contemporaries of Bethlen himself to discredit him as a shamefully selfish, manipulative and reckless Ottoman vassal. These accusations were contested from several directions and on varying intellectual level, and later Szekfű himself reformulated his view.



SZILÁGYI MÁRTON

## Elviselni az elviselhetetlent

A Martinovics-összeesküvés elítéltjeinek  
börtönvilága\*

Keveset tudunk arról, hogy az 1794-ben elkezdődő letartóztatásokba belekeveredő politikai foglyok milyen módon éltek át hosszabb-rövidebb börtönidejüket. Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című memoárja<sup>1</sup> mégis lehetővé tesz némi rekonstrukciót – ám az mindenképpen kérdéses, vajon mennyire általánosítható mindaz, amit innen megtudhatunk. Hiszen Kazinczy alapvetően saját tapasztalatáról beszélt, perspektívája pedig eleve számos esetleges tényezőnek volt kitéve. Igaz, bizonyítani lehet, hogy Kazinczy komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy a fogság ideje alatt és utána is minél többektől s minél több csatornán keresztül szerezzen be híreket, értesítéseket: átélt élményei mellett szóbeli információkra éppúgy támaszkodott, mint ahogy utólag megismert nyomtatott dokumentumokra.<sup>2</sup> Jórészt ennek a törekvésének köszönhetően érdemes kísérletet tenni arra, hogy a *Fogságom naplóját* (valamint a Kazinczy hagyatékában fennmaradt feljegyzéseket, másolatokat) felhasználjuk a 18. század végi politikai foglyok börtöntapasztalatainak, illetve az ezek elviseléséhez szükséges egyéni stratégiáiknak a rekonstruálásához is.

Ne feledjük, hogy az ítélet megszületéséig tartó periódusban, illetve a várfogság időszaka alatt a foglyok magánzárákában töltötték a napjaikat. Kivételes időszaknak számított, amikor a budai fogság alatt – miután a másodfokon is megerősített halálos ítélet után kihirdették számára a királyi kegyelmet – Kazinczy átkerült korábbi őrzési helyéről, a volt ferences kolostorból az úgynevezett gárdaházba, azaz a helyőrségi templomként szolgáló Mária Magdolna-templom közelében lévő kaszárnyaépületbe,<sup>3</sup> itt ugyanis már nem külön őrizték a foglyokat. A *Fogságom naplójában* Kazinczy június 11-re tette az átszállítást, s anyjának írott, 1795. július 2-i levelében számolt be arról, hogy egy szobában van

\* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

1 A szöveget a kritikai kiadás alapján idézem, s gyakran utalok majd a kötet jegyzetanyagára is: *Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*. S. a. r. Szilágyi Márton. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. (Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek). A továbbiakban emlegetett személyek életrajzára szintén ennek a szövegkiadásnak az életrajzi jegyzetanyaga ajánlható: uo. 418–463.

2 Erről bővebben: *Szilágyi Márton: Párhuzamos börtöntörténetek: Kazinczy Ferenc és Andreas Riedel*. In: *Leleplezett mellszobor. Nyomozások Kazinczy birtokán*. Szerk. Czifra Mariann. Gondolat, Bp., 2009. 43–81., különösen 45–52.

3 A helyszínről bővebben ld. *Kazinczy F.: i. m.* (1. jz.) 298.

Szulyovszky Menyhérttel, s hogy ez mennyit javított mindkettejük hangulatán (megjegyzendő, hogy ezt a mozzanatot a *Fogságom naplójában* azután nem hozza szóba): „Együtt lévén, egy mást vigasztalgván, együtt éven, nem lehet elképzelni mennyivel szerencsésebb állapotunk mint ezelőtt volt! s micsoda örömtünkre van mindkettőnknek atyánkfiairól, lakóhelyeinkről dolgainkról beszéllgetni. – Azólta tére meg mind kettőnknek egészsége, appetitusa, s nyugodt alvása.”<sup>4</sup> Ám ez a rövid ideig tartó periódus kivételes maradt – ami nem csupán Kazinczyra és Szulyovszkyra volt érvényes, hanem a többi elítélte is<sup>5</sup> –, s a későbbi börtönévek alatt sosem adódott többé ilyen lehetőség. Ennek a helyzetnek a személyiséget megroppantó erejéről pedig lehetett tudomása a közvéleménynek; figyelemre méltó, hogy Kazinczy ilyen formán utalt megnyugtatólag nagybátyjának és testvéreinek az aggodalmaira egy 1795. június 5-i, tehát fogsága hetedik hónapjában írott levelében: „Uram Bátyám és az Öcsém, úgy látszik, nagyon féltek attól hogy magánosságom egész organiszmatumát őszebontja. Minek előtte ide értem én sem féltem semmitől inkább, mint attól hogy elmém megháborodik.”<sup>6</sup>

Kazinczy feljegyzései és a *Fogságom naplója* elsősorban a prizonizáció, a börtön rendjébe való beépülés elviselésének „értelmiségi” (vagy talán pontosabb úgy fogalmazni: intellektuális) stratégiáiról árulkodnak. Tanulságos ebből a szempontból – s az emlékezet működésének mechanizmusát is jól illusztrálja –, hogy Kazinczy mennyire aprólékos leírást tud adni utólag is a börtönbe kerülés folyamatáról: az átmenet rítusa, amelynek során a letartóztatott személy bekerül a börtön világába, a memóriában legrészletesebben megőrzött emlékek közé tartozik, ahol is az események időrendje, logikája és lokalitása is jól megmarad, szemben a hosszú börtönévek monotóniájával.<sup>7</sup> Ennek az egyhangúságnak a megtörésére az egyik megoldás az, amiről a budai fogság kapcsán vannak adataink: a foglyok saját celláikat rajzokkal és különböző (magyar, latin vagy német nyelvű) falfirkákkal díszítették. A rajzokból semmit nem ismertünk, ám egy mára elkallódott, de egykoron az aradi minorita kolostorban őrzött feljegyzésből tudjuk azt, hogy Sigra Jakab, Szilágyi János és Szén Károly milyen verses és prózai szövegeket írtak a

4 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. júl. 2. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 176.

5 A Kazinczy perbeli védelmét ellátó ügyvéd azt írta Kazinczy Dienesnek: „Ugy hallom hogy most már az Arestánsok hármán négyen is vannak egy szobában.” Szabó Sároly Sámuel Kazinczy Dienesnek. Pest, 1795. jún. 16. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 175. Kazinczynak egy pontosan nem datálható, rövid feljegyzése arról tudósít, hogy a foglyok itt fel is kereshették egymást: „A' Katona Tisztek erántunk sok kedvezéssel voltak; a' többek közt azzal is, hogy a' Gárdák Casermjében tartatván fogva, melly közben el vala rekesztve, megengedték hogy olykor Szilágyi György és Verseghy fogoly társainkhoz által mehessek.” Uo. 43.

6 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. jún. 5. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 172.

7 Arról, hogy milyen erőteljes diszcrepancia van az ábrázolt időtartam hossza és a neki szentelt leírás terjedelme között, ill. hogy ez miként függ össze az emlékezet működésével: Szilágyi Márton: „...kétezerháromszáznolcvanhét napig szenvedtem”. A fogság helyzete mint téma Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében. *Sic itur ad astra* 61. (2009) 90–91.

falakra.<sup>8</sup> Kazinczy maga is említi az egyik, a budai fogság idejéből származó leveleiben, hogy saját rajzaival díszíti celláját – innen nem derül ki egyértelműen, hogy falra írt képekről vagy pedig papírra készített rajzok kitételéről van-e szó: „a szobám falán egy szép Pallás fej, egy Medúza és holmi egyéb van már”.<sup>9</sup> Kazinczynak egyébként fenn is maradtak a fogság alatt készített rajzai,<sup>10</sup> s a brünni időszokról szóló feljegyzéseiben is utal arra, hogy „mappák”, azaz papírra készített rajzok voltak cellája falain.<sup>11</sup>

Ám voltak ennél sokkal fontosabbnak látszó eljárások is. Kazinczy a fogság kezdetén, még Budán a következőképpen foglalta össze az anyjának, milyen elfoglaltságokban talál enyhülést (nem szabad persze elfelejteni, hogy ezeknek a soroknak a megszületését elsősorban a megnyugtató szándéka vezette, így nem általános és objektív képet sugallnak): „Egyéb enyhítések említése alatt elfelejtém mondani, hogy mindennap három ízben látok embert. Reggel az a Tiszt ur, a ki alatt vagyok, és a mosdani való vizet hozó katona cseléd jön hozzám, megtekinti ha nincs-e bajom, nincs-e valamire szükségem; – délben ugyan csak az a Tiszt úr, vagy a vele együtt szolgáló városi Kommissarius hozatja-be az ebédet, és estve levetkeztetésekor a vacsorát. Embert látni, velek beszélni, ilyen állapotban nem csak enyhülés, hanem szerencse. Ez, és a könyv, s az álom, melly gyakorta Reg-meczre viszen vissza, életemnek igen nagy gyönyörűsége.”<sup>12</sup> Kazinczy itt külön hangsúllyal említette a könyvet: az olvasmányok szerepe számára valóban igen fontos volt, s nemcsak ekkor, hanem végig fogsága alatt – akárcsak az itt nyilván elővigyázatosságból nem emlegetett írás (Kazinczy esetében elsősorban német irodalmi szövegek fordításáé). Erre legális formában csak igen rövid ideig, a budai fogságnak a királyi kegyelem kihirdetése utáni periódusában volt lehetősége,<sup>13</sup> illegális módon azonban – utóbb úgy is, mint levélírás, úgy is, mint a fogság dokumentálása – végigkísérte Kazinczy börtönéveit. Ezek a szellemi eszközök megragadható módon időnként másoknál is felbukkannak. Tudjuk azt, hogy a budai fogság alatt bizonyosan Versegly Ferencnél voltak tervezett szótára cédulái, s ekkor ő – ahogy Kazinczy fogalmaz – „grammatikázott”.<sup>14</sup> Az elítéltek számára – s nemcsak azok számára, akiket valóban költőként tarthatunk számon – lírai ihletforrás vagy legalábbis versírásra csábító alkalom volt a fogság. Többükről biztosan

8 A magyar nyelvű kivonat közölje azt állítja, hogy az ismeretlen személytől származó beszámolókat Kardos János jurátus másolata őrizte meg: *Szóllósy Károly*: Martinovics és társainak bűnpöre. Az aradi minorita kolostor levéltárából. Arad és vidéke 1882. júl. 26., 1882. júl. 27.

9 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. febr. 25. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 154.

10 Ezeket ld. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 520–521.

11 Brünni cellája átkutatásáról írja a következőket: „A’ Polizey Director letépte falaimról minden Mappáimat, azt gyanítván, hogy a’ Mappa és fal közt fogja lelni az Anyám levelét, vagy firkalásokat a’ Mappa fonák oldalán, és semmit sem lele.” *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 100.

12 Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához. Buda, 1795. febr. 25. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 153–154.

13 Erről bővebben ld. *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 53–57.

14 Az 1795 júliusára vonatkozó feljegyzés szerint: „Versegly grammatikázott, ’s zacskókban tartotta Lexicona’ papiros-szeleteit.” *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 43.



tudni lehet, hogy a fogság különböző szakaszaiban írtak verseket: az előbb említeteken kívül például Verseghe és Batsányi több versét is a náluk lévő, a budai fogságból magukkal vitt kötetekbe másolták be.<sup>15</sup> Az ilyen módon „kéziratpapírként” felhasznált könyvek léte azért is figyelmet érdemel, mert jól mutatja: az olvasás, a könyvek birtoklása igen fontos szerepet töltött be. A könyveknek természetesen minden gyanú felett álló olvasmányoknak kellett lenniük, hogy kiállják az előzetes ellenőrzést. Kazinczy ezért – tudomásunk szerint – Brünmben és Kufsteinban nem elsősorban magyar nyelvű munkákat tartott magánál, bár bizonyítható, hogy Kufsteinban már nála volt az a két Baróti Szabó-kötet is – mi több, ezekbe különböző technikákkal feljegyzéseket is készített –, amelyek legutóbb egy magángyűjtőnél felbukkantak.<sup>16</sup> Előtérbe kerültek a klasszikus nyelvű (elsősorban latin, de időnként görög auktoroktól származó) munkák. Ezek azért is jól betölthették az olvasmányok szerepét, mert tartalmilag nem bizonyulhattak gyanúsaknak. Persze az olvasmányok hatása s az értelmezésükben megmutatkozó szubverzív erejük még így is kiszámíthatatlannak bizonyult. Kazinczy jegyezte föl azt az esetet, amikor még a budai fogság idején a vizsgálat valamelyik irányítója észrevételezte azt, hogy a letartóztatottak majd mindegyikénél ott van Tacitus: „Midőn Budán fogva valánk 1795. Németh János Causar[um] Reg[alium] Director e, vagy más hozzá hasonló ostoba fejű Consiliárius, azt tudakozta, hogy mit tehet az, hogy alig van egy Stattsgefängene, a' kinek Tacitus ne volna könyvei közt?”<sup>17</sup> Nota bene: Kazinczy a szöveg folytatásában azt is elárulja, hogy neki éppen nem volt meg a fogságban Tacitus, birtokolta viszont Sallustius és Livius. S bármennyire is úgy kerül elő ezekben a sorokban a klasszikus latin auktorokat illető hivatalos gyanú, mint a nyilvánvaló ostobaság bizonyítéka, az ezt szóvá tevő hivatalnok aligha tévedett sokat: a római köztársaság és császárság viszonyai között keletkezett, erősen morális irányultságú történetírók jelenthettek aktualizálható politikai vagy erkölcsi kiindulópontot.<sup>18</sup> Kazinczy brünni fogsága idején készült egy lista az ott őrzött magyar államfoglók könyveiről: eszerint többek között Goethe, Lessing, Mendelssohn, Bürger, Wieland, Gessner, Horatius közelebből nem azonosított műveiről volt tudomása a börtön vezetőinek (igaz, följegyezték azért egy magyar grammatika meglétét is).<sup>19</sup> Ilyenformán mindaz, amit a fogság különböző szakaszaiban a Kazinczy tulajdonában lévő könyvek mennyiségéről és minőségéről tudunk, hozzászámítandó fogolytársainak feltételezhető olvasmányaihoz is – mint ahogy a

15 Vö. *Tarnai Andor*: Három magyar költő Kufsteinban. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. MTA TTI, Bp., 1993. 271–276.

16 *Czifra Mariann*: Kazinczy Ferenc könyvei nyomában. *Magyar Könyvszemle* 128. (2012) 426–441., különösen 434.

17 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 59.

18 Erről Kazinczy kapcsán ld. az 1820-as évekből származó példák alapján: *Völgyesi Orsolya*: Etika és politika: Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás. In: *Uő*: Írók, szerepek, stratégiák. Ráció, Bp., 2010. 31–45.

19 Vö. *Blanka Kubešová-Pitronová*: Brněnská internace účastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách. In: *Slovanské historické studie*. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha, 1955. 108–111.

többiekénél felbukkanó kötetek is megfordulhattak Kazinczy kezében.<sup>20</sup> Van egy adatunk arra is, hogy Kufsteinban, még azelőtt, hogy Kazinczy odakerült volna, Verseghy Ferenc kölcsönzött könyveket fogolytársainak.<sup>21</sup> Verseghy több, a fogságban használt könyvét azonosítani lehet a beléjük írott művekről: ez alapján az *Uránia* III. számának egy példányáról (1795), a *Mi a poézis?* című, névtelenül megjelent, de Verseghytől származó könyvről (1793), valamint Albrecht von Haller *Versuch schweizerischer Gedichte* című kötetéről (1789) biztosan megállapítható, hogy Verseghy a fogságban nemcsak olvasmányként, hanem kéziratpapírként is használta őket.<sup>22</sup> A Verseghy birtokolta könyvek némelyike Kazinczy kezében is megfordulhatott. Erre értelemszerűen a budai fogság alatt lehetett mód, hiszen ők ketten csak ekkor voltak egymás közelében. Kazinczynak az a jóval későbbi, 1818. október 27-i levele, amelyet Dessewffy Józsefnek írt, legalábbis ezt valószínűsíti: „Verseghy a’ Budai fogságban a’ nősítés örömeit egy versben festé. Benne volt abban ez a’ szó is: *szörcsölni*.”<sup>23</sup> Verseghynek a fogság alatt írott, erotikus versei – amelyeket a nála lévő *Uránia*-példányba jegyzett bele – ekkor ugyanis nem voltak publikusak, első megjelenésükre csak az 1980-as években került sor.<sup>24</sup> Ha Kazinczy mégis ismerte őket, akkor ez még a közös fogság időszakára mehet vissza. Az sem véletlen, hogy Kazinczy Verseghy versét egy szava alapján idézte föl: a *szörcsög* ige különböző ragos és származékos alakjai *Az első egyesülés* című Verseghy-versben ötször fordulnak elő. A memória működéséről árulkodik, hogy Kazinczy számára ez a tényleg jellegzetes fordulat idéződhetett fel a szövegből.

A könyvek egymás közti cserélgetésére nézvést sokatmondó, hogy Kazinczy azt írta egy, Sárközy Istvánhoz szóló, jóval szabadulása utáni levelében: „S eljövén Munkácsról, 73. darab könyvet hagytam Bibliothecának azoknak számokra, a’ kiket a’ magánosság öldökölni fog; s e’ szerint megérdemlettem volna, hogy rajtam is könnyítsenek miolta kint vagyok.”<sup>25</sup> A könyveknek a foglyok közti forgalmát jól

20 Kazinczy börtönévei alatt birtokolt könyveiről ld. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 314–315.

21 Ld. *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 67–68.

22 Vö. *Szauder Mária*: Verseghy Ferenc ismeretlen kéziratok. Irodalomtörténeti Közlemények 81. (1977) 2. sz. 241–246. A régebbi szakirodalomból ld. még *Joó Tibor*: Ismeretlen Verseghy-kéziratok az Országos Széchényi Könyvtárban. Magyar Könyvszemle 62. (1938) 1. sz. 72–73.

23 Kazinczy gróf Dessewffy Józsefnek. Széphalom, 1818. okt. 27. Kazinczy Ferencz levelezése. I–XXI. S. a. r. Váczy János. MTA, Bp., 1890–1911. (= *KazLev*) XVI. 204. A levélrészletet más szempontból értelmezi: *Margócsy István*: Kazinczy és a *Magyar Aglaja*. A szerelmi költészet dilemmái. In: *Uő*: „...A férfikor nyarában...”. Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról. Kalligram, Pozsony, 2013. (Margócsy István válogatott munkái) 144.

24 A verseket ld. Magyar Erato. Vál., s. a. r. Réz Pál. Magvető, Bp., 1986. (Magyar Hirmondó) 78–93. Réz Pál jegyzete szerint a szövegek először 1982-ben jelentek meg Deme Zoltán Verseghy-kiadása (Verseghy Ferenc kiadatlan írásai. I. S. a. r. Deme Zoltán, szerk. Szurmay Ernő. Verseghy Könyvtár, Szolnok, 1982.) bibliofil változatának függelékében – ez összesen ötven számozott példányt jelentett. Miután ezeket a szövegeket Gálos Rezső még 1939-ben is kiadhatatlannak minősítette, s nem is közölte (*Gálos Rezső*: Verseghy Ferenc kiadatlan költeményei. Irodalomtörténeti Közlemények 49. [1939] 2. sz. 158.), az 1982-es első publikáció is igen kevesekhez juthatott el: voltaképpen igazi közzétételnek Réz Pál 1986-os antológiája tekinthető.

25 Kazinczy Sárközy Istvánnak, 1807. márc. 13. *KazLev* IV. 521–524.

példázza Kazinczy *Budai papirosaim* című, a budai fogság ideje alatt készült feljegyzése, amelyben másoktól származó kéziratokat is összegyűjtött, elsősorban másolatként.<sup>26</sup> Ebben szerepel egy angol nyelvű kijegyzés Sterne *Tristram Shandy*-jéből, s ehhez kapcsolódva egy utólagos Kazinczy-jegyzet: „Ér Semlyén, 10d. apr[ili] 1803. – Gróf Sigray Jakabnak kivégzése után két holnap múlva, egy könyvet, melyet a’ boldogtalan Sigray olvasott, Tancsics Ignácznak vittek olvasni, ’s Tancsics abban az itt következett anglus sorokat Sigraynak kezével írva lelte. Németre Tancsics tette által a’ mi kedvünkért.”<sup>27</sup>

Az olvasmányok, illetve az írásnak a többnyire illegális formában történő gyakorlása (hiszen az írószerek birtoklása tiltva volt, legálisan csak Budán lehetett tollat s tintát tartani az ítéletek kihirdetése után) komoly szerepet játszottak a fogság elviselésében, s erősen összefüggtek a magánzárkákban őrzött foglyok titkos börtönkommunikációjával. Egyrészt a könyvek már emlegetett cirkulálása is ezt bizonyítja, másrészt azonban ez mint az exkluzív, műveltségen alapuló kapcsolat-tartás bázisa is megragadható.

A börtönkommunikáció különböző változatai a helyzethez igazodó, újra feltalált hagyományoknak tekinthetők, hiszen a letartóztatottak nem rendelkeztek korábbi fogságtapasztalattal, s előzetesen nem is tudtak felkészülni a helyzetre. Kazinczy nyilván joggal írta a brünni fogság kapcsán: „Nevetséges hiúság volna, ha nem volna való a’ mit mondok: minden mesterség, a’ mellyel magányunk inséginek örömet adánk, az én találmányom volt; én segitettem ki társaimat a’ bajból, mikor elakadtak.”<sup>28</sup> Ám ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy például a börtönkommunikáció bizonyos elemeit más foglyokkal Kazinczy ismertette meg: az azonos szituáció ugyanazon megoldási lehetőségeket hívhatta elő többeknél is. Ennek jó példája az az eset, amelyet Kazinczy még a budai fogság időszakához kötve ír le, s amelyről nincs is semmi más forrásunk: eszerint Kazinczy és egy, számára korábban ismeretlen fogolytársa, Kopasz János azt használta ki a kapcsolatfelvétel során (amely csupán a bemutatkozásból állt), hogy ráláttak egymásra celláik ablakából.<sup>29</sup> A helyzetet eltérően oldották ugyan meg, de mindketten egyértelműen értelmezhető módszert alkalmaztak: „Egy fiatal embert látok fogva ablakomból. Az a’ 26d. Numerus alatt tartatott. Én ablakom’ üvegéhez ütöttem tízszer az ujjomat, mert a’ K a’ tizedik betű, azután egyszer, mert az A első, ’s így nevem’ minden betűjít; ő pedig szénnel festett a’ Könyvekből kitépdelt papirosokra betűket, ’s elébb K, azután O, P, A, S, Z, betűk által jelenté, hogy ő Budaméri fi, felesküdt Prókátorcska. Hamar rajta veszte, ’s elszedék betűjít, ’s szentet neki többé nem adtak.”<sup>30</sup> A láthatólag nem előzetesen egyeztetett alapelvekre épített, alkalmi kommunikáció olyan speciális helyzethez igazodott ekkor, amelyet a fogság későbbi időszakában

26 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár M. Ir. RUI 2r. 1. 1a. A Kazinczy kezétől származó tartalomjegyzék kiadva: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 45.

27 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 260–261.

28 Uo. 104.

29 Arról, hogy ez miként volt lehetséges, jól tájékoztat Kazinczynak a fogság ekkori helyszínéről, az egykori budai ferences kolostorról készített rajza: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 66–67.

30 Uo. 74.



nem lehetett reprodukálni. A brünni fogság időszakában Kazinczy már csak azt rögzítette, hogy használható formában készen állt a kopogtatáson alapuló börtön-ábécé, amellyel természetesen közvetlenül csupán a szomszédos cellában őrzött fogolytársal lehetett érintkezésbe lépni. A jelrendszer alapelvei a lehető legegyszerűbbek voltak, s megegyeztek azzal, amit Kazinczy a fentebb már idézett sorokban ismertetett: „A’ Profősz az 1. N[ume]rus alá vitt által, mely szegletben van éjszak és nyugot felé, de úgy hogy mellette még egy szoba lehetett, mert ablaka csak egy falon volt. Oda le szomszédom a’ híd felé az én kedves barátom Úza Pál volt, másfelé Szmethanovics; itt Rosti János. Míg könyveinket meg nem kaptuk, Úzával beszélgettem általkopogván a’ falon a’ betűket: *a* egy betű; *b* 2; *c* 3; *k* 10; *p* 15. [...] ’S ezt olly gyorsasággal, hogy egy vasárnap reggeli 7 óra óta 12ig mindég disserálék a’ lélek halhatatlansága és a’ feltámadás mellett vagy ellen.”<sup>31</sup> A latin ábécében elfoglalt helynek megfelelő rejtjelezés kommunikációs alapelveiről viszonylag bőséges – azaz nem csupán Kazinczytól származó – forrásaink vannak. 1805-ben, már jóval Kazinczy kiszabadulása után zajlott le Munkácson az Udvari Haditanácsnak az a vizsgálata, amely az ott őrzött, s korábban Kazinczyval szomszédos cellában raboskodó Andreas Riedel körülményeire irányult.<sup>32</sup> Az ekkor elkészült jelentés részletesen kitér a foglyok közötti, tiltott kommunikációra, a kopogtatásra is.<sup>33</sup> Figyelemre méltó, hogy a Riedel vallomása alapján alapuló beszámoló a módszer eredetét a bécsi vizsgálati fogság idejére vezeti vissza, mondván, a szintén ott őrzött Martinovics Ignácól származott az ötlet, majd Kufsteinban Verseggy Ferenc volt az, akitől a gyakorlatban alkalmazni is megtanulta.<sup>34</sup> Ez éppúgy igaz lehet, mint Kazinczynak az önmaga szerepére utaló kijelentése: az alapelveket egymástól függetlenül többen is felfedezhették. A helyzet azonban akkor vált érdekessé, amikor egymás melletti cellába zártak két olyan személyt, akik eltérő módon sajátították el ezt a kommunikációt: ez Munkácson történt meg, amikor Kazinczy Riedel mellé került. Kettejük között a kapcsolatfelvétel természetes módon kezdődött el a kopogás révén, csakhogy ezúttal biztosan latin nyelvű bázisra épülhetett csak a beszélgetés, hiszen Kazinczy nem tudhatta, ki van a szomszédjában, így nem tételezhette föl róla a magyar nyelvtudást. A latin ezen a ponton a különböző anyanyelvű foglyok közti kapcsolattartás eszközévé is emelkedett, mintegy a közös szerkezetű iskoláztatás és műveltség jelévé.<sup>35</sup> A matematikus végzettségű

31 Uo. 95.

32 A vizsgálatról bővebben ld. *Alfred Körner*: Andreas Riedel. Ein politisches Schicksal im Zeitalter der Französischen Revolution. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. Köln, 1969. 317–335.

33 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Kriegsarchiv (= ÖStA KA), Hofkriegsratsprotokolle 1805. Kt. 22. H 391.

34 A vallomás vonatkozó részletét ld. *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 67–68.

35 Erről a problémáról bővebben ld. *Szilágyi Márton*: Rendiség, mentalitás, nyelvhasználat. A Fogóságom naplója rétegei. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 18. (2008) 101–107.; *Üő*: Mikrohistorische Aspekte der mehrsprachigen Kommunikation aus Anlass einer Hinrichtung in Ofen (Buda) am Ende des 18. Jahrhunderts. In: Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten. Hrsg.

Riedel ráadásul ekkorra jelentősen egyszerűsítette is a jelrendszert, mivel az egyes betűk gyakorisága a kommunikáció során nem volt arányos azzal, hány ütéssel kellett azt megadni. Ezért Riedel kidolgozott egy olyan módszert, amelyben egyetlen betűt sem kellett nyolc ütésnél többel jelezni. Ezt Kazinczy is egyértelműen Riedel teljesítményének tekintette,<sup>36</sup> s Riedel vallomása is így adott róla pontos képet.<sup>37</sup> Ez viszont azt is feltételezi, hogy Kazinczynak Munkácsra kellett átállnia erre a rövidebb és egyszerűbb formára, ráadásul úgy, hogy magának a módosításnak a közlésére sem állt más eszköz a rendelkezésre, mint maga a kopogás. Hogy ezt miképpen lehetett megoldani, arra a vizsgálat jegyzőkönyve ad támpontot: innen ugyanis az derül ki, hogy Riedel egy másik szomszédját, Georg Ruzsitskát úgy vezette rá a kommunikációra, hogy Ovidius költeményeinek ismert szöveghelyeit kopogta el neki előbb a régi, majd az új módon.<sup>38</sup> Ez a kódrendszer alkalmazható volt persze a magyar nyelvre is. Kazinczynak a szabadulás utáni időszakra vonatkozó naplófeljegyzései közt van egy ebből a szempontból is igen tanulságos jelet. Eszerint amikor Kazinczy Munkácsról való távozása után közvetlenül Beretőn meglátogatta nagybátyját, Kazinczy Andrást, „szegény Bátyám fogságaim történetét beszéltette velem, s képzelhetetlenül örült Alphetumunknak, mellyel egymással a falon keresztül beszélgeténk”. Nagybátyja kedvéért Kazinczy ekkor egy kis bemutatót is tartott: a vele együtt szabadon engedett, s ekkor még vele együtt utazó Szmethanovics Károlynak a nagybácsi sugott egy mondatot, egyébként magyarul, s ezt ő kopogás útján közölte Kazinczyval, aki hibátlanul fel tudta mondani az üzenetet.<sup>39</sup> Az apró esetnek külön érdekessége, hogy Szmethanovics<sup>40</sup> Munkácsra nem volt Kazinczy szomszédja,<sup>41</sup> így ott egymással soha nem kommunikáltak ezen a módon, Kazinczy leírása szerint azonban itt és ekkor mégis a Riedelnek tulajdonított rövidítéseket alkalmazták. Ez arra látszik utalni, hogy a módszer általánosan elterjedt a munkácsi foglyok között, nemcsak Riedel közvetlen környezetében használták.

Mindazonáltal a börtönabécé tipikusan mégiscsak a latinitásnak (úgy is mint nyelvnek, s úgy is mint közös kulturális mintázatnak) a fogság viszonyai között felértékelődő szerepére mutat, s így nem is csoda, hogy ebből tökéletesen kimaradnak bizonyos elitáltak. Amikor Kazinczy felsorolja munkácsi fogolytársait, egyikről csak ennyit tud mondani: „Egy Tyrolisi Paraszt, ki olvasni sem tudott”.<sup>42</sup> A hiányos adatok – Kazinczy még a nevet sem tudja – önmagában is árulkodóak: mivel a fogoly nem részese annak a műveltségi minimumnak, amely a börtönkom-

---

Wynfrid Kriegleder–Andrea Seidler–Jozef Tancer. *Lumière*, Bremen, 2012. (Presse und Geschichte. Neue Beiträge 63.) 225–231.

36 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 40.

37 Erre ld. a jegyzőkönyv vonatkozó részletét: *Szilágyi M.*: A fogság helyzete i. m. (7. jz.) 71–72.

38 ÖStA KA Hofkriegsratprotokolle 1805. Kt. 22. H 391. fol. 19.

39 *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 40–42.

40 Szmethanovics életrajzára: uo. 456–457.

41 Erre ld. Kazinczy leírását és rajzát a foglyok celláinak munkácsi elhelyezkedéséről: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 130–131.

42 Uo. 35.

munikációhoz szükséges, nem lehet tőle semmiféle információt szerezni. S persze az is előfordulhat, hogy valaki – bár elvben megtehetné – saját magát zárja ki a kommunikáció lehetőségéből. Szintén Munkács kapcsán Kazinczy egy másik fogolytársáról sem tud adatokat megadni, csak a következőket: „Egy magát senkinek ki nem jelentett Öreg. Riedele [Andreas Riedel], ki mindennap általhallható hogy Misei éneket mond és az ördögöt arra kényszeríti, hogy neki hozzon hírt, familiája felől, ezt Mágusnak nevezte el.”<sup>43</sup> Mivel a *Fogságom naplójából* kiderül – amikor Kazinczy ki tudott szökni a folyosóra, s végigmehetett a cellák előtt, maga is hallotta –, hogy a Mágus a latin nyelvű igeliturgiát mondta fennhangon,<sup>44</sup> az sejthető, hogy az ismeretlen öreg valamit bizonyosan tudhatott latinul, s az ő kiszorulása a börtönkommunikációból nem ugyanazért történt, mint a tiroli parasztemberé. Magába zárulása azonban feltehetőleg ugyanazt eredményezte: a parasztemberről ugyan semmi közelebbit nem tudunk, ám a Mágus kényszeresnek tűnő cselekedetei a börtönpszichózisról árulkodnak.<sup>45</sup>

Kazinczyt alighanem a fentebbi stratégiák óvhatták meg attól, hogy elhatalmasodjon rajta a depresszió. A szellemi tevékenységek terápiás hatásáról árulkodik saját megjegyzése is. A brünni fogság alatti periódus kapcsán írja akkori szomszédjáról: „Rosti elbetegesedett, a’ magány még inkább elmerítette hypochondriájában; meg akará magát ölni. Verseket csináltaték vele, ’s az elméjét felderíté.”<sup>46</sup> Ha Kazinczyt az itt emlegetett Rosty Jánoshoz mérjük, még erőteljesebb lesz a kontraszt: a fogsága alatt öngyilkossági kísérletet elkövető, s ezért maradandóan megnyomorodó Rosty évekkal 1798-as szabadulása után, 1807-ben valóban megölte magát,<sup>47</sup> míg Kazinczyn sem a börtönévek alatt, sem szabadulása után nem voltak felismerhetők a börtönpszichózis súlyos tünetei.<sup>48</sup> Természetesen rajta sem múltak el nyomtalanul a súlyos börtönévek, ám képes volt jelentős személyiségzavar nélkül folytatni az életét. Hogy ő – s még néhány társa, akiknek későbbi tevékenységéről és pályájáról egyáltalán vannak ismereteink – miért bírta ki azt, ami szinte elviselhetetlen volt, mások pedig miért nem, azt végső soron csak találgathatjuk. Ám a lehetséges válaszok felvázolásában is elsörendűen a Kazinczy által létrehozott, a fogság éveit sokoldalúan dokumentáló szövegek segíthetnek minket – s ez önmagában is figyelemre méltó jele annak, hogy a fogság tapasztalatának feldolgozását és a személyiség megroppanásának elkerülését a helyzetre való tudatos reflexió jelentősen elősegítette.

43 Uo. 35.

44 Vö. uo. 133.

45 Megjegyzendő, hogy róla Kazinczy még egy rajzot is készített – elsősorban a testtartását és nem az arcát örökítve meg –, mert egyszer, amikor sétára vitték, egy futó pillantásra látta. *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 36.

46 Uo. 95. Rosty János Brünnben keletkezett latin nyelvű verseiről bővebben: uo. 312.

47 Rostynak a budai fogságban elkövetett öngyilkossági kísérletéről ld. Sándor Lipót nádor jelentését: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Kiad. Mályusz Elemér. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1926. 766. Rosty pályájának összefoglalása: *Kazinczy F.*: i. m. (1. jz.) 449.

48 Erről ld. részletesebben: *Dobszay Tamás*: A szabaduló Kazinczy. In: Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila–Gönczy Monika. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen, 2010. 294–305.



## SZILÁGYI MÁRTON

## TO BEAR THE UNBEARABLE

THE PRISON-WORLD OF THE CONVICTS OF THE MARTINOVICS  
CONSPIRATION

The suppression of the so-called Martinovics Conspiracy began in 1794. Our knowledge about the strategies that those persons who were then arrested and investigated and finally convicted elaborated and applied in order to survive life in the prison is limited and undetailed. We do dispose, however, of an exceptional source, namely the memoirs of Ferenc Kazinczy, entitled the *Diary of my Captivity*, which can be complemented by a great number of other letters and notices from his written legacy. On the basis of this material, it is possible to outline several possibilities and circumstances which enlighten the reactions elicited by the imprisonments which extended for several years, and were to be spent in individual cells. It is these personal strategies that the present study aims to examine systematically.

The example of Kazinczy himself is a perfect illustration of how the emergence of prison-psychosis, which in fact overcame some of the prisoners, could effectively be prevented by some forms of intellectual practices such as the secret, knocking-based method of inter-prison communication, and the likewise illegal forms of reading, writing and drawing. An especially great importance was attached to the Latin language; frequently it was the very medium which made communication possible, for contemporary prisons were organised on an all-imperial basis, which meant that people of various linguistic backgrounds could become cell-neighbours. Consequently, those lacking sufficient knowledge of Latin were liable to exclusion from prison communication. The prison memoirs of Kazinczy are not only exceptional in making such a nuanced approach possible, but also because they constitute the only such extensive text written at the turn of the 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> centuries in any language of the multiethnic Habsburg Monarchy.

## **A nemzetközi felügyelet alatt élő lengyel városállamok az 1939 előtti Európában: Krakkó és Danzig szabad városok**

A nemzetközi politika néha nagyon talá-  
lékony tud lenni, nemcsak a feszültségek gerjesztésében, hanem az egyes feszült  
és bonyolult helyzetek kezelésében, illetőleg az azokból adódó problémák megol-  
dásában egyaránt. Ez különösen igaz akkor, amikor nagyjából hasonló erejű hatal-  
mak érdekei ütköznek össze egy-egy ügy kapcsán és egyikük sem akar engedni,  
ugyanakkor éppen senkinek sem áll érdekében (illetve módjában) az adott területi  
vita erőszakos megoldása. Ilyen helyzetek viszonylag ritkán fordulnak elő, és a  
legtöbb területi vita a történelemben előbb vagy utóbb a fegyveres erőszak eszka-  
lálódásához vezetett. Érdekes részletesebben szemügyre venni azokat az eseteket,  
amikor ez mégsem következett be, és a válságkezelő nagyhatalmak meg tudtak  
állapodni a közös felügyelettel járó békés megoldásban. A birodalmak és az erősö-  
dő nemzetállamok időszakában is akad erre néhány példa. Igaz, többnyire a nagy  
világégéseket követően, amikor mindenki kimerült, ereje fogytán volt. A követke-  
ző oldalakon két olyan nemzetközi válságkezelő akcióról lesz szó, melyekre 1789  
és 1939 között került sor, és amelyek képesek voltak hosszabb – azaz egy évtized-  
nél is tartósabb – működőképes megoldásokat produkálni.

Európában az angolok és franciák között vívott százéves háború volt talán a  
leghosszabb, mégsem ez a konfliktus tekinthető az első olyan összeurópai égés-  
nek, amely alaposan átrendez(het)te volna az egész akkori világ nemzetközi po-  
litikai játéktérét. Az első ilyen konfliktusnak inkább a harmincéves háború  
(1618–1648) tekinthető, melynek befejezése után került sor a vesztfáliai béke-  
kötésre. A harmincéves háborút lezáró békerendszer több mint százötven éven  
keresztül határozta meg Európa nemzetközi rendjét. A vesztfáliai rendezés egyik  
leglényegesebb eleme – nemzetközi jogi szempontból – az állami szuverenitás  
fogalmának megjelenése, illetve újraértelmezése lett. A napóleoni háborúkat le-  
záró bécsi kongresszus újabb száz esztendőre adott irányt az európai politikának.  
A 20. század rendjét a Párizs környéki békék szabták meg. Ekkor hozták létre az  
első egyetemes igényű és általános hatáskörű nemzetközi szervezetet, a Nemze-  
tek Szövetségét. A Nemzetek Szövetsége nem kevesebbre vállalkozott, mint a  
világbéke fenntartására.

Bár mindhárom kongresszus vagy tárgyalássorozat fontosnak tartotta az álla-  
mi szuverenitás eszméjét, csak a II. világháború utáni fejlődés hozta magával a  
szuverén és önálló államok egyenlőségének a gondolatát. Addig teljesen természe-  
tes volt, hogy eltérő méretű, erejű és civilizációjú államoknak eltérő lehet a méltó-

sága és mozgástere – azaz evidens volt, hogy az államok nemcsak reálisan, hanem formálisan sem egyenjogúak. Ez megnyilvánult a diplomáciai kapcsolattartás terminológiájában, a diplomáciai protokollban, de akár a nemzetközi közjog normatív szabályaiban is.

Mindkét szóban forgó városállam a korlátozott szuverenitás elvének nemzetközi elfogadottsága idején jött létre, és maguk is csak korlátozott önállósággal rendelkeztek. A témával foglalkozó egyik korábbi alapmű korlátozott szuverenitású területeknek nevezi az ilyen entitásokat, és a következő formákat különbözteti meg: 1. a külföldi szuverenitás alatt lévő törzsi területek, ahol a hatalom megoszlik a külföldi hatalom és a helyi vazallusai között; 2. a koronagyarmatok és domíniumok; 3. az úgynevezett szolgálmatok (*servitutes*), mely alatt azt kell érteni, hogy egy szerződés különböző korlátozásokat vezet be meghatározott külföldi terület felett vagy kapcsán (a nemzetközi jogban leginkább katonai és gazdasági jellegű szolgálmatokról van szó); 4. a kapitulációs jogok, amelyeket például az európai hatalmak képesek voltak kicsikarni a gyengülő Oszmán Birodalomtól; 5. az exterritoriális jogok és privilégiumok, mint amilyeneket 1943 előtt az erősebb nyugati államok élveztek Kínában; 6. a protektorátusok, azaz amikor a védnökhatalom közvetlen ellenőrzése alá kerül az egyébként jogilag még létező másik állam életének egy-egy szférája (tipikusan a külügyek, a hadügyek vagy akár a pénzügyek intézésének a joga);<sup>1</sup> 7. a kondomíniumok, amikor egy idegen terület feletti igazgatás jogán két nagyhatalom osztozik;<sup>2</sup> és végül 8. az úgynevezett mandátum- és gyámsági területek, amelyek feletti végső rendelkezés joga a Nemzetek Szövetségét, majd az ENSZ-et illette meg.<sup>3</sup>

A most idézett Méir Ydit ugyanakkor a korlátozott szuverenitású területektől megkülönböztette az internacionalizált, azaz nemzetköziesített területeket. A fő különbséget abban látta, hogy a nemzetköziesített területek jogállása nem csupán kétoldali megállapodásokon vagy megszálláson alapul, hanem multilaterális nemzetközi egyezségnek köszönhetik létüket. Továbbá esetükben nem ideiglenesen kialakult helyzetről van szó, hanem jogállásukat állandónak vagy legalábbis időben korlátozatlanak képelték el. Ugyanakkor az internacionalizált területek mindig olyan lakott területek, amelyeket határozatlan időre hoztak létre mint speciális állami entitásokat, ahol az állami szuverenitást az államok egy csoportja vagy maga a nemzetközi közösség gyakorolja. A helyi elemet

1 Ilyen jogállású volt például az 1880-as évektől Tunézia a francia érdekrendszeren belül, ill. formálisan a náci német megszállás alatt lévő Cseh–Morva Protektorátus 1939 és 1945 között. Utóbbi jogállásáról és működéséről ld. *Eva Janečková*: Státoprávní uspořádání Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945). Aleš Čeněk, Plzeň, 2013.

2 Európa egyik legrégebbi kondomíniuma Andorra, amely 1278-tól létezik – egyik oldalról Franciaországnak, másiktól Spanyolorzágnak van befolyása a kis hegyi államocskára. Másik európai példaként fel lehet hozni a porosz–osztrák kondomíniumot Schleswig-Holstein felett vagy a brit–egyiptomi kondomíniumként működő Szudánt, amely meglehetősen sokáig működött ebben a formában – 1899 és 1954 között.

3 *Méir Ydit*: Internationalised Territories. From the „Free City of Cracow” to the „Free City of Berlin.” Sythoff, Leyden, 1961. 19–20.



ilyenkor értelemszerűen többé vagy kevésbé korlátozzák szuverén jogai gyakorlásában, mégpedig rendszerint egyfajta nemzetközi státútum, megállapodás vagy charta révén, amelyet nem az érintettek határoznak meg, hanem az előbb említett küldő szuverén hatalom.<sup>4</sup>

### A Krakkói Köztársaság

A szakirodalom a modern kor egyik legelső ilyen internacionalizált területének a Krakkói Szabad Várost vagy más néven a Krakkói Köztársaságot tekinti,<sup>5</sup> melynek jogállását az 1815. évi bécsi kongresszuson határozták meg a nagyhatalmak, és egészen 1846-ig állt fenn. Az akkor megkötött bécsi szerződés értelmében a köztársaság Ausztria részévé vált.<sup>6</sup>

Közismert, hogy a 18. század végén Ausztria, Oroszország és Poroszország három lépcsőben felosztották egymás között a lengyel–litván államot.<sup>7</sup> E folyamat utolsó állomása az 1795-ös esztendő volt – ebben az évben mondott le az utolsó választott lengyel király is.<sup>8</sup> A végső felosztással egy időben rögtön elkezdődött a lengyelek harca államiségük visszaállításáért. A függetlenségpárti lengyel politikusok sokáig a franciáktól remélték Lengyelország függetlenségének visszaállítását. Különösen reménykeltő volt a Varsói Nagyhercegség létezése (1807–1813/1815), hiszen annak maga Napóleon adományozta oktrojált alkotmányát. Franciaország veresége végül megpecsételte a lengyel remények sorsát is. Az 1815. évi bécsi kongresszus pedig nemcsak az általános európai állapotokat stabilizálta, hanem a lengyel felosztottságot is.

Ezen a kongresszuson a nagyhatalmak viszonylag gyorsan megállapodtak a lengyel területek hovatartozásáról. Csupán egyetlen terület képezett kivételt – Krakkó és környéke. A harmadik felosztás után Ausztria birtokolta ezt a várost, de 1809-ben kénytelen volt eltérni a Varsói Nagyhercegséghez csatolását. A bécsi kongresszuson a kiváló diplomatákkal rendelkező (egyébként házigazda) Ausztria nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy Krakkó az orosz érdekövezetben lévő Kongresszusi Lengyelországhoz kerüljön, az oroszok viszont nem kívánták a várost visszaadni az osztrákoknak. A viszály kedvezett a poroszoknak, hiszen gyengítette partnerei tárgyalási pozícióit. A három nagyhatalom megállapodását nagymértékben elősegítette Napóleon rövid visszatérése a száműzetésből. A nagyobb problémával szembesülő álla-

4 Uo. 20–21.

5 A Krakkói Szabad Város terminus volt igazán hivatalos, mert a bécsi kongresszuson elfogadott megállapodás ezt a fogalmat használta. A lengyelek viszont mindig inkább a Krakkói Köztársaság elnevezést részesítették előnyben. Ld. *Stanisław Grodziski: Rzeczpospolita Krakowska. Jej lata i ludzie*. Universitas, Kraków, 2012. 22.

6 *Nagy Károly: Nemzetközi jog*. Püski, Bp., 1999. 212. De ugyanígy első helyen kezeli az előbb már idézett Méir Ydit is.

7 Ennek működéséről és hanyatlásáról ld. *Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2001.

8 Az első felosztásra 1772-ben, a másodikra pedig 1794-ben került sor.

mok igyekeztek tehát gyorsan – tulajdonképpen még a Waterloo melletti csata előtt – megállapodni a kevésbé lényeges ügyekben.<sup>9</sup> Végül az 1815. május 3-án kelt szerződés értelmében<sup>10</sup> a város mindenkié lett és senkié: azaz a felosztásban érdekelt nagyhatalmak megállapodtak abban, hogy „szabad, független és semleges” lesz, mégpedig a három nagyhatalom védnöksége alatt.<sup>11</sup>

Az 1164 négyzetkilométernyi Krakkó és környéke tulajdonképpen korlátozott szuverenitású, az orosz cár, az osztrák császár és a porosz király felügyelete alatt álló köztársaság lett.<sup>12</sup> Az új állam nemcsak a várost foglalta magában, hanem annak tágabb környékét is. Krakkón kívül idetartozott még három kisebb város: Chrzanów, Trzebinia és Nowa Góra, valamint 224 falu. A lakosság, amely háromötöd részben katolikusokból, a maradék részében pedig zsidókból állt, 1843-ban meghaladta a 145 000 főt.<sup>13</sup> A krakkói városállam mindegyik felosztó hatalommal határos volt – nyugaton Poroszországgal, északon a cár alatt élő Kongresszusi Lengyelországgal, délen pedig Ausztriával.<sup>14</sup>

A Krakkói Köztársaságnak 500 gyalogosból és 50 lovasból álló milíciája volt, amelyet 11 tiszt vezetett.<sup>15</sup> Ebből a létszámból is látszik, hogy ennek az egységnek a fő feladata a rendfenntartás volt, és nem a honvédelem ellátása.<sup>16</sup> Krakkónak tehát alig rendelkezett hadsereggel, és emellett nem nagyon volt lehetősége saját külpolitika folytatására. Nem voltak saját jogú külföldi képviselői, és a városban az osztrák, orosz és porosz rezidensen kívül nem működhettek külföldi államok követségei. Ez a britekre és franciákra is vonatkozott.<sup>17</sup> Mindez meglehetősen viszonylagossá tette a város szuverén és független jellegét.

9 *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 14.

10 Ezen a napon egyébként nem egy multilaterális szerződés, hanem három bilaterális megállapodás született (osztrák–orosz, orosz–porosz és porosz–osztrák), valamint egy kiegészítő egyezmény, amely kifejezetten Krakkóra vonatkozott. Uo. 14.

11 *Wojciech Witkowski*: Historia administracji w Polsce 1764–1989. Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa, 2012. 258–259. és *Norman Davies*: Lengyelország története. Osiris, Bp., 2006. 684.

12 A szakirodalomban létezik olyan vélemény is, miszerint a Krakkói Köztársaság formálisan független államalakulat volt, melynek státusában vegyültek a háromhatalmi nemzetközi protektorátus elemei is. Erről ld. *Jacek Goclon*: Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa z 1815, 1818 i 1833. In: Konstytucje Polski. I. PWN, Warszawa, 1990. 236.

13 A krakkói lakosság száma egyébként 1815 és 1846 között nagyon dinamikusan növekedett. A szabad város létrehozásakor még csak körülbelül 88 000 lakosa volt Krakkónak és környékének (ebből magában a városban hozzávetőleg 23 400 fő lakott). 1835-ben már majdnem 124 000-en éltek a területen, de a létszám tovább növekedett. 1843-ban körülbelül 146 000 fő lakott a Krakkói Köztársaságban (ebből majdnem 43 000 fő magában Krakkóban). Ezen impozáns létszámnövekedés főleg a különböző lengyel emigránsok érkezésének volt köszönhető, ill. annak is, hogy Krakkóban olcsóbb volt a mindennapi élet, mint más lengyel területeken. Erről ld. *Witkowski, W.*: i. m. (11. jz.) 259.

14 *Davies, N.*: i. m. (11. jz.) 684–685.

15 Uo. 685. Erről létezik egy eltérő számadat is. Stanisław Grodziski a könyvében 300 gyalogost és 40 lovast említ. Ld. *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 29. Ez a különbség esetleg abból adódhat, hogy egyes szerzők más-más év adataiból indultak ki.

16 A krakkói városi rendvédelmi erők története nagyon jól fel van dolgozva. Erről ld. *Paweł Cichoń*: Dyrekcja Policji Wolnego Miasta Krakowa 1827–1846. Księgarnia Akademicka, Kraków, 2014.

17 *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 24.

Sajátosan alakult a külföldi katonaság sorsa. Elvben a szomszédos nagyhatalmaknak tilos volt csapatokat tartaniuk a városban. Ennek megfelelően a köztársaság fennállásának első időszakában a felügyelő nagyhatalmak nem állomásoztatták katonáikat a városban, csupán rezidenseik tartózkodtak ott. Ez a helyzet az 1830/1831-es felkelés után változott meg. Ekkor egy időre orosz csapatok szállták meg a városállamot, amely hivatalos semlegessége ellenére támogatta a lengyel függetlenségi felkelőket. Ezek után a nagyhatalmak elkezdtek korlátozni a terület önálló mozgásterét. 1836-tól már nemcsak orosz, hanem porosz és osztrák katonák is tartózkodtak Krakkóban.

A város alkotmányos berendezkedését a nagyhatalmak közösen „garantálták”. Alkotmányos története egyébként meglehetősen mozgalmas volt. A fenti módon létrejött, illetve inkább létrehozott Krakkói Szabad Városban fennállása alatt (azaz 1815 és 1846 között) összesen három alaptörvényt, illetve alkotmányt fogadtak el. Az elsőt még 1815-ben, a másodikat 1818-ban, a harmadikat pedig 1833-ban. Ezek közül az első két alkotmány nagyon hasonlított egymásra, hiszen hasonló kiindulópontjaik voltak. A harmadik alkotmányon viszont már jobban érződött a helyi politikai események alakulásával elégedetlen nagyhatalmak nyomása.<sup>18</sup>

A francia nyelven íródott első dokumentumot még a bécsi kongresszuson fogadták el 1815. május 3-án, ezért itt tulajdonképpen a nemzetközi közösség által oktrojált alkotmányról volt szó. Megfogalmazásában fontos szerepet játszott Adam Jerzy Czartoryski herceg, I. Sándor orosz cár ifjúkori barátja és későbbi (azaz 1831 utáni) lengyel szabadságharcos emigráns vezető. Az első krakkói alkotmány deklarálta a jogegyenlőséget, a parasztok személyi szabadságát és a bíróságok függetlenségét. Ez az alaptörvény ugyanakkor nem haladta meg a Varsói Hercegség alkotmányát, inkább jóváhagyta azt. A nagyhatalmak megállapodása és az arra épülő alkotmány több szempontból egy különös hibrid entitást hozott létre – egy olyan szabad várost, amely nem volt sem szuverén, sem független, sőt igazából nem is volt csak városnak nevezhető, hiszen a tágabb környezete is idetartozott. Tehát inkább egy kisebb területiális államról, illetve lengyel államalakulatról volt szó, hiszen az alkotmány francianyelvűsége ellenére a krakkói hivatalos ügyintézési nyelv a lengyel volt. Ezt a lengyel jelleget azonban a nagyhatalmak nem akarták hangsúlyozni. Ezért a lengyel jelző nem szerepelt az állam elnevezésében, illetve a közjogi dokumentumok nem rendelkeztek a köztársaság hivatalos szimbólumairól. Bár szó volt róla, végül nem született önálló valutája sem.<sup>19</sup>

A Krakkói Szabad Városnak voltak ugyan államhatárai, amelyek elválasztották ezt az entitást a környező nagyhatalmaktól, de ezek a határok nem voltak átjárhatatlanok. Stanisław Wodzicki például, aki sokáig a helyi kormányként működő Szenátus elnökeként szolgált, a Kongresszusi Lengyelország területén rendelkezett birtokokkal, ami miatt folyamatosan szabadon járt-kelt a két jogi en-

18 *Witkowski, W.*: i. m. (11. jz.) 260.

19 Az első krakkói alkotmány jellegéről ld. uo. 258.



títás között, így intézte a magán- és közügyeit. A mozgás viszonylag szabad volt, legalábbis az 1830. évi lengyel felkelésig.<sup>20</sup>

A terület nem alkotott önálló vámegységet sem – azaz a szomszédaitól nem választotta el igazi vámhatár. Valószínűleg ennek köszönhetően a város gazdasága ebben az időben virágzásnak indult. Norman Davies a következőképpen jellemezte a helyzetet: „Amíg Varsó maradt a lengyel politikai élet központja, addig az ősi főváros teljes erejével a kereskedelemnek és a csempészetnek szentelhette erejét. Hamarosan Krakkó lett Közép-Európa egyik legjelentősebb közraktára, a tiltott áruk és a szomszéd országok körözött bűnözőinek gyülekezőhelye.”<sup>21</sup>

Krakkó Szabad Állam nem rendelkezett önálló valutával. Eleinte a korábban a Varsói Nagyhercegségben használatos aranypénzeket használták, illetve valamivel később az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyel Királyság arany- és ezüstpénzeit. De más országok valutáját sem vetették meg.<sup>22</sup>

Érdekesen alakult Krakkó lakosainak jogállása is, azt ugyanis sem a nemzetközi megállapodások, sem a helyi alkotmány nem rendezte világosan. Az biztos, hogy az itteni lakosok nem voltak sem osztrák, sem orosz, sem porosz alattvalók, és egyik szomszédos nagyhatalomnak sem kellett hűségesköt tenniük. Ha valamilyen okból külföldre utaztak, akkor ott a Krakkói Köztársaság lakosaként szerepeltek, mivel azonban hazájuk nem számított a nemzetközi jog önálló alanyának, ha ott bajba kerültek, akkor a diplomáciai vagy konzuli segítséget csak a védnökséget vállaló nagyhatalmak külképviseleteitől várhatták el.<sup>23</sup> A külföldiek honosítása egyébként a Kormányzó Szenátus hatáskörébe tartozott.<sup>24</sup>

Krakkó Szabad Város közjogi felépítése, amelyet az előbb már említett 1815. évi oktrojált alkotmány, valamint az 1818-ban megszületett második krakkói alkotmány rögzített,<sup>25</sup> szintén hibrid jegyeket mutatott fel. Az Európa konzervatív legitimista stabilizálásában érdekelt közép- és kelet-európai nagyhatalmak nem lehettek érdekeltek a republikánus berendezkedésű állami entitás megerősítésében, de egy lengyel nemzeti dinasztia alapjait sem akarták lerakni. Ezért született ez a sajátos krakkói államalakulat, amelyben a cenzusos népképviselőt elvei keveredtek a korporatív elemekkel, továbbá a polgári jogegyenlőség gondolata a rendi előjogok maradványaival, valamint a modernnek számító hatalommegosztás elmélete a külföldi nagyhatalmak gyámkodásával.

20 *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 17.

21 *Davies, N.*: i. m. (11. jz.) 685.

22 Itt a szerző köszönetet szeretne mondani Pawel Cichońnak, a krakkói egyetem docensének a konzultáció során nyújtott értékes információért.

23 *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 23.

24 *Pawel Cichoń*: Krakkó Szabad Város központi közigazgatása 1815-től 1846-ig. (Megjelenés alatt a *Jogtörténeti Szemle* 2014. évi 3. számában.)

25 Az utóbb említett dokumentum kidolgozásában egyébként már egy helyi lengyel jogászbizottság vállalt oroszlanrészét. Ennek ellenére ez a norma is oktrojált alkotmánynak tekinthető, mert végső soron szintén nagyhatalmi jóváhagyásra szorult. Igaz ugyan, hogy az 1815-ös alaptörvénynél jóval liberálisabb rendelkezéseket tartalmazott. Az 1818. évi alkotmány szövegét ld. Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa z 1818 r. In: *Historia administracji na ziemiach polskich. Wybór źródeł*. Ed. Alfred Konieczny–Tomasz Kruszwesli. Kolonia Limited, h. n., 2002. 290–296.

Ennek fényében nem túl meglepő, hogy az első két krakkói alkotmány meglehetősen kiegyensúlyozott liberális közjogi rendszert hozott létre. A törvényhozó testület, illetve az alsóház szerepét a Képviselők Gyűlése (Zgromadzenie Reprezentantów) látta el, amely minden évben legalább egyszer összeült. A testületet a cenzusos választójoggal rendelkező férfiak választották. A zsidók akkor még nem rendelkeztek választójoggal. A szerv eredetileg 41 főből állt. Tagjai közül 26 főt a községek lakói választottak. A két, zsidók által lakott önkormányzati egység (mindkettő Kazimierzben) nem rendelkezett önálló parlamenti képviseléssel.<sup>26</sup>

A végrehajtó hatalom szerepét játszó Kormányzó Szenátus, továbbá a krakkói székeskáptalan és a krakkói Jagelló Egyetem további 3-3 főt delegált, ezenkívül 6 békebíró is ott ült a testületben. Ez a három intézmény – azaz a Szenátus, a káptalan és az egyetem – volt az a három fontos intézmény, amely meghatározta a város politikai és polgári életét. Ehhez képest a Képviselő Gyűlés – melynek létszámát 1833-ban 30 főre csökkentették – hatásköre korlátozott volt. A képviselők számának csökkentése a helyi parlament némi eljelentéktelenedését mutatja.<sup>27</sup>

Az előbb már említett, részben kormányként, részben felsőházként is funkcionáló Kormányzó Szenátus (Senat Rządzący) az elnökkel együtt összesen 13 választott tagból állt. Ebből ketten a Jagelló Egyetemet, ketten pedig a püspöki kúriát képviselték. Érdekes, hogy a helyi parlament által választott tagok közül négynek a megbízatása élete végéig, négynek pedig meghatározott időtartamra szólt. A püspökséget és az egyetemet képviselő két-két személy egyike élethossziglan lett szenátor, a másik csak határozott időre.<sup>28</sup>

1833-ban kilenc főre csökkent a szenátorok létszáma – az elnök mellett csak nyolc szenátor maradt. Közülük hetet a Képviselő Gyűlés választott (kettőt az életük végéig), egyet továbbra is a krakkói székeskáptalan. Az egyetem oktatói elvesztették a szenátusi képviselőjüket. De ez a létszámbeli csökkenés csak a lejármény kezdete volt – 1837-től kezdve a nagyhatalmi rezidensek kihúzhatták a szenátorjelöltek listájáról a nekik nem tetsző személyeket, azaz attól kezdve közvetlenül befolyásolhatták a helyi kormány összetételét. 1843 után már nem is választottak szenátorokat és elnököket – mindannyian a pártfogó udvaroktól kaptak megbízatást.<sup>29</sup>

A Szenátus fő feladata a végrehajtó hatalom gyakorlásának az ellenőrzése volt. A testületben az elnök játszott kulcsszerepet, aki egyben a város elnökének is számított, mégpedig hároméves mandátummal. Ez a mandátum 1833-ban hat évre hosszabbodott meg. Kinevezéséhez és döntéseihez viszont már kellett a három

26 Cichoń, P.: *Krakkó Szabad Város* i. m. (24. jz.) 4., ill. Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 261. és 268. A zsidók egyébként helyi szinten sem rendelkeztek választójoggal. Az általuk lakott két község eljárásait ezért a Szenátus nevezte ki.

27 Marian Kallas: *Historia ustroju Polski X–XX*. w. PWN, Warszawa, 1999. 260–262.

28 A szenátusi összetételről ld. Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 264.

29 Az új, 1833. évi alkotmány szövegét ld. Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa z 29. lipca 1833 r. In: *Historia administracji* i. m. (25. jz.) 308–311., ill. Cichoń, P.: *Krakkó Szabad Város* i. m. (24. jz.) 4.

nagyhatalom helytartójának beleegyezése.<sup>30</sup> Az első elnököt még a rezidensek jelölték ki, aztán 1818 és 1824 között a Képviselő Gyűlés választotta meg. 1827-ben azonban a nagyhatalmak képviselői a már említett módon érvénytelenítették a helyi parlament választását, és a korábbi elnököt, Wodzickit tartották meg a hivatalban. Ezek után már minden elnök nagyhatalmi kinevezés útján lépett hivatalába.<sup>31</sup>

Az 1833 utáni változások a Képviselő Gyűlésre is kihatottak. Ettől az évtől kezdve e testület már nem évente ülésezett, hanem háromévente egyszer. Igaz, akkor hat héten keresztül tanácskozhattak. 1842-től a képviselőknek csak akkor kellett összeülniük, ha a Rezidensek Konferenciája összehívta őket. Utoljára pedig 1844-ben ültek össze, azaz két évvel a krakkói városállam megszűnése előtt.<sup>32</sup>

A krakkói igazságszolgáltatási szervezet viszonylag egyszerű volt. A kisebb polgári ügyekben a békebírák jártak el. A kisebb büntetőügyek a községi bíróságok hatáskörébe tartoztak, amelyek felett az elsőfokú bíróság és a fellebbviteli bíróság állott. A váltóügyeket a Jagelló Egyetem Jogi Kara előtt bírálták el, amely egyébként fő „szállítója” volt a krakkói városállam igazságszolgáltatási személyzetének. Az alkotmányban rögzített polgári jogok ügyében egy külön bíróság járhatott el, amely a helyi képviselői testület mellett működött. Az általános fejlődési tendencia Krakkóban azonban nem volt kedvező – 1833-tól kezdve a bírói kinevezésekhez is kellett már a rezidensek hozzájárulása, és a bírósági rendszer fokozatosan elvesztette függetlenségét, egyre inkább osztrák befolyás alá került.<sup>33</sup>

A köztársaság bíróságain erőteljesen érződött a francia jog hatása. Polgári ügyekben ugyanis Krakkó átvette a Varsói Nagyhercegség joganyagát (azaz a Napoleón alatt elfogadott polgári törvénykönyvet), a büntetőjogban viszont az 1803. évi osztrák kódexet alkalmazták. A Krakkói Köztársaság sajátos jogi helyzetére utal az is, hogy eleinte a városállam közigazgatásában is létezett kontinuitás az úgynevezett varsói korszakkal.<sup>34</sup> Egy idő után egyébként felmerült, hogy a Krakkóban alkalmazandó polgári és büntetőjogot egyaránt újra kellene kodifikálni, amire a jogi karral rendelkező városban lett is volna szakmai kapacitás. Miután azonban a nagyhatalmak rezidensei nem lelkesedtek ezért a kezdeményezésért, egy bizottság létrehozásán kívül nem is lett belőle semmi.<sup>35</sup>

A városi közigazgatás és igazságszolgáltatás ellátását tehát láthatólag nagyon megkönnyítette az a tény, hogy ott működött a legrégebbi lengyel egyetem, illetve annak jogi kara. Krakkó viszonylag kis létszámú, de jól működő és nem különösebben túlbürokratizált közigazgatással, valamint felkészült ügyészi és bírói karral rendelkezett. Az egyetem és oktatói fontos szerepet játszottak a város politikai életében. Az egyetem volt ugyanis a helyi értelmiségi és polgári származású liberálisok, valamint – miután egy ideig itt tanultak a más lengyel területekről érkezett diákok – a függetlenségi eszmék fellekvára. Fontos volt a len-

30 Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 264–265.

31 Cichoń, P.: Krakkó Szabad Város i. m. (24. jz.) 6–7.

32 Uo. 13.

33 Grodziski, S.: i. m. (5. jz.) 30.

34 Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 260.

35 Grodziski, S.: i. m. (5. jz.) 31.



gyel nyelvűség ápolásában betöltött szerepe, különösen azután, amikor elkezdődött a lembergi egyetem részleges germanizálása. Egy ideig a Jagelló Egyetem rektora, a polgári származású liberális jogász Walenty Litwiński volt Wodzicki elnök legfőbb ellenfele a városban.<sup>36</sup> A kezdeti időszakban tulajdonképpen két „párt” létezett Krakkóban – az elnök köznemesi hívei, valamint a többnyire az egyetemhez köthető liberálisok. Az utóbbiak ugyan soha nem kerültek hatalomra, de a városi intézményekben, az oktatásban és főleg az igazgatószolgálatban mégiscsak fontos szerepet játszottak.<sup>37</sup> A városállam fennállásának utolsó éveiben erősen függetlenségi érzelmű konspiratív körök alakultak. Ezzel a krakkói politikai palettán megjelent az a radikális harmadik erő, melynek léte a legjobban nyugtalanította a várost patronáló nagyhatalmakat. Egyebek mellett ez volt az oka a sorozatos megszorításoknak, amelyek egyik legfőbb intézményi célpontja éppen az egyetem volt.<sup>38</sup>

A fentiekből is látszik, hogy a legfontosabb közjogi fordulóra a városállam életében 1833-ban került sor, amikor osztrák szakértők bevonásával elkészült a harmadik krakkói alaptörvény. Az akkor elfogadott alkotmányt azután később még kétszer (1837-ben és 1842-ben) módosították, mégpedig mindig restriktív módon. Jellemző, hogy amíg az 1815-ös és az 1818-as alkotmány értelmében a nagyhatalmi rezidenseknek formálisan nem volt közjogi szerepük, az 1833-as alkotmány már megemlékezett róluk – azaz a rezidensek hivatalos jogosítványt kaptak arra, hogy a Szabad Város hatóságainak feletteseiként lépjenek fel.<sup>39</sup>

Az 1833 és 1846 közötti időszakot egyértelműen a helyi hatalmi szervek hatáskörének korlátozása, különösen a parlament szerepének csökkenése jellemezte. A korlátozások egyik mellékes célja egyébként a helyi liberalizmus fészkeként számon tartott Jagelló Egyetem semlegesítése volt, amely ennek megfelelően elveszítette a képviseleti lehetőségeit. A helyi közhatalmi intézmények helyett a három nagyhatalom képviselőit tömörítő Rezidensek Konferenciája került előtérbe.<sup>40</sup> A rezidensek pozícióját az is erősítette, hogy 1836 és 1841 között a nagyhatalmi katonaság közvetlenül is jelen volt a Krakkó Szabad Városban.

Az első rezidensek, akik egyben a krakkói jogállást és hatalmi működést végleges formába öntő Szervezeti Bizottság<sup>41</sup> tagjai is voltak, inkább közepes rangú diplomataknak számítottak, de jól ismerték a lengyelkérdést és Krakkó problematikáját. Poroszországot a jogász végzettségű Ernst Reibnitz báró képviselte, Ausztriát Josef Sweerts-Spork, Oroszországot Ignacy Międzyński gróf, aki lengyel szár-

36 Uo. 44–45.

37 Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 261.

38 Grodziski, S.: i. m. (5. jz.) 47. és 60–61.

39 Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 262–263., ill. Cichoń, P.: Krakkó Szabad Város i. m. (24. jz.) 4. jz.

40 A krakkói alkotmányokról és közjogi berendezkedésről ld. részletesebben Kallas, M.: i. m. (27. jz.) 260–261.

41 A Szervezeti Bizottság főleg az 1818. évi alkotmány kidolgozásában asszisztált. Az 1831 és 1833 közötti időszakban a nagyhatalmak az úgynevezett Újjászervezési Bizottságot hozták létre. Erről ld. Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 260.

mazású arisztokrata volt.<sup>42</sup> A konzervatív, ugyanakkor meglehetősen határozatlan gróf családja jóban volt a Czartoryski famíliával, ezért Krakkóban sokan abban reménykedtek, hogy lengyel érdekeket is fog képviselni. Emiatt egy sor helyi kintitétessel és tiszteletbeli posztal halmozták el, de hiába – túl sokat nem tudott tenni a város és nemzettársai érdekében. A legérdekesebb az osztrák delegátus pozíciója volt – eleinte úgymond ő volt a fiatal rezidens, de idővel egyre jobb helyi kapcsolatokra tett szert, valamint akkor, amikor Ausztria a krakkóiak körében népszerűbb lett, mint Oroszország, jelentősen megnőtt a befolyása a helyi ügyekben.<sup>43</sup>

A nagyhatalmak rezidenseinek már 1833 előtt is igen komoly befolyásuk volt a krakkói politikára. Az, hogy kezdetben a szenátorokat a rezidensek jelölték és nevezték ki, még természetesnek tűnt, de amikor a nagyhatalmak 1827-ben megakadályozták a Szenátus által választott új elnök beiktatását, azt már mindenki nagyon komoly beavatkozásnak érezte a város belügyeibe. A választott elnök helyett a rezidensek akkor ötödik alkalommal is azt a Stanisław Wodzickit erősítették meg a hivatalában, aki még I. Sándor környezetének kiválasztottja volt erre a posztra.<sup>44</sup>

Az ily módon betartott, illetve betartatott második (azaz még meglehetősen liberális) krakkói alkotmányt azonban 1831-ben két évre felfüggesztették, ami egyértelműen azzal függött össze, hogy Krakkó egyik fő menekülési útvonala lett az 1830 novemberében kitört, majd a következő évben levert oroszellenes lengyel felkelésnek. Első alkalommal emiatt vonultak be az orosz csapatok a városba. Ebben az időszakban nem is töltötték be az elnöki posztot, és a liberalizmus melegágyaként számon tartott Jagelló Egyetem képviselőit kizárták a helyi parlament munkájából.

Az említett felkelés után a városállamban teljes mértékben már soha nem állt helyre az egyensúly. A könnyen átjárható Krakkó fontos érintkezési pont lett a lengyel emigráció és az egyes nagyhatalmak területén élő lengyel forradalmárok között. Ennek megfelelően a nagyhatalmak jelentős számú titkosügynököt állomásoztattak a városban, akik szabályos ügynökháborút vívtak egymással. Az 1836. évi közös nagyhatalmi katonai bevonulásnak is egy rendőrségi titkosügynök megöletése szolgáltatott ürügyet.<sup>45</sup> A krakkói városállam ekkor került először közel a megszűnéséhez, de ekkor még megmentette az, hogy a brit és a francia diplomácia (a Czartoryski-féle lengyel emigráns körök némi ösztönzésére) kiállt Krakkó szabad városi státusa mellett, és arra figyelmeztette az oroszokat és az osztrákokat, hogy e térség jogállásáról az összeurópai bécsi kongresszuson állapodtak meg. Az angolok és a franciák mellett Poroszországnak is a status quo felelt meg.<sup>46</sup>

Bár 1841-ben a nagyhatalmak katonái hivatalosan elhagyták a várost, az osztrák csapatok nagyon közel maradtak – gyakorlatilag a Visztula túlsópartján. Amikor

42 *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 40.

43 *Uo.* 25–26.

44 *Davies, N.*: i. m. (11. jz.) 685.

45 *Witkowski, W.*: i. m. (11. jz.) 262.

46 *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 56.

tehát 1846-ban kitört az a felkelés,<sup>47</sup> amely végleg megpecsételte a város sorsát, az osztrákoknak nem kellett indulniuk. Ugyanekkor az orosz csapatok is bevonultak Krakkóba.

1846 novemberében az oroszok és az osztrákok megkötötték azt az egyezményt, amely értelmében Krakkó Ausztriához került, és az osztrák császár egybekel mellett Krakkó nagyhercege is lett. 1848-ban ugyan kitört a városban még egy felkelés, de azzal az osztrákok már viszonylag könnyen elbántak. Krakkó végül az osztrák Galícia része lett – ez egyébként egy újabb virágzás kezdetét jelentette.<sup>48</sup>

Az osztrák érdekek előtérbe kerülése nem volt előzmények nélküli. Ez a folyamat már majdnem egy évtizede tartott, és egyértelműen érezhető volt mind a rezidensi testületben, mind a város közhangulatában. Eleinte inkább az orosz hatás volt erősebb. Az oroszok szerezték meg a korábbi Varsói Nagyhercegség döntő részét, ők szervezték meg az úgynevezett kongresszusi Lengyel Királyságot, amelynek királya az orosz cár volt. Az első alkotmányt azon Adam Czartoryski herceg segítette megfogalmazni, aki személyes jóbarátja volt I. Sándor cárnak. Nem mellékes szempont az sem, hogy a városállam első elnökének, akiről korábban már esett szó, éppen orosz területen voltak birtokai. Egyébként a helyiek által kikényszerített lemondása után Wodzicki ezekre a birtokokra, tehát az orosz területre vonult vissza, és soha többé nem tért vissza Krakkóba. Az orosz orientáció döntően 1831 után veszített népszerűségéből. Az osztrákok pozícióit pedig az erősítette, hogy a korai rezidenseik voltak azok, akik a legjóindulatúbban viszonyultak Krakkó autonóm működéséhez, valamint a megszállások idején a katonaságuk is rendezettebben, illetve fegyelmezettebben viselkedett. Jan Schindler, a krakkói városállam utolsó lengyel elnöke hivatala elfoglalása után, amelyre 1841-ben került sor, leginkább az osztrák rezidens tanácsaira hallgatott. Az orosz és porosz rezidens befolyása akkor már jóval kisebb volt a lengyelek körében. Schindler egyébként katolikus pap, illetve a krakkói teológiai kar dékánja volt,<sup>49</sup> tehát a katolikus Ausztria talán emiatt is jobb opciónak tűnhetett számára, mint az ortodox Oroszország vagy a protestáns Poroszország. Ezzel valószínűleg nem volt egyedül a mérsékeltebb helyi lengyelek körében.

47 Ez a felkelés is a lengyel függetlenségi célokat követte. A legfontosabb vezetői a krakkói egyetem oktatói köréből kerültek ki – a magát diktátornak kinevező Jan Tyssowski itt volt adjunktus, az őt megbuktatni szándékozó „jobboldali” Michał Wisniewski pedig professzor. De a 6000 fős Nemzeti Gárda szervezésében is több egyetemi oktató és diák vett részt. *Davies, N.*: i. m. (11. jz.) 687.

48 Érdekes és sokatmondó tény, hogy az érintett nagyhatalmak egymás között diszkrét módon már 1835-ben megállapodtak, hogy ha a jövőben úgy adódik, akkor a krakkói Szenátus által kifejtett formális kérés alapján a városállami entitás már hozzácsatolható Ausztriához. Ld. *Grodziski, S.*: i. m. (5. jz.) 55.

49 Uo. 59–60.



## Az „első” Danzig Szabad Város létrejötte és működése

Bár a Krakkói Köztársaság időben megelőzte Danzig Szabad Város létezését, illetve működését, Danzig komolyabb és főleg régebbi önálló városállami tradíciókkal rendelkezett, mint Krakkó, amely a 17. század előtt mellesleg sokáig Lengyelország fővárosa is volt. Egykoron Danzig, azaz Gdańsk a legfontosabb Hanza-városok közé tartozott. Magát a várost valószínűleg a pomerániai hercegek alapították, de 1309 és 1354 között már a Német Lovagrendhez tartozott. 1354-ben hivatalosan köztársaság lett és a lengyel királyok oltalma alá helyezte magát. Így keletkezett az a közjogi kapcsolat, amely Danzigot a történelmi lengyel államisághoz kötötte. A lengyel nemesi köztársaságon belül Danzignak jogilag és gazdaságilag egyaránt privilegizált pozíciója volt, ami főleg abból fakadt, hogy a város ellenőrizte a lengyel–litván állam külkereskedelmi forgalmának jelentős részét.<sup>50</sup> A lengyel–litván állam első felosztásakor a város még mindig őrizte régi szabadságát, és jelentős önkormányzati jogokkal rendelkezett.

A mindig is német többségű Danzig város azonban 1793-ban Poroszországhoz került, amely felszámolta a gazdag kereskedőváros régi önkormányzatiságát, és meglehetősen központosító irányítási modellt vezetett be.<sup>51</sup> Az első porosz uralom azonban nem tartott sokáig, mert a város 1807 és 1815 között a franciák fennhatósága alatt lévő „független” köztársaság volt. Erre tulajdonképpen a tiltsi béke következtében került sor. A franciák úgy döntöttek, hogy nem csatolják a várost az általuk létrehozott Varsói Nagyhercegséghez, hanem inkább külön kezelik. Ez a helyzet egészen Napóleon bukásáig állt fenn.<sup>52</sup>

Az első danzigi szabadállam igazgatása a patinával rendelkező archaikus irányítási hagyományok és a modern francia hatás alatt született modellek furcsa egyvelege volt. Ez abból fakadt, hogy a Danzigban katonasággal és egy katonai kormányzóval rendelkező franciák lehetővé tették a város vezetői számára, hogy visszaállítsák az 1793 előtti „ösi szabadságaikat” és intézményeiket, ugyanakkor 1808-ban a danzigiak is magukévá tették az 1804-ben elfogadott francia polgári törvénykönyv rendelkezéseit. A francia jogi megoldások egyfajta lassú terjeszkedése elejétől végig jellemezte az első Danzig Szabad Város létezését.<sup>53</sup>

<sup>50</sup> Witkowski, *W.*: i. m. (11. jz.) 253.

<sup>51</sup> Uo. 253.

<sup>52</sup> Az ily módon létrehozott városállam jogállását a fent már említett jogi normákon és egyezményeken kívül szabályozta még a franciáknak a porosz és az orosz állammal kötött szerződése, valamint egy külön francia–danzigi megállapodás. E „szabad városi” megoldás gyökereit ugyanakkor a szakirodalom a különböző államalakulatok halmazaként működő Német-római Birodalomban keresi, amelynek keretein belül a gazdag városok egy része közvetlenül a császár fennhatósága alá tartozott, s ennek következtében komoly önállóságnak is örvendtek. Amikor 1806-ban a Német-római Birodalom megszűnt, a hat legjelentősebb birodalmi város megszerezte a szabad (már-már szuverén) városi státust, és ebben a minőségben csatlakoztak a Rajnai Szövetséghez. Erről ld. Witkowski, *W.*: i. m. (11. jz.) 254.

<sup>53</sup> Uo. 255.

A már említett francia katonai kormányzó és hadsereg mellett francia vámigazgatóság is működött a városban, ami főleg a britek ellen irányuló kontinentális blokáddal függött össze. Bár a kormányzóként működő francia tábornok befolyása fokozatosan nőtt, valamint újabb és újabb területekre terjedt ki, a franciák az egészet mégiscsak viszonylag tapintatosan és diplomatikusan hajtották végre.<sup>54</sup>

Ez azt is jelenti, hogy Danzig lakossága ebben az időszakban működtethette saját igazgatási intézményeit is – a saját Szenátust, az önálló városi bírósági rendszert, a Százak Kollégiumát, amelyet „harmadik rendnek” vagy osztálynak is neveztek. Az utóbbi testület a 16. század óta létezett, és főleg a városi polgárok, kereskedők és kézművesek érdekeit képviselte. A szerepe fokozatosan nőtt, és ez igaz volt az 1807 és 1815 közötti időszakra is. A bírói testület 12 főből állt, és rendszerint háromfős tanácsokban ítélezett.<sup>55</sup>

Az előbb említett testületek hatással voltak Danzig jogalkotására is, amely azonban elsődlegesen a Szenátus hatáskörébe tartozott. A Szenátus a régi városi tanácsból alakult ki a 18. század végén, és az élén elnök állt, aki tulajdonképpen felváltotta a régi polgármestert. Először 12, majd 22 főből állt, akik között helyet foglaltak a város egyes kerületeinek a polgármesterei is. A Szenátus volt a szabad városállam legfőbb végrehajtó szerve, neki engedelmeskedtek a városi hivatalnokok is. A munkáját különböző bizottságok segítették, amelyek egyre inkább szakosodtak és működésük szakszerűvé vált.<sup>56</sup>

A fent már említett porosz központosítási politikának köszönhetően a napóleoni korszak végén a danzigiak között a porosz uralom emléke egyáltalán nem volt népszerű, ezért a bécsi kongresszustól leginkább a korábban már megszokott szabad városi státus visszaállítását remélték. Végül azonban csalódtak, mert nem ők, hanem a krakkóiak kapták meg a szabad városi státust, őket pedig visszacsatolták Poroszországhoz. Danzig tehát 1918-ig Németország és azon belül Poroszország részét alkotta. Tény, hogy a danzigiak egy évszázad alatt komolyan összenőttek az új német államukkal, ezért 1919-ben már nem akartak az újjászülető Lengyelországhoz kerülni.

### Danzig Szabad Város jogállása az I. világháború után

Danzig sorsát az I. világháború után a francia Versailles-ban aláírt békeszerződés döntötte el. A szerződés XI. fejezete foglalkozott ezzel a kérdéssel, amely fejezet összesen nyolc cikkből állt – a 100. cikktől kezdve egészen a 107. cikkig. Az első említett cikk arról rendelkezett, hogy Németország lemond a Szövetséges és Társult Főhatalmak javára az egyes területeire vonatkozó jogairól és igényeiről. Ezek közé tartozott Danzig és környéke is. A 102. cikkben a Szövetséges és Társult Fő-

54 Edwin Rozenkranz: Napoleónskie Wolne Miasto Gdańsk. Ustrój, prawo, administracja. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Gdańsk, 1980. 39–43.

55 Witkowski, W.: i. m. (11. jz.) 257.

56 Uo. 257.

hatalmak kötelezték magukat arra, hogy Danzig városát a 100. cikkben meghatározott területtel együtt szabad várossá nyilvánítják és a Nemzetek Szövetségének védelme alá helyezik. A 103. cikk értelmében Danzig Szabad Város alkotmányát a Nemzetek Szövetsége Főbiztosával való egyetértésben a Szabad Város szabályszerűen kijelölt képviselőinek kellett kidolgozni, az ily módon létrehozott alkotmányt pedig a Nemzetek Szövetsége garanciája alá helyezték. A Főbiztos megbízást kapott arra is, hogy első fokon eljárjon minden olyan jogvitában, amely Lengyelország és a Szabad Város között a békeszerződés vagy az azt kiegészítő megállapodások és egyezmények tárgyában felmerülne. A Főbiztos székhelye Danzig lett.

A 104. cikk értelmében a lengyel kormánynak és Danzig Szabad Városnak egyezményt kellett kötniük, amelynek megtárgyalására a Szövetséges és Társult Főhatalmak kötelezték magukat, és amelynek Danzig Szabad Város létesítésével egy időben kellett életbe lépnie. Az egyezmény célja pedig, hogy „1. Danzig Szabad Várost a lengyel vámterület határai közé helyezze, és gondoskodjék a kikötőben szabad övezet létesítéséről; 2. korlátozás nélkül biztosítsa Lengyelországnak a Szabad Város területén levő, Lengyelország behozatala és kivitele szempontjából szükséges vízi utak, dokkok, kikötőmedencék, rakpartok és egyéb berendezések szabad használatát és igénybe vételét; 3. biztosítsa Lengyelországnak a Visztula, valamint a Szabad Város területén levő egész vasúti hálózat ellenőrzését és igazgatását, kivéve a közötti villamos vasutakat és az elsősorban a Szabad Város szükségleteinek kielégítésére szolgáló egyéb vasutakat, úgyszintén biztosítsa a Lengyelország és Danzig kikötője közötti posta-, távíró- és távbeszélő-forgalom ellenőrzését és igazgatását; 4. biztosítsa Lengyelország jogát a fent említett vízi utak, dokkok, kikötőmedencék, rakpartok, vasutak és egyéb berendezések és közlekedési eszközök fejlesztésére és megjavítására, valamint az e célból szükséges területek és egyéb javak megfelelő feltételek mellett történő bérlésére vagy megvételére; 5. gondoskodjék arról, hogy Danzig Szabad Városban semmiféle hátrányos megkülönböztetés ne történjék lengyel állampolgárok és más lengyel származású vagy anyanyelvű személyek hátrányára; 6. biztosítsa Danzig Szabad Város külügyeinek a lengyel kormány által való vitelét, úgyszintén állampolgárai külföldi országokban való védelmét.”<sup>57</sup>

Danzig Szabad Város létezése és működése szempontjából a következő jogi dokumentumok bizonyultak meghatározónak: a legyőzött Németországgal megkötött, korábban már említett versailles-i békeszerződés Danzigra vonatkozó rendelkezései (a szerződés 100–107. cikkei), továbbá a danzigi szerveknek a Lengyelországgal 1920. november 9-én megkötött egyezménye,<sup>58</sup> amely párizsi

57 A békeszerződés szövegét magyarul ld. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződése. 2., átd. bőv. kiad. KJK–Gondolat, Bp., 1983. 53–78.

58 A lengyel delegációt Ignacy Paderewski miniszterelnök vezette, a danzigiakat pedig Sahn polgármester képviselte. Ld. *Ydit, M.*: i. m. (3. jz.) 189.



szerződésként vonult be a történelembe,<sup>59</sup> illetve a helyi népképviselői szervek és a lakosság által elfogadott alkotmány, amely ugyan önállóan, de a Nemzetek Szövetsége egyértelmű bábáskodása mellett született. Az alkotmányt egyébként a Nemzetek Szövetsége Tanácsa csak néhány nappal a párizsi szerződés aláírása után hagyta jóvá – 1920. november 15-én.

Danzig Szabad Város fokozatosan nyerte el azt a közjogi formát, amelyet a két világháború közötti időszakban élvezett. A versailles-i békeszerződés hatályba lépésével a város feletti szuverenitás a szövetséges hatalmakra szállt át, amelyek első körben a kialakulóban lévő rendezés biztosítása érdekében odaküldték katonáikat. A brit és francia csapatok 1920. február 13-a és 1920. november 15-e között állomásoztak a városban.

A katonák odavezénylésével egyidejűleg a szövetségesek megbízták Sir Reginald Towert, hogy mint a helyi megbízottjuk és az ideiglenes danzigi közigazgatás feje képviselje ott az érdekeiket. Ebben segítségére volt a korábbi polgármester, H. Sahm által elnökkölt átmeneti államtanács, amelynek fő feladata a terület alkotmányozó gyűlésének az előkészítése volt. Az utóbbi testület aztán valóban megfogalmazott egy danzigi alkotmánytervezetet, amelyet 1920. augusztus 11-én el is fogadtak. Ezt a dokumentumot Sir Reginald Tower mint a Nemzetek Szövetségének danzigi főképviselője elküldte a világszervezet Tanácsának, amely néhány kisebb módosítás kikényszerítése után az év novemberében jóvá is hagyta azt. Ezek után 1920. november 17-én a Nagykövetek Értekezlete deklarálta Danzig Szabad Város megalakulását, majd a külföldi csapatok visszavonultak a térségből.<sup>60</sup>

Az alkotmánymódosítás joga a helyi parlamentként működő Népgyűlést illette meg (a szerkezetéről lásd alább), amely a képviselők kétharmados jelenléte mellett, kétharmados többséggel tudta elfogadni az alkotmánymódosításokat. A Nemzetek Szövetsége Tanácsának viszont vétőjoga volt az olyan alkotmánymódosításokkal szemben, amelyek szerinte sértették az egész rendezést. Maga az alkotmány egyébként alapvetően a német weimari alkotmány mintájára készült, annak szellemiségét követte. Ez azt is jelentette, hogy az első része az államszervezeti kérdésekkel, a második nagy része pedig az alapjogokkal foglalkozott.<sup>61</sup>

### Danzig Szabad Város általános jellemzői és jogállása

A fenti módon létrehozott új nemzetközi entitás területe 1893 négyzetkilométert foglalt magában, amelyen valamivel több mint 350 000 lakos élt. Danzig Szabad Város húszéves fennállása alatt körülbelül 50 000 fővel nőtt meg a helyi lakosság száma – az 1919. évi körülbelül 350 000 lakosból 1939-re már 400 000 lakos lett. Ebből a létszámból hozzávetőleg a fele magában Danzigban élt, a másik fele pedig

59 Ezt a szerződést 1921 októberében követte a varsói bilaterális szerződés, amely pontosította, ill. konkretizálta a párizsi szerződés rendelkezéseit. Uo. 193.

60 *Ydit, M.*: i. m. (3. jz.) 189.

61 Uo. 192–193.

a környező négy kisvárosban, illetve a további majdnem 250 faluban. A Lengyelország által sokat emlegetett lengyel kisebbség aránya a helyi lakosságon belül 5 és 9% között mozgott.<sup>62</sup>

A lengyel ajkú lakosság száma egyébként nagyon dinamikusan növekedett ebben az időszakban – az 1924. évi 12 000 főből 1934-re már 25 000 fő lett. Ebbe a számba azonban nemcsak a helyi őslakosok értendők bele, hanem azok a lengyel hivatalnokok és egyéb közalkalmazottak is (családtagjaikkal együtt), akik a lengyel állam különböző danzigi ügynökségeinél, képviselteinél vagy cégeinél dolgoztak. Ezen személyek számára Lengyelország el akarta érni az extraterritoriális jogállást, de a főbiztos ehhez nem járult hozzá, és úgy döntött, hogy a diplomáciai immunitást élvező személyek kivételével a többi helyi lengyel lakos a helyi jogszabályok hatálya alá és a helyi hatóságok illetékességébe kell hogy tartozzon.<sup>63</sup>

A Danzig és környékén tartózkodó lengyelek jogállása nem volt egységes. Közülük mintegy hatvanan diplomáciai immunitást élveztek, mert a lengyel állam képviselőiként a lengyel diplomáciai képviseleten, a lengyel–danzigi kikötői hatóságnál, illetve vezetőként a lengyel vámhivatalnál és postánál dolgoztak. A második csoportot azok a lengyel kormánytisztviselők alkották, akik a különböző lengyel állami hatóságoknál, ügynökségeknél vagy képviseleteknél tevékenykedtek. Családtagjaikkal együtt hozzávetőleg tizenötezen voltak. Bár nem élvezték a diplomáciai immunitást és a helyi törvények hatálya alá tartoztak, a munkájuk során nem a danzigi hatóságoknak, hanem a lengyel feletteseiknek engedelmességek. A harmadik kategóriát azok a lengyel állampolgárságú kereskedők, üzletkötők, ügynökök vagy más szakemberek alkották, akik danzigi joghatóság alá tartoztak. Számuk két-háromezer fő körül járhatott. Végül ott voltak még azok az őshonos lengyelek, akiknek ősei már emberemlékezet óta ott éltek, többnyire mezőgazdasággal foglalkoztak, és többségükben a mazúriai–kasub dialektust beszélték. A kisebbségi jogait egyrészt a lengyel–danzigi párizsi szerződés garantálta, másrészt a danzigi alkotmány 4. cikkelye.<sup>64</sup>

Az egész danzigi rendezés és a város korlátozott szuverenitású működésének megértéséhez mindenekelőtt ismerni kell a nemzetközi döntéshozók indokait. A bonyolult szerkezetű Danzig Szabad Város létesítésének legfőbb oka ugyanis az volt, hogy egyrészt a helyi németek ne érezzék úgy, hogy őket bekebelezte a velük szemben ellenséges új lengyel állam, másrészt pedig az, hogy a lengyelek mégis csak szabadon használhassák a kiváló adottságú és logisztikájú kikötő lehetőségeit. A Nemzetek Szövetségének feladata tehát kettős volt – garantálni a helyi németek jogait és jó közérzetét, valamint elősegíteni a lengyel kereskedelmi és egyéb logisztikai érdekek érvényesülését.<sup>65</sup> Ebből az alapvetésből született az összes alább ismertetett jogi megoldás és konstrukció.

62 Witkowski, *W.*: i. m. (11. jz.) 355.

63 Ydit, *M.*: i. m. (3. jz.) 209.

64 Uo. 209–210.

65 Simon Chesterman: *You, the People. The United Nations, Transitional Administration and State-Building*. Oxford University Press, Oxford, 2004. 20. Az ezzel a rendezéssel létrehozott lengyel

Danzig Szabad Város az önálló államiság több attribútumával volt felruházva, mint annak idején Krakkó. Ennek megfelelően Danzig rendelkezett saját állami zászlóval és címerrel, valamint kereskedelmi lobogóval, továbbá 1924 óta saját jegybankkal és saját pénznemmel is. A Danzigi Bank ugyanis jogosult volt kibocsátani az úgynevezett gulden helyi pénznemet, melynek árfolyamát az angol font-hoz igazították: egy angol font huszonnégy guldent ért.<sup>66</sup> A városi és városkörnyéki rendet 2000 fős állami rendőrség felügyelte, amely a legmodernebb könnyűfegyverekkel volt felszerelve és tartalékosokkal is kiegészült. Ez a testület ellátta a kikötői rendőrség feladatait, illetve foglalkozott idegenrendészettel is. Végül a szabad város rendelkezett saját önálló postaszolgálattal is, tehát a külfölddel való ilyen jellegű érintkezésben nem volt kénytelen mindenben a lengyel postára támaszkodni.<sup>67</sup> A szabadállam alapvetően saját magát igazgatta a saját hatalmi szervei és közigazgatása révén. A Nemzetek Szövetsége ebben a folyamatban inkább csak felügyelői és döntőbírói szerepet játszott.<sup>68</sup>

Danzig Szabad Város a külpolitikában ugyanakkor nem volt szuverén. Az 1919-ben és 1920-ban született rendezés értelmében nem rendelkezett nemzetközi jogalanyisággal, és emiatt nem folytathatott önálló külpolitikát sem. Érdekeinek képviselője a lengyel állam diplomáciai és konzuli apparátusára hárult. Ez vonatkozott arra az esetre is, amikor a danzigi állampolgárok külföldön bajba kerültek. Ilyenkor a lengyel konzulátusoktól kérhettek védelmet, illetve segítséget, annak ellenére, hogy ők a szó szoros értelmében nem voltak lengyel állampolgárok.

A lengyel állam elvben köteles volt hivatalosan kifejtett kérésre lehetővé tenni a danzigi állampolgárok bevonását a külföldön működő lengyel konzulátusok munkájába, de ez csak egy esetben valósult meg, a hamburgi lengyel konzulátus esetében. Ugyanakkor a lengyelek többször sikeresen „kivédtek” azt, hogy danzigiakat bevonjanak fontosabb nemzetközi konferenciák munkájába, pedig arra is kötelezték őket, hogy a delegációjukban helyet biztosítsanak a szabadállam képviselőinek. Emiatt a danzigi delegátusok 1923-ban nem tudtak részt venni a berni nemzetközi vasúti konferencián, sem pedig 1924-ben az Egyetemes Postaegyesület stockholmi konferenciáján.<sup>69</sup>

A lengyel állam érdekeinek danzigi képviselőjét egy diplomáciai iroda látta el, melynek nevében azonban nem szerepelt a „diplomáciai” jelző. A Lengyelország Főbiztosa Danzigban (franciául: Commissaire Général de la République de Pologne auprès de la Ville Libre) címre hallgató tisztviselő és apparátusa értelemszerűen Danzigban székelt, ahol diplomáciai immunitással is bírt. Danzig Szabad Város

---

korridor volt még egy előnye – területileg elválasztotta a német fennhatóságú Kelet-Poroszországot Németországtól. Uo. 20.: 29. jz.

66 A poszt-daytoni Bosznia-Hercegovinában jó néhány évtizeddel később a békeépítő nemzetközi közösség hasonló megoldást választott – a boszniai konvertibilis márka árfolyamát stabilan a német márkához kötötték.

67 *Ydit, M.*: i. m. (3. jz.) 193–194.

68 *Ralph Wilde*: From Danzig to East Timor and Beyond. The Role of International Territorial Administration. *The American Journal of International Law* 95. (2001) 3. sz. 596.

69 *Ydit, M.*: i. m. (3. jz.) 199.



azonban sem Varsóban, sem másutt nem rendelkezett önálló külképviselettel. A város nevében egyébként a Szenátus elnöke volt jogosult aláírni a nemzetközi megállapodásokat. Azokat azonban Lengyelországgal is kénytelen volt megtárgyalni.<sup>70</sup>

Ez a konstrukció természetesen sok súrlódásra adott okot és néha konfliktusokhoz is vezetett. Ezek az ügyek egészen Hágáig eljutottak. Az ottani Állandó Nemzetközi Bíróság egyik 1930. évi tanácsadó véleményében<sup>71</sup> megpróbálta kijelölni a lengyelek és a danzigiai külügyi mozgásterének határait, illetve az érintkezésük elveit. A vélemény értelmében tehát a lengyel kormány nem folytathatott olyan külpolitikát Danziggal kapcsolatban, amely az utóbbi akarata ellenére fogalmazódott meg, ugyanakkor Danzig sem várhatta el Varsótól az olyasfajta „danzigi” külpolitika folytatását, amely ellentétes lenne saját politikájával. Természetesen Danzig Szabad Város külpolitikai lehetőségei az önálló külképviselet és nemzetközi cselekvőképesség híján jóval korlátozottabbak voltak, mint a lengyel állam mozgásteré, amely a Nemzetek Szövetségének fontos és megbecsült tagjai közé tartozott. A danzigi szervek kifelé irányuló postája is a varsói külügyminisztériumon keresztül ment. A kivételt csupán a Nemzetek Szövetségének Tanácsával, annak főbiztosával és az Állandó Nemzetközi Bírósággal való levelezés jelentette. Lengyelország tehát sokkal könnyebben tudta a danzigiakat kész tények elé állítani, mint fordítva.<sup>72</sup>

A szuverenitás korlátozásának részét képezték azok a korlátozások is, amelyek a fegyveres erőkre és a fegyverkezésre vonatkoztak. A Nemzetek Szövetsége Tanácsának előzetes beleegyezése nélkül a terület nem szolgálhatott katonai vagy tengerészeti bázisként, továbbá nem emelhetett erődítményeket és nem gyárthatott fegyvereket.<sup>73</sup> Lengyelország, amely az 1920-as lengyel–szovjet háború idején nagyon rossz néven vette a francia fegyverszállításokat megnehezítő helyi munkás- és vasutassztrájkot, mindenképpen törekedett arra, hogy legalább muníciós raktára és kisebb katonai egysége legyen a kikötő közelében. A danzigiak viszont az ott tárolt hadianyag robbanásától féltek – legalábbis hivatalosan. Lengyelország 1925-ben valóban elfoglalta a Westerplatte erődben lévő raktárat, és csapatai ott maradtak egészen a II. világháború kitöréséig. Ettől kezdve állandó vita tárgyát képezte, hogy a helyiek képviselői jogosultak-e ellenőrizni a westerplattei raktárakat vagy sem. A Nemzetek Szövetségének Tanácsa is foglalkozott e kérdéssel és egyezsége ösztönözte a vitázó feleket. Danzig és Lengyelország 1928-ban kötötte meg erről szóló szerződését. Az akkor aláírt dokumentumban úgy döntöttek, hogy csak személyesen a danzigi rendőrség vezetője jogosult a raktárak ellenőrzésére. A lengyel katonai őrsg egyébként nem volt jelentős – a feszült 1930-as években is csupán 22 tisztből és 66 katonából állt.<sup>74</sup>

70 Uo. 198.

71 Permanent Court of International Justice, Advisory Opinion, Series B., No. 18. (1930. aug. 26.) 13.

72 *Ydit, M.*: i. m. (3. jz.) 199.

73 Uo. 197.

74 Uo. 207–208.

A lengyel állam helyi előjogai főleg azokat a területeket érintették, amelyek a kikötő zavartalan használatához, illetve a lengyel–danzigi vámunió működtetéséhez kötődtek. A danzigi kikötőt egy közös kikötőhatóság (The Danzig Port and Waterways Board) felügyelte, amelybe a lengyel állam, illetve a szabad város 5-5 képviselőt delegált. A semlegesnek számító elnök által irányított testület fő feladata a kikötő kihasználásának és igazgatásának az ellenőrzése volt. A munkáját segítette egy 120 fős speciális kikötői rendőrség, amely 1934 előtt még a danzigi rendőri erők kötelékébe tartozott. 1934 és 1939 között azonban e vegyes rendőri testület már csak a kikötőhatóságnak volt alárendelve. A kikötővel kapcsolatos összes nyereséget és veszteséget fele-fele arányban kellett megosztani Lengyelország és Danzig között.<sup>75</sup>

Közvetve a kikötő működtetésével függött össze a vasúti hálózat és a postaszolgálat megszervezése is. A vasút ellenőrzése és adminisztrálása alapvetően a lengyel állam feladata lett. Csupán a kisvasút és a villamosok tartoztak Danzig tulajdonába. Ugyanakkor a Lengyel Vasúti Igazgatóság nem rendelkezett szuverén jogokkal Danzigon belül, hanem kénytelen volt alárendelni magát a helyi jogszabályoknak. A helyi ingatlanadó fizetéséből viszont kivonták a lengyel vasutak tulajdonát.<sup>76</sup>

Érdekes, de a legtöbb vitát nem a közlekedés, hanem a posta- és távírdszolgálat megszervezése okozta a lengyel–danzigi viszonyban. Ezek a viták az úgynevezett postaláda-háborúban kulmináltak 1925-ben. Akkor a lengyel posta saját ládákat próbált elhelyezni Danzig közterein. Tette ezt annak ellenére, hogy a főbiztos 1922. évi döntése értelmében a lengyelek csak a kikötőben nyithattak volna postafiókot. Ezúttal nem kevesebbről volt szó, mint a lengyel területek és a szabad város közötti érintkezés ellenőrzéséről, de a kifelé irányuló kommunikáció sem volt mellékes. Nem meglepő tehát, hogy ezzel a kérdéssel a főbiztoson kívül a Tanács is foglalkozott, sőt a hágai bíróság is állást foglalt ebben az ügyben egy tanácsadó véleménnyel.<sup>77</sup>

### A közjogi felépítés és a politikai fejlődés

A nemzetközi közösség által 1920 végén jóváhagyott helyi alkotmány értelmében a törvényhozó hatalom a 120 tagú<sup>78</sup> egykamarás Népgyűlést (Volkstag) illette meg, amelynek tagjait négyévente választották, mégpedig demokratikus – azaz általános, egyenlő, titkos és közvetlen – választójog alapján. A választások tisztaságát végső soron a danzigi Legfelső Bíróság felügyelte, amelyhez a választások érvényessége

<sup>75</sup> Uo. 202.

<sup>76</sup> Uo. 204. A Danzig Szabad Város területén áthaladó lengyel vasút sajátos igazgatása nem volt példa nélküli a történelemben. 1872 és 1919 például Németország is hasonlóképpen igazgatta a luxemburgi vasutat, vagy 1898 és 1950 között az oroszok a kínai területen áthaladó orosz–mandzsúriai vasúti infrastruktúrát.

<sup>77</sup> Permanent Court of International Justice, Advisory Opinion, Series B., No. 11.

<sup>78</sup> Ez a létszám 1930-ban 72 főre csökkent. Ld. *Witkowski, W.*: i. m. (11. jz.) 356.

miatt is panaszt lehetett emelni. A képviselő-testület egyébként saját akaratából vagy a Szenátus által jóváhagyott referendum követelésére oszlathatta fel önmagát. A döntéseit egyszerű vagy minősített (azaz kétharmados) többséggel fogadhatta el, a határozatképességhez pedig a képviselők legalább felének a jelenléte volt szükséges.<sup>79</sup>

A Népgyűlés komoly kreációs jogokkal is rendelkezett – megválaszthatta saját elnökét, alelnökét, illetve titkárát. Ez a szerv választotta meg továbbá azokat a delegátusokat, akik a különböző nemzetközi konferenciákon és tanácskozásokon képviselték Danzigot. Innen merítette legitimitását a végrehajtó hatalmat gyakorló Szenátus, amelynek tagjait a Népgyűlés választotta meg négy évre, mégpedig titkos választással. Természetesen ennek a szervnek tartozott felelősséggel is, tehát a parlamenti bizalom nélkül Danzigban sem lehetett kormányozni. A szenátorok egy része szakember volt, a többiek inkább politikusok. A szakember szenátorokat egy időben fősenátoroknak is hívták. A danzigi Szenátusban ebben az időben egyszer sem ült lengyel.<sup>80</sup>

A szenátorok közül egyet mindig elnöknek és egyet alelnöknek választottak. A szenátusi ülések rendszerint titkosak voltak, de a testület köteles volt ellátni a szükséges információval a Nemzetek Szövetségének Tanácsát. A Szenátus felügyelte és irányította az egész danzigi közigazgatási apparátust, kinevezte a köztisztviselőket, előkészítette és végrehajtotta a költségvetést, azaz kormányként működött. Ugyanakkor nemcsak a végrehajtás, hanem a jogalkotás területén is komoly pozícióval rendelkezett. A Szenátusnak például halasztó hatályú vétőjoga volt a Népgyűlés határozataival szemben, továbbá népszavazást írhatott ki az általa vitatott jogi normákról.<sup>81</sup>

A bírósági szervezet követte az akkori polgári Európában megszokott modelleket. Ennek megfelelően a közigazgatástól függetlenül működött. A bírakat egy speciális bizottság választotta és ebbe a Nemzetek Szövetsége nem nagyon tudott beleszólni. Egyébként az egész szervezet hasonlított az akkori németországi mintára – az alapszinten álltak az elsőfokú bíróságok, összesen négy (Amtsgericht), felettük állt a Fellebbviteli Bíróság (Landesgericht) és a felett pedig a Legfelső Bíróság (Obergericht). Danzig rendelkezett saját ügyészséggel (Staatsanwaltschaft) és külön rendőri bírósággal, amely a kisebb szabálysértéseket bírálta el.<sup>82</sup>

Danzig Szabad Város területe összesen öt járásra volt felosztva, ebből kettő városi és három vidéki jellegű volt. Az első kategóriába maga a város és a közeli Sopot település tartozott. A helyi önkormányzatok ezen a járási, valamint települési szinten működtek. Mindegyiket közvetlenül választották. Az önkormányzati ügyekben a végrehajtó hatalom a választott képviselő-testületek által ellenőrzött szervekhez tartozott. A hatalmi terminológia hasonló volt, mint az „országos” (azaz városállami) szinten.<sup>83</sup>

79 *Ydit, M.*: i. m. (3. jz.) 191–192.

80 *Witkowski, W.*: i. m. (11. jz.) 356.

81 *Ydit, M.*: i. m. (3. jz.) 192.

82 Uo. 193.

83 *Witkowski, W.*: i. m. (11. jz.) 357.



A danzigi politikai élet nagymértékben hasonlított a németországi politikára, beleértve annak pártrendszerét és a politikai fejlemények dinamikáját is. Az egyetlen kivételt talán a kisebbséget képviselő „lengyel párt” jelentette. Sokáig a legjelentősebb pártnak a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) számított, amely egészen 1933-ig, a nácik hatalomra jutásáig tudta irányítani a térséget, hiszen az akkori elnökök e párt színeiben politizáltak. A második legjelentősebb erő a német nemzetiszocialisták képviselték, akiket egyébként Németországból irányítottak. Mellettük jelen voltak még a helyi közéletben a katolikus centripártiak, a szociáldemokraták és a kommunisták is. 1933-ban azonban a választásokat 50%-os többséggel megnyerő nácik átvették a hatalmat, és azt azután már nem engedték ki a kezükből. Igaz, egészen 1939-ig a nemzetközi közönség felügyelete alatt voltak kénytelenek kormányozni, ami például abban is megnyilvánult, hogy nem tudták felszámolni a többpártrendszert.<sup>84</sup>

### A Nemzetek Szövetségének és főbiztosának szerepe Danzigban

A Danzig Szabad Város és a Nemzetek Szövetsége<sup>85</sup> közötti jogi kapcsolatot a versailles-i békeszerződésnek korábban már idézett 103. cikkelye alapozta meg. A világszervezet feladata lett tehát a danzigi alkotmány és demokratikus kormányzat védelme, továbbá Danzig megvédése a külső agresszióval szemben, és végül a lengyelek és a danzigiak közötti nézeteltérések elsimítása. A Nemzetek Szövetsége ennek értelmében, illetve ennek megfelelően egy főbiztost nevezett ki Danzigba, aki a helyi alkotmány garantálója lett, valamint neki kellett első fokon elbírálnia a lengyel állam és a danzigiak között keletkezett azon jogvitákat, amelyek a terület státusára vonatkozó nemzetközi megállapodásokból következtek.<sup>86</sup> A főbiztos tehát egyfajta döntőbíró és főfelügyelő lett. A főbiztosnak valóban rengeteg munkája volt, mert a szabad város szervei nagyon sok lengyel lépést panaszoltak be nála. Több mint 8 döntést hozott a 66 vitás ügyben – igaz, ezek többségét valamelyik fél megfellebbezte a Nemzetek Szövetsége Tanácsánál, ez volt ugyanis az a fórum, amely legfelső szinten eldönthette e vitákat. Ez a szerv általában a főbiztosnak adott igazat, csupán egyetlen esetben változtatta meg érdemben a határozatát.<sup>87</sup> A Tanács ezekben az ügyekben többször a Hágában székelő Állandó Nemzetközi Bírósághoz fordult, amely általában tanácsadó véleményeivel segítette azt.<sup>88</sup>

A mindenkori főbiztos tehát egyáltalán nem volt könnyű helyzetben. Mindez különösen igaz volt az 1933 utáni időszakban, amikor bizonyos mértékig végig kellett néznie a szabad város „nacifikálását”. Ezt a folyamatot az egyes főbiztosok nem nézték tétlenül. Ebben az időszakban viszont a főbiztos már nem annyira a

84 Ydit, M.: i. m. (3. jz.) 194.

85 E szervezet jellegéről és szerkezetéről ld. Blahó András–Prandler Árpád: Nemzetközi szervezetek és intézmények. Aula, Bp., 2005. 47–58.

86 Ydit, M.: i. m. (3. jz.) 195.

87 Uo. 195.

88 Uo. 190. és 195.

kétoldalú vitákat továbbította a Tanács elé, hanem sokszor az egyes danzigi lakosok és csoportok panaszait, amelyek a helyi alkotmány rendelkezéseinek a helyi hatalmi szervek általi megsértését kifogásolták.<sup>89</sup>

A főbiztos megbízatása rendszerint három évre szólt. Természetesen a főbiztos diplomáciai immunitást élvezett. A szabadállam majdnem húszéves fennállása alatt összesen tíz főbiztos cserélődött ki ezen a posztón. Közülük négyen britek voltak, ketten olaszok, egy-egy pedig dán, holland, ír és svájci.<sup>90</sup> Nem mindegyik töltötte ki azonban az előírt hároméves időszakot. A legutolsó főbiztos, a svájci állampolgárságú Burckhardt jogászprofesszor 1939. szeptember 1-jén a bevonuló németektől két órát kapott arra, hogy elhagyja a várost!<sup>91</sup> Annak ellenére is ez a sors várt rá, hogy a nemzetközi szervezet intencióinak megfelelően az elődjénél-vissza fogottabban, jogászasabban próbálta mérsékelni az egyre kevésbé szabad városban érvényesülő tendenciákat.

A II. világháború alatt Danzig a Német Birodalom szerves része lett, így részesült a legyőzöttek sorsában is. A háború után nyilvánvalóvá vált, hogy Danzig többé nem tartozhat Németországhoz, és az is hamar egyértelművé vált, hogy szabad városi státusát sem kapja vissza. Az 1945-ben alakult ENSZ sem akart a városba főképviselőt küldeni. A terület lengyel fennhatóság alá kerülését senki sem vitatta. A képzeletbeli végső pecsétet a város hovatartozására az 1975-ben elfogadott Helsinki Záróokmány aláírói tették.<sup>92</sup>

## Összegzés

A danzigi és a krakkói szabad város(állam) nemzetközi szerepe minden hasonlósága mellett sokban különbözött egymástól. A Nemzetek Szövetsége – bár e szervezet mögött is nagyhatalmi érdekek álltak – sokkal lazábban felügyelte Danzigot, mint a Lengyelországot korábban felosztó nagyhatalmak Krakkót. A danzigi önállóság legfőbb ellenfele Lengyelország volt, amely ugyan fontos regionális szerepet játszott Európában, ereje azonban nem volt mérhető a bécsi kongresszus utáni Ausztriához, Oroszországhoz és Poroszországhoz.

A különbségek másik része az adott kor különbözőségéből, továbbá – Danzig esetében – a korábbi (egyebek mellett Krakkóban szerzett) tapasztalatok feldolgozásából és végül az események eltérő politikai dinamikájából fakadt. Az utóbbi szempont talán a legjelentősebb. A 19. századi Krakkó esetében ugyanis a kezdetben kapott önállóság az 1830/1831. évi sikertelen lengyel függetlenségi felkelés hatása alatt zsugorodni kezdett, és az 1840-es évekre a helyi közjogi szervek hatalmi pozíciója majdnem teljesen elsorvadt. Danzig esetében éppen ellentétes folya-

<sup>89</sup> Uo. 196.

<sup>90</sup> Erről ld. uo. 196.: 20. jz.

<sup>91</sup> Ezen főbiztos nagyon érdekes visszaemlékezéseket hagyott hátra erről az időszakról. Ld. C. J. Burckhardt: *Meine Danziger Mission*. Zürich–München, 1960.

<sup>92</sup> C. A. Whomersley: *The international legal status of Gdansk, Klaipeda and the former East Prussia*. *International and Comparative Law Quarterly* 42. (1993) 926–927.

mat zajlott le. Itt a Nemzetek Szövetsége egyenletesebben kezelte a danzigi szervezetek mozgásterét, pedig az 1933-ban a helyi törvényhozásban hatalomra került német nemzetiszocialisták nem bizonyultak könnyű és kooperatív partnernek a nemzetközi közösség számára. Ellenkezőleg, a Nemzetek Szövetségének tisztviselői egyre kevésbé tudtak mit tenni az agresszív helyi nácikkal, akik mögött németországi pártfogók álltak. A danzigi állam utolsó esztendei izgalmas képlet elé állították a korabeli és a későbbi szemlélőket, amikor a demokratikus nagyhatalmi közösség gyámkodása mellett egy tekintélyelvű, majd diktatórikus rezsim volt születőben, mégpedig a helyi lakosság demokratikus akaratából.

#### IVÁN HALÁSZ

##### POLISH CITY-STATES UNDER INTERNATIONAL SUPERVISION IN PRE-1939 EUROPE: CRACOW AND DANZIG AS FREE CITIES

The study deals with two areas of „free city” status which emerged on Polish territory – the Republic of Cracow which existed between 1815 and 1846, and the Free City of Danzig which subsisted from 1919 and 1939. Both entities came to existence through the will of the great powers which emerged victorious from previous wars – the first at the Congress of Vienna, the second as part of the Versailles peace system. While officially both areas were regarded as „free state” or „free city”, in practice both manifested a peculiar mixture of local self-government and international supervision. As a matter of fact, in questions of truly great importance it was almost the second factor that prevailed.

The differences in the features of international supervision mainly sprang from differences between the two periods. Namely, in the first half of the 19<sup>th</sup> century there existed no international organisation of universal extension and general competence assumed in the interwar period by the League of Nations. Consequently, the interests of great powers were asserted directly in Cracow through the agency of the personal representatives of Russia, Austria and Prussia. In the interwar period, on the other hand, international control took a more sophisticated form through the mediation of the League of Nations.

The political and constitutional development of both Cracow and Danzig was fairly dynamic in the period investigated here. Yet there was an important difference: while in the Republic of Cracow the room of manoeuvre for the local political bodies decreased and the influence of the great powers increased constantly, in the Free State of Danzig, where such a development would have been highly justified, the process went in fact the other direction. Here the local representative of the League of Nations and his apparatus faced ever increasing difficulties from the 1930s in dealing with the local Nazis who, while enjoying the external support of Nazi Germany, acquired political legitimacy through popular backing gained in the course of free elections. It is thus far from surprising that Danzig became one of the first theatres of the struggles which shortly evolved into WW2.

The study does not focus exclusively on the political developments, however; it also tries to picture the international legal status of the two entities, as well as their constitutional structures, touching upon such aspects as the workings of local self-government, the legal status of ethnic minorities, the problem of customs duties, the organisation of postal services, or the problem of currencies used.





## A magyarországi Anjou-kutatások francia és olasz szemmel

*L'Ungheria angioina* (Az Anjou Magyarország).  
Szerkesztette Csukovits Enikő. Viella, Róma, 2013.  
(Bibliotheca Academiae Hungariae. Studia 3.)

Másfél évvel ezelőtt hagyta el a nyomdát *Az Anjou Magyarország* című olasz nyelvű tanulmánykötet, mely kilenc magyar szerző értekezését tartalmazza. A Római Magyar Akadémián 2013. november 27-én a művet három neves Anjou-kutató mutatta be. Armand Jamme (Lyon), Vinni Lucherini (Nápoly) és Serena Morelli (Nápoly) az egykori Anjou-országok utódállamai tudományosságának látószögéből vették szemügyre a könyvet, és vizsgálták meg azt, mit hasznosíthatnak az itáliai és francia történészek magyar kollégáik munkáiból, amikor egy, a közös dinasztia által kormányzott országról írnak. Az előadások szerkesztett változatát abban a reményben adjuk közre, hogy tanulságul szolgálhatnak minden olyan magyar kutatónak, akik a magyar történelmet az összehasonlítás igényével vizsgálják.

Armand Jamme: *Az Anjou Magyarország*  
című kötet olvasása közben

*Az Anjou Magyarország* címet viselő kötet a legújabb kutatási eredmények összegzését adja egy olyan monarchiáról, amely már a középkorban is nagy tekintélynek örvendett. Bernard Ayglier provenç-i bíboros 1269-es megállapítása szerint az országot „hihetetlen hatalom” jellemezte, uralkodója pedig minden északi és keleti népet megrémített, mikor hadba vonult. A magyar királyok a 13. század végétől kezdve a következő országok uralkodójának is címezték magukat: Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Bulgária és a kunok országa. Különös örömmel töltött el e kötet olvasásakor, hogy mindennek ellenére nyomát sem találjuk benne a magyar nagyhatalmi múlt dicsőítésének. Ellenkezőleg, a kötetbe foglalt kilenc tanulmány két fő célkitűzést kíván megvalósítani: egyrészt bemutatni a 14. századi Magyarországgal kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket, másrészt pedig kísérletet tenni arra, hogy kapcsolódási pontokat keressen más európai országok középkortudományával. Köszönet illeti a Római Magyar Akadémiát és a Viella kiadót, akik a mű kiadásával lehetővé tették, hogy a magyar történelmet az európai fejlődésbe jobban beágyazva vizsgálhassuk.

Magyarország 14. századi történetét egy olyan dinasztia határozta meg, amely a híres Capeting uralkodó, Szent Lajos nemzetségéből származott, akit egyébként

éppen 1297-ben avattak szentté, alig három évvel azelőtt, hogy leszármazottja, I. Károly megkezdte volna küzdelmét a magyar trón megszerzéséért. A magyar Anjou-család szent származása húsz évvel később, 1317-ben vált még fontosabbá, mikor egy másik Lajos, még hozzá Anjou Szent Lajos, I. Károly nagybátyja kanonizációjára került sor. I. Károly ekkor éppen magyarországi uralma megszilárdításán fáradozott, amihez így családi örökségként az uralkodói szentség fogalmát is felhasználhatta, mondván, az ő családja joggal léphet a kihalt Árpád-ház örökébe, amely olyan illusztris ősökkel rendelkezett, mint az alapító Szent István, vagy a 11. század végén élt Szent László.

E kötet azonban elsősorban nem a szimbólumokra koncentrál, hanem a történetírás hagyományos nézeteit vizsgálja meg újra, mégpedig azzal a szándékkal, hogy a magyar középkorkutatást jobban beillesse az európai történetírás kereteibe. A kiadók ezért választották azt az akár kockázatosnak is tekinthető döntést, hogy nem egyetlen magyar történészt kértek fel egy összefoglaló megírására – pedig bizonyára több olyan kutató dolgozik a magyar tudományos szférában, aki elmélyülten ismeri a 14. század történetét –, hanem egyes résztémák szakértőit bízták meg azzal, hogy a fontos csomópontokra, konkrét kutatási témákra koncentrálnak, és vessék össze a történetírás elméleti alapvetéseit a legfrissebb kutatási eredményekkel. Rögtön meg is jegyzem, hogy ez a döntés, amelyet nyilvánvalóan a jövőbeli kutatásokat, valamint a gyakorlati megismerést szem előtt tartva hoztak meg, a nem középkorkutató olvasóközönséget zavarba ejtheti, és ez a zavar csupán a könyv végére oldódik fel. A középkorász viszont olyan elmélyült, gazdag – ráadásul a magyar címetek olasz fordításban is közlő – szakirodalmon alapuló elemzések egész sorával találja szembe magát, amely lehetővé teszi számára, hogy a magyar történetírás és történelem egyes részleteit jobban beépíthesse a saját közegében kialakult történeti gondolkodásba. Ez a kötet tehát egyértelműen ledönt egy falat, a nyelvi nehézségek falát.

A kötetben olvasható kilenc, különböző hosszúságú tanulmány a magyar történelem egy viszonylag rövid időszakának (hiszen mindent egybevéve az 1300 és 1387 közötti periódusról van szó) olyan fontos kérdéseit vizsgálja, mint a politika, az adminisztráció és a gazdaság fejlődése, de szó esik az udvari kultúra kialakulásáról is. Mindazonáltal dominánsan intézménytörténeti megközelítés jellemzi a művet.

E látszólag rövid időszak alatt két olyan király is uralkodott Magyarországon, akik saját korukban feltehetően az egész európai kontinens legnagyobb hatalmú uralkodói voltak. Az 1330-as évektől kezdve I. Károly hatalma Európa egyik legfegyverezettebb hadseregén, valamint az ország északi részén nem sokkal korábban feltárt aranykincslet kiaknázásán alapult, és mindez az európai politikai küzdőtér egyik legfontosabb szereplőjévé tette. Drámai az ellentét a között, hogy milyen gyenge volt, amikor 1300-ban 12 éves gyermekként, mindössze 3 hajóval és 150 lovasból álló kísérettel megérkezett a horvát partokra, és a között, amikor 30 évvel később, fényes udvartartásával tért vissza szülőhazájába, a nápolyi királyságba, és gazdag aranykincsekkel halmozta el a helyi nemeseket. Fia és örököse, I. Lajos megnövelte az ország területét, és 1370-ben a lengyel trónt is megszerezte, amivel egyértelműen a korabeli Európa leghatalmasabb uralkodójának számított. Az mindenesetre kétségtelen, hogy nagyobb hatalma volt, mint IV. Károly császárnak, vagy éppen a francia



királynak, akinek országa nagyobbik részét ekkor az angolok uralták. Nem véletlen tehát, hogy a történetírás „Nagy” Lajosként örökítette meg alakját.

A magyar történelemnek ezt az évszázadát régebben sokféleképpen értelmezték, s ezért e kötet szerzőinek sokszor sematikus interpretációkkal kellett vitába szállniuk, hogy a legfrissebb kutatási eredmények fényében jobban belehelyezhessék történeti összefüggéseibe a korszakot. Franciául azt mondanánk: *Quel l'était l'enjeu?* A kérdés az Anjouk egész történeti szerepét érinti: vajon importálták Magyarországra a politikai, intézményi, gazdasági és kulturális rendszert, és ezzel teremtették meg a fejlődés alapjait? Vagy éppenséggel túlnyomórészt a magyar környezet által meghatározott, helyi erőket szervezték újra, és így sikerült elérniük ezt a csúcspontot? Pontosan erre a kérdésre próbálnak meg választ adni *Az Anjou Magyarország* című új kötet tanulmányai.

A kötet szerkesztője, Csukovits Enikő saját tanulmányában az elmúlt kétszáz év historiográfiájának azokat az állításait utasítja el, amelyek szerint az Anjouk azzal játszottak meghatározó szerepet az ország fejlődésében, hogy francia és/vagy nápolyi eredetű intézményeket honosítottak meg, így alakítva át például a hadszervezetet, az *inquisitio* bevezetésével pedig a jogi eljárásrendet. A túlnyomórészt nápolyi–francia modellek átvételének bizonyítékát e történészek a magyar uralkodók itáliai utazásaiban vélték megtalálni. Ez természetesen elavult megközelítés, ám az igaz, hogy ha valaki végigolvassa a kötet kilenc tanulmányát, mégis arra a következtetésre jut, hogy a 14. századi magyarországi fejlődés egész folyamata visszavezethető a külföldi medievisták által is jól ismert jelenségekre. Horváth Richárd tanulmányából például kiviláglik, hogy Magyarországon a 13. század volt a „várépítési boom” időszak, amelynek olasz megfelelője, az *incastellamento* igencsak ismerősen hangzik a római történészek számára. Ez a folyamat, Magyarországon éppúgy, mint Lazióban, a társadalmi elit átalakulásának az egyik elemeként zajlott le; a főúri hatalom megerősödésén alapult, és a királyi hatalom számára potenciálisan veszélyt hordozó, nagy kiterjedésű főúri tartományok létrejöttét hozta magával. A Zsoldos Attila által írt fejezetet olvasva az is kiderül, hogy milyen nehéz pontosan definiálni azt a társadalmi kategóriát – tartományúr, báró, vagy éppen oligarcha –, amely e fejlődés során kialakult a 13. századi Magyarországon, és amely társadalmi réteg egésze, vagy legalábbis nagy része nyílt harcba keveredett uralkodójával, I. Károllyal. Hasonló definíciós problémákkal egyébként minden történésznek szembe kell néznie, aki a késő középkori arisztokráciát vizsgálja.

Vannak olyan magyar intézmények és tisztségek, amelyek részben megfelelnek a más európai országokban is megtalálhatóaknak, mint például a bandériális hadszervezet, amelyről korábban leginkább azt tartották, hogy Franciaországból importálták. A minta jelentőségét azonban eddig eltúlozták, hiszen a rendszer kifejlődéséhez mindenképpen hozzájárultak a középkori Magyarország különleges viszonyai is. Nem voltak könnyű helyzetben a kötet szerzői akkor sem, amikor az e viszonyok leírásához szükséges fogalmi készletet keresték, mi több, olykor ezt nekik kellett megteremteniük azért, hogy a különböző kultúrák közötti kapcsolatot és egyezéseket megértessék, vagy még inkább azért, hogy a magyar társadalmi-politikai fejlődés sajátos elemeit jobban kidomborítsák. Igyekezetükkel sokat segítettek az olvasónak

abban, hogy átlássa a magyar történelmi problémák összetettségét. Ha mélységükben vizsgáljuk a magyarországi Anjouk által használt és alkotott rendszereket, valamint hatalmi mechanizmusokat, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy azok valójában igen kevés hasonlóságot mutatnak a nápolyi rendszerekkel. Ez különösen Csukovits Enikő, Zsoldos Attila és Weisz Boglárka tanulmányaiból tűnik ki. Akár azt is mondhatnánk, hogy az Anjouk Magyarországon valójában az utolsó Árpádok voltak.

A kötet olvasásakor az a benyomásunk is támadhat – legalábbis ha francia történeusként olvassuk, mint e sorok írója –, hogy létezett egy olyan kormányzási stílus, amit tipikusan az Anjouk jellegzetességének tekinthetnénk, ám valójában inkább a Capetingekre volt jellemző. Ez abban nyilvánult meg, hogy az uralkodó féltékenyen őrizte kiváltságait, a parlament összehívása nélkül próbált uralkodni, a királyi tanács segítségével, amelybe tetszése szerint hívott meg tagokat; legfőbb bírói szerepét pedig arra használta fel, hogy a lázadás lehetséges forrásait elfojtsa, valamint hogy birtokait fokozatosan kiterjessze a királyság területén épült várak jó kétharmadára. Mindez véleményem szerint egyértelműen párhuzamba állítható azzal a kormányzási formával, ami a francia királyokat jellemezte Fülöp Ágosttól Szép Fülöpig. Más szóval, e kötet is megerősíti, hogy a Capeting-dinasztia leszármazottait közös értékek jellemzik. Ezek az értékek azonban sokkal inkább egy önálló magyar hatalmi fejlődés vonatkozásában és a nagy európai dinasztiákkal való konkrét kapcsolat tükrében értelmezhetőek, mintsem valamifajta importált társadalmi és politikai modellként. E kötet világosan fogalmaz a tekintetben, hogy Magyarország fokozatos „nápolyizálódása” a 14. század folyamán nem létezett.

Az *Anjou Magyarország* tehát igen fontos könyv a tudós közönség számára: gazdag szakirodalmi hivatkozásai segítségével megvilágítja a magyar történelemnek ezt a középkor és az újkor megértése szempontjából oly fontos korszakát, lehetővé teszi, hogy részletes bepillantást nyerjünk a magyar történetírás aktuális vitáiba, így Magyarországon kívül is megismerteti a magyar kutatók munkáit. Segítségével többek között mélyebben megérthetjük azokat a magyar történészek által publikált egyéb tanulmányokat is, amelyek 1998 és 2005 között jelentek meg az *Ecole française de Rome* kiadványaiban.

Vinni Lucherini: Az Anjou Magyarország: nápolyi minták és hatások  
vagy autonóm fejlődés? Gondolatok egy új kötet kapcsán

2013. november 27-én a Molnár Antal által vezetett Római Magyar Akadémián, 2014. június 12-én pedig a nápolyi L'Orientale Tudományegyetemen rendezett „Magyar kulturális napok” keretében zajlott a *L'Ungheria angioina* című kötet bemutatója. A könyvet a római Viella kiadó jelentette meg, újfent bizonyítva kiemelkedően előremutató kiadói politikáját. Egy olyan könyv, amely *Az Anjou Magyarország* címet viseli, már önmagában is fontos újdonság az európai középkorkutatásban, és különösen az olasz nyelvű publikációk között. Az ugyanis teljesen egyértelmű, hogy a magyar kutatók régóta végeznek elmélyült – és ahogy ez a

kötet is bizonyítja, magas színvonalú – kutatásokat a magyar történelem azon korszakáról, amely az Anjou-dinasztia magyarországi jelenlétével esik egybe, viszont igen nehéz, sőt szinte lehetetlen volt e témáról olasz nyelvű publikációkat olvasni, hacsaknem igen régi írásokat. Hiszen ha olyan, olasz nyelven is hozzáférhető tanulmányt kerestünk, amely kifejezetten a magyar történelem e korszakával foglalkozik, egészen Hóman Bálint magyarul 1928 és 1934 között Budapesten megjelent *Magyar történetének* egyik fejezetéig kell visszamennünk, amelyet olaszra *Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290–1403* címen fordítottak le és adtak ki újra 1938-ban Rómában. Ez a könyv tehát jó 75 évvel ezelőtt íródott, ráadásul olyan sajátos megközelítésben tárgyalja a magyar középkort, amely igencsak elavulttá teszi a művet, mind módszertani, mind tartalmi szempontból.

Néhány oldalnyi terjedelemben foglalkozott a 14. század első felének magyarországi helyzetével Émile Léonard *Les Angevins de Naples* című műve is, amely franciául 1954-ben, olaszul pedig néhány évvel később látott napvilágot. Annak ellenére, hogy a 14. századi magyar történelem szervesen kapcsolódik Nápoly történetéhez, paradox módon az Anjouk nápolyi időszakára irányuló kutatások rendszeresen figyelmen kívül hagyták Magyarországot. Ennek a jelenségnek egyik oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy a magyar nyelvet igen kevesen beszélik, másrészt pedig abból a 20. században uralkodó történetírói megközelítésből ered, amely oly módon közelítette meg a *Regnum Siciliae* történetét, mintha azt a magyar eseményektől függetlenül lehetne vizsgálni, és figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a két állam 14. századi története során folyamatosan vándoroltak az Adriai-tenger két partja között uralkodók, emberek és hadseregek.

Olykor az a benyomás alakulhat ki bennünk, hogy a 20. századi nápolyi Anjou-történetírást is befolyásolhatta az a gondolat, mely szerint igaz ugyan, hogy a magyar királyságban olyan királyok uralkodtak, akik a nápolyi királyi házban születtek, mégis egyfajta *barbaritas* itatta volna át ezt az államot. Ez pedig annak köszönhető, hogy ily módon látták Magyarországot Nápolyból; nem csupán a 14. század elején – mint például Bölcs Róbert közeli munkatársa, a híres jogtudós, Bartolomeo da Capua –, de még a nagy 16. századi történetírók is a nápolyi spanyol alkirályság időszakából, mint Angelo di Costanzo<sup>1</sup> vagy Giovan Antonio Summonte,<sup>2</sup> hogy csak a két legfontosabb példát idézzük. Ráadásul ez a negatív kép, amely a középkori magyar kultúra *barbaritas*áról szól, amiatt is maradhatott ilyen erős, mivel a modern történetírás érdemben nem szólt hozzá a kérdéshez, s ezt mi sem bizonyítja fényesebben, mint az a tény, hogy még egy olyan tekintélyes történész, mint Giuseppe Galasso is úgy írhatta meg hatalmas művét<sup>3</sup> 1992-ben, hogy a magyar királysággal csupán érintőlegesen foglalkozott. Ugyanez a helyzet minden alkalommal megismétlődik, amikor trónörökösödési kérdéseket tárgyalnak, legyen szó akár a IV. László 1290-es halálát követő magyar utódlás, akár pe-

1 *Istoria del Regno di Napoli*. Gioseppe Cacchio, L'Aquila, 1581. A mű koncepciója már 1527-ban megszületett.

2 *Istoria della città e regno di Napoli*. Giovan Giacomo Carlino, Nápoly, 1601.

3 *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese 1266–1494*. Utet, Torino, 1992.



dig az 1309-es nápolyi utódlás kérdéséről, amely II. Károly halála után alakult ki. A magyar trón kapcsán gyakran írnak a nápolyi Anjouk trónigényéről, míg a nápolyi trón kapcsán az elsőszülött Martell Károly feltételezett trónigénye kerül gyakran szóba, és sokszor mindkét esetben a „trónigény” koncepcióját erőltetik, anélkül hogy különösebb figyelmet fordítanának azon jogi kérdésekre, amelyek mindkét örökösödési helyzet konkrét alapját képezték.

Az *Anjou Magyarországról* szóló, Olaszországban nemrég megjelent kötet új irányt szab az Anjou-korral kapcsolatos kutatásoknak. A mű – melynek ötlete és koncepciója Csukovits Enikőtől származik, aki a szerkesztést is végezte, mégpedig igen magas színvonalon – kilenc magyar kutató tanulmányát foglalja magában. E szövegek közül néhány korábban már megjelent magyarul, mint Csukovits írása, amely 2009-ben *Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai* címmel látott napvilágot, vagy Veszprémy Lászlónak a *Szent György Lovagrendről* írt tanulmánya, amely először 1994-ben, majd némi módosítással 2008-ban is megjelent magyarul, illetve a neves, ám sajnos korán elhunyt történész, Engel Pál *Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon* című írása, amely konferencia-előadásként hangzott el Budapesten 1988-ban. A többi tanulmány kifejezetten ezen olasz kötet számára íródott (Zsoldos Attila: *A tartományi hatalom*, Tringli István: *Megyek az Anjou-kori Magyarországon*, Horváth Richárd: *Várak és uradalmak az Anjou-kori Magyarországon*, Weisz Boglárka: *I. Károly gazdaságpolitikája*, Spekner Enikő: *Királyi székhely, királyi székváros*, Rácz György: *Az Anjou-kor heraldikája*).

A tanulmányok tematikája leginkább az intézmény- és társadalomtörténet területét érinti: e tekintetben különösen érdekes éppen Csukovits írása, amely a magyar és nápolyi intézményeket veti össze, és ebből olyan, a hagyományos elméletekhez képest innovatív következtetéseket von le, amelyeket ezentúl új kiindulópontként kell számon tartani e problémák kutatómódszertana szempontjából. Más írások olyan kérdéseket vizsgálnak, mint az I. Károly és Nagy Lajos uralma alatti terület-szervezés, a központi hatalom és az oligarchák, a királyi székhelyek és azok szerepe egy olyan királyság irányításában, amely a vizsgált korban a mainál sokkal nagyobb területet foglalt magában Közép-Kelet-Európában, és amelynek területe a rossz emlékü trianoni békeszerződés után csökkent a mai Magyarországra.

A kötetben ezen kívül néhány olyan témát is tárgyalnak a szerzők, amelyek közvetlenebbül kapcsolódnak ahhoz a területhez, amellyel magam is évek óta foglalkozom: ilyen a királyi hatalom reprezentációjának kérdése, akár szimbolikus értelemben, akár közvetlenül, figuratív ábrázolásokban. Veszprémy László és Rácz György írásai teljes mértékben e kontextusba illeszkednek. Az előbbi témája a Szent György Lovagrend, amelyet helyesebb volna „*Societas fraternalis militiae sancti Georgii*”-ként említeni, hiszen ez a formális definíció szerepel egy 1326. április 24-i dokumentumban, amely nem más, mint maga a rend alapító okirata, s amelynek statútumait Szent György ünnepén diktálták le, I. Károly király jelenlétében, az ő „akarátának megfelelően”, hogy az oklevél szóhasználatát idézzük. Az eredeti pergamen oklevelet a Magyar Országos Levéltárban őrzik, és ennek kapcsán fontosnak tartom megjegyezni, hogy Magyarországon az Anjou-kori dokumentumok nagyrészt érintetlenül megőrződtek, eredeti pecsétjükkel együtt, amit

sajnos nem mondhatunk el Nápolyról, ahol a II. világháború alatt gyakorlatilag minden elpusztult ebből a korból.

A Szent György Lovagrendet tartják a középkori Európa legrégebb világi lovagrendjének, noha kialakulásakor átvett bizonyos elemeket a korábbi különböző típusú konfraternitásoktól, és a magyar egyházi hatóságok jóváhagyása is korlátot jelentett számára. Máig nincs teljesen tisztázva, milyen konkrét tevékenységet is folytatott a rend, és azt sem tudjuk pontosan megmondani, mennyi ideig működött, az azonban kétségtelen, hogy megalakításakor reprezentatív-szimbolikus téren néhány olyan kiemelkedően fontos elemmel kell számolnunk, mint például a gazdagon díszített szertartási kard szerepe, illetve mindenekelőtt a rend saját címere, amelyre a lovag Szent György képét vésték, amint éppen egy sárkány torkába dőfi lándzsáját. Ezen ábrázolás ráadásul formális értelemben kifejezetten magas színvonalú, amelynek kapcsán fel lehetne vetni tágabb értelemben is a 14. századi Magyarországon tevékenykedő művészek műveltségének és származásának kérdését.

Ami pedig Rácz György tanulmányát illeti, azzal szeretném kezdeni, hogy az európai középkortörténet-írás különböző szegmenseiben egyre nagyon mértékben és egyre pontosabban jelenik meg az a meggyőződés, hogy a heraldika alapvető szerepet játszik a hatalom vizuális kifejezésében és a személyes identitás grafikai megjelenítésében. A konkrét téma tekintetében már igen korán, 1967-ben feltűnt ez a megközelítés, Vajay Szabolcs tollából.<sup>4</sup> E tanulmányban a szerző azt a hipotézist fogalmazta meg, hogy a heraldika fontos szerepet játszott a királyi hatalom eszméjének megjelenítésében társadalmi, vizuális és identitásbeli szempontból. I. Károly pecsétjei ebben a vonatkozásban különösen relevánsak, és természetesen ez esetben is többféle megközelítés lehetséges, ám azt fontos megjegyezni, hogy az uralkodó címerpajzsa és heraldikai ábrái nem csupán a pecséteken szerepelnek, hanem más jellegű hordozón is megjelennek a korban.

Az alábbiakban két rövid esettanulmány segítségével azt kívánom illusztrálni, hogy *Az Anjou Magyarország* című könyv milyen további kutatási irányokat kínálhat kifejezetten a művészettörténet számára is. Mindkét esettanulmány I. Károly heraldikai ábrázolásához kötődik, és általuk talán még világosabbá válik, hogy milyen fontos a jelen kötet a művészettörténet-írás számára is.

Elsőként egy festményről ejtenék szót, amely a szepeshelyi (ma Spišská Kapitula, Szlovákia) Szent Márton-templomban található, amely egykor prépostság volt, ma pedig katedrális. A szóban forgó festmény a templom északi falán, egy oldalsó kapu fölött látható. Egy körülbelül két méter magas és öt méter széles kép, amelyen egy királykoronázást jelenít meg a művész. A kép középpontjában a trónoló Szűz Mária jelenik meg, kezében a gyermek Jézussal, amint épp megkoronázza a királyt. A Madonna trónusának másik oldalán egy térdeplő főpap tart a kezében egy második koronát, s még két további térdeplő alak egészíti ki a jelenetet: baloldalt egy világi férfit láthatunk, kezében kivont karddal, s mellette a következő szavakat lehet kivenni: „castellanus Fran”, azaz „Franciscus”, akit általában Semsei Frank Tamás szemé-

4 L'héraldique, image de la psychologie sociale: quelques problèmes de l'héraldique royale des Angevins hongrois. Atti dell'Accademia Pontaniana. Nuova Serie 16. (1966–1967) 5–19.

lyével szoktak azonosítani, aki szepesi várnagy és alispán, valamint Druget Fülöp familiárisa volt. Jobboldalt egy egyházi személy – a megrendelő – látszik, kezében országalmával, s az a főpap, akire fentebb már utaltam, s aki mellett a „Thomas archiepiscopus” szavak olvashatóak, valamint néhány betű, amelyek a „Strigonien-sis” szó rövidítéseként oldhatók fel: vagyis Tamás esztergomi érseket láthatjuk a képen, aki I. Károly tünnepélyes megkoronázását végezte.

A gótikus minusculákkal írt, *titulíként* szolgáló feliratok feleletet adnak a mű megrendelésének kérdésére, s megmagyarázzák azt is, kik is e jelenet szereplői. A kép jobb szélén, fehér négyzetben, az 1317-es dátum mellett egy Szűz Máriához szóló fogadalmi ima és könyörgés olvasható, amelynek szövege a rövidítések feloldása után így szól: „Ad te suspiramus, si non ducis deviamus, ergo doce quid agamus, Virgo, mei et meis miseraris, anno Domini MCCC decimo septimo.” A szöveg fordítása így hangzik: „Ó, Szent Szűz, hozzád fordulunk vágyakozva [a klasszikus latinban ez az ige a szerelmi nyelvezethez tartozott], és ha te nem vezetsz minket [a helyes útra], akkor mi letérünk arról, tehát taníts minket, hogy mit kell tennünk, és könyörülj rajtam és az én [hozzátartozóimon]; az Úr ezerháromszáztizenhetedik évében.” A fogadalmi szöveg alá festett formulából azt is könnyen ki lehet következtetni, hogy kinek a nevéhez is fűződik ez a könyörgés: „Henricus prepositus fecit istud opus inpingi”, azaz „Henrik prépost festette e művet”.

A falkép bal oldalán a koronás alakot „Carolus rex” felirat jelöli, és egy nagyméretű hasított címerpajzs előtt áll, melynek egyik mezőjében a magyar királyság pajzsa ezüst mezőben négy vörös vágással, míg a másik mezőben az Anjou-liliomok láthatóak kék mezőben. Érdekes megjegyezni, hogy a freskó 2005-ös restaurálása előtt a címerpajzsot oly módon festették át, hogy *oculusnak*, tehát a falon lévő résnek tűnjön, továbbá a pajzs bal mezőjét részben eltakarták. A képen ábrázolt Carolus természetesen nem más, mint I. Károly, Magyarország királya, annak a fentebb már említett Martell Károlynak a fia, aki Anjou II. Károly és Árpád-házi Mária királyné elsőszülött fiaként látta meg a napvilágot, és akit 1292-ben *rex Hungariae*nak jelöltek ki, ám mint tudjuk, soha nem tudta megszerezni sem a koronát, sem a többi uralkodói jelvényt.

A magyar királynak a freskón látható címere „parti de France plain et d’Hongrie ancien”, illetve heraldikai értelemben helyesebb talán úgy fogalmazni, hogy „de Hongrie brisé de France”, mivel a freskón a magyar királyság címere kerül a heraldikai jobb oldalra, így megelőzi a nápolyi Anjouk címerét, amely a heraldikai bal oldalon látható. A címerpajzs ilyen kialakítása véleményem szerint nem tekinthető véletlennek, hiszen a festmény 1317-ben készült el, ahogy a prépost előtti felirat világosan írja, ami pedig azt jelenti – ahogy az *Az Anjou Magyarország* kötet számos tanulmányából is egyértelműen kiderül –, hogy I. Károly uralkodásának egy olyan időszakáról van szó, amelyben az uralkodó még csak próbálta uralma alá hajtani a roppant erős magyar arisztokrácia kezén lévő területeket. Az, hogy az Árpád-ház vágásait a heraldikai jobb oldalon ábrázolják, azt jelenti, hogy nem a király nápolyi eredetét hangsúlyozzák, hanem magyar származását, más szóval azt próbálják alátámasztani, hogy Károly legitim módon kívánja a trónt megtartani, mivel leányágon Szent István dinasztiájából származik. Annak ellenére, hogy a kép semmiképpen



nem tekinthető királyi megrendelésnek, hiszen ismerjük a megrendelőt a szepeshelyi prépost személyében, az is biztos, hogy a király 1310. augusztus 27-i, Székesfehérvárott lezajlott koronázását kívánja dicsőíteni, amelyről tudjuk, hogy az önmagát a freskón is megörökíttető prépost is részt vett rajta.

A szepeshelyi freskót gyakran hasonlítják Simone Martini nagyméretű táblaképéhez (ma a nápolyi Capodimonte Múzeumban őrzik), amelyen Toulouse-i Szent Lajos látható, amint éppen Anjou Róbertet koronázza meg. Levéltári források hiányában évtizedek óta élénk vitát folytatnak a művészettörténészek a kép megrendelésének és eredeti helyének kérdéséről. A mai napig vitatott ugyanis, hogy eredetileg a kép melyik nápolyi templomot ékesítette: a San Lorenzo Maggiorét, a Santa Chiarát vagy a katedrális. Mindazonáltal le kell szögeznünk, hogy a magyarországi és a nápolyi festmény között valójában kevés hasonlóság áll fenn stilisztikai és ikonográfiai szempontból. Ennek oka nem csupán az olyan banális különbségekben keresendő, hogy az egyik egy oltárra helyezendő, nagyszabású táblakép, míg a másik egy falfestmény, vagy pedig hogy a két festő kulturális értelemben igencsak távol áll egymástól. A különbség legfőbb oka az, hogy a szepeshelyi kép alapvetően egy olyan eseményt kíván ünnepélyes formában megörökíteni, amelyen a megrendelő személyesen részt vett, és emiatt a koronázás ábrázolásának hagyományos ikonográfiáját választja, amelyben Krisztus vagy Szűz Mária koronázza meg az uralkodót. A Martini-táblakép ellenben radikálisan új ikonográfiát választ, mivel egy szentet, mégpedig a frissen kanonizált Lajost állítja a kompozíció középpontjába, azt hangsúlyozva ezzel, hogy Lajos szentsége abból is fakad, hogy állítólag lemondott a királyi trónról. Valójában egy képekben elmesélt történet bontakozik itt ki, amely egy olyan lemondást hangsúlyoz, amelynek egyébként semmiféle jogi alapja nem volt.<sup>5</sup>

Lényeges megemlíteni, hogy a két kép közötti párhuzam gondolata a 20. századi történetíráshoz születte meg, amely előszeretettel hangsúlyozta az Anjou-kori magyar művészetre gyakorolt itáliai, még pontosabban nápolyi hatást. Úgy vélem azonban, hogy éppen Csukovits Enikő e kötetben olvasható írásai (az általa írt bevezető és az *Anjou-kori intézményi újítások...* című tanulmánya) arra kell, hogy sarkalljanak minket, művészettörténészeket is, hogy másképpen, más nézőpontból tekintsünk a 14. századi magyarországi művészetre, más szóval az a konklúzió, amire Csukovits jut az intézmények tekintetében, arra tanít minket, hogy a 14. századi Magyarországot valóban autonóm országnak lássuk, mind intézményi, mind kulturális, mind pedig művészeti téren. Csukovits forrásokon alapuló elmélyült vizsgálódásai kimutatták, hogy ha összevetjük a magyar királyság és a nápolyi királyság központi intézményeit, azok fejlődését, változásait, működését, nem csupán arra jutunk, hogy az Anjouk magyarországi berendezkedése valójában jelentősen eltért a nápolyitól, hanem arra is, hogy az egyes intézmények struktúrája

5 Ld. erről szóló, megjelenés előtt álló tanulmányomat: Charles de Hongrie et Robert d'Anjou, deux rois pour un seul trône: la mémoire du pouvoir à travers les récits et les images de la mort. Elhangzott: 2<sup>ème</sup> Journées Lyonnaises d'Histoire du Droit: „Mémoire(s) des origines et stratégies de légitimation du pouvoir”, Lyon, 2013. december 12–13.

is alapjaiban különbözött egymástól. Sőt mi több, ahogy a szerző fogalmaz tanulmánya végén: „Beszéljünk akár az udvarról, a kúriai bíróságokról vagy a kancelláriáról, érdemi hasonlóságot nem igazán találunk, mint ahogy egyetlen olyan konkrét adattal sem rendelkezünk, amely valamely nápolyi intézmény, szokás, gyakorlat magyarországi átvételére utalna.” Érdemes azonban a magyar kutatónak még egy rendkívül fontos megállapítását idézni, miszerint „Magyarország szerves része volt a latin kereszténységű Európának, ahol az új gondolatok vagy épp kormányzati módszerek elsősorban a közös nyelvet használó, egységes műveltséggel rendelkező, Párizsban, Bolognában egyetemet járt egyháziaknak köszönhetően terjedtek országról országra. Ez a közös tudás több irányból, számos közvetítő útján jutott el Magyarorszáig – köztük Nápoly csak egy volt a sorban.”

Ha viszont az Anjou-kori művészetet próbáljuk meg oly módon vizsgálni, hogy közben szem előtt tartjuk a történetírás új eredményeit is, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyarországi Anjouk a művészet terén sem Nápoly felé tekintettek, vagy legalábbis nem csupán Nápoly felé, hanem olyan, valóban magyar alkotások létrehozásán fáradoztak, amelyekben a helyi elem gyakran jelentősebb, mint az itáliai hatás.<sup>6</sup> Mindez annak ellenére igaz, hogy tényleg érkeztek az itáliai félszigetről művészek Magyarországra, hogy tehetségüket az itteni uralkodók szolgálatába állítsák.

Még mindig a hatalom reprezentációjánál maradva, egy másik, a fentiekben kifejtett témákhoz közel álló esetre is szeretném felhívni a figyelmet. Ez a második esettanulmány pedig nem más, mint I. Károly harmadik pecsétjének kérdése. Ez a pecsét egy 11 cm átmérőjű *sigillum duplex* volt, melynek az előlapján a trónuson ülő, liliomos koronát viselő uralkodó látható, aki jobbáiban liliomokkal díszített jogart, míg baljában kereszttel ellátott országalmát tart. A trónus ornamentikáján rombuszmintában Franciaország és Magyarország címerét láthatjuk váltakozva, ami hasonlatos ahhoz az ábrázoláshoz, amit a régi budai palota területén végzett ásatás során előkerült kárpittördéken figyelhetünk meg. A pecséten a következő körirat olvasható: „Karolus Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Galicie, Lodomerie”. A hátoldalon egy háromszög alakú címerpajzsra kettős kereszt látható, a pajzs tetején kisméretű Anjou–magyar címer, a pecsétmezőt két oldalról két felkapaszkodó állatfigura tölti ki. A hátoldalon folytatódik az előlapon megkezdett felirat: „Comanie Bulgarieque rex, princeps Salernitanus ac honoris ac Montis Sancti Angeli dominus”.

Ebben az esetben I. Károly címerének ábrázolása heraldikai értelemben a fordítottja annak, mint amit a szepeshelyi festményen láthatunk. Mi lehet e módosítás oka? Segíthet-e a történetírás abban, hogy megértsük a címerpajzsok ilyen megfordítását, ami egyáltalán nem szokványos az európai heraldikában? Elsősorban azt kell megjegyeznünk, hogy ez a pecsét 1331 körül tűnt fel, egy olyan időszak-

6 L'arte alla corte dei re „napoletani” d'Ungheria nel primo Trecento: un equilibrio tra aspirazioni italiane e condizionamenti locali. In: Arte di Corte in Italia del Nord. Programmi, modelli, artisti (1330–1402 ca.). Viella, Roma, 2013. 371–396. ([http://rm.univr.it/biblioteca/scaffale/Download/Autori\\_L/RM-Lucherini-Arte.pdf](http://rm.univr.it/biblioteca/scaffale/Download/Autori_L/RM-Lucherini-Arte.pdf)).

ban tehát, amikor Magyarországi I. Károly éppen XXII. János pápához fordult, hogy elősegítse a megegyezését a *rex Siciliae* címet viselő Anjou Róberttel, Károly és családja nápolyi trónutódlása kapcsán. Magyarán nincs kizárva, hogy azért helyezték tudatosan éppen ebben a történeti helyzetben az Anjou-liliomokat a heraldikai jobbra, hogy ezáltal hangsúlyozzák az uralkodó nápolyi származását, és alátámasszák a *regnum Siciliae* utódlására irányuló és évtizedek óta ignorált jogát.

Egy 1331-es levéltári dokumentumból azt is tudjuk, hogy az *aurifaber*, aki ezt a pecsétet rajzolta és véste, egy bizonyos Sienai Péter volt. E személy körül a szakirodalomban némi zűrzavar keletkezett, aminek oka a forrás téves értelmezésében keresendő, ráadásul az a tény, hogy itáliai művészről van szó, megerősítette azt a vélekedést, hogy az Anjou uralkodó megrendeléseivel előszeretettel fordult olasz művészekhez. A fennmaradt forrásanyag sajnos nem elégséges ahhoz, hogy jelen pillanatban végleges következtetésekre jussunk, azonban nem zárhatjuk ki, hogy amellettt hogy valóban megfordultak alkalomszerűen itáliai művészek Magyarországon, kialakult egy helyi festőkből, szobrászokból és miniátorokból álló iskola is, amelynek a meglétét ugyancsak írásos források támasztják alá, elég, ha a Nagy Lajos udvarában tevékenykedő Hertul fia Miklóstra gondolunk.

Úgy érzem, a fenti uralkodóábrázolásokra összpontosító esettanulmányokból is kiviláglik, hogy *Az Anjou Magyarország* című kötetben olvasható írások olyan módszertani alapvetést jelentenek, amely a művészettörténet számára is nélkülözhetetlen. Megállapíthatjuk, hogy igen fontos publikációról van szó, amely az olasz nyelvű történetírás egyik komoly adósságát pótolja, és bizonyos, hogy a következő időszakban megkerülhetetlen viszonyítási pont lesz mindazok számára, akik bármilyen szempontból is az Anjouk 14. századi európai szerepével kívánnak foglalkozni.

### Serena Morelli: Tér az Anjou-korban. Összehasonlító vizsgálatok

Az Anjou Magyarországról szóló új kötet, amelyet Csukovits Enikő szerkesztett a Balassi Intézet megbízásából, és amely a Viella kiadó *Studia della Bibliotheca Academiae Hungariae* sorozatában jelent meg, komoly historiográfiai úrt tölt be, egyben jó alkalmat nyújt arra is, hogy néhány komparatív kérdésre reflektáljunk, mivel két olyan területet hasonlít össze egymással, amelyek történetírása még kevéssé kommunikál egymással, noha e területek közel álltak és számos módon kapcsolódtak egymáshoz a 13. és 14. században, főképpen az Anjou-dinasztiának köszönhetően.

A szóban forgó kiadvány tanulmánykötet, s az itt közölt, olaszra fordított írások egy része most jelenik meg nyomtatásban először. A tanulmányok változatos témákat vizsgálnak, ám van egy közös vezérfonál, amely olyan szerves egységgé teszi a könyvet, mintha csak egy igen komplex elemzéseket közlő monográfiát olvasnánk. A könyvet olvashatjuk a hatalom történeteként is, amennyiben leírja az uralkodói



hatalom és a földesúri hatalom<sup>7</sup> relációinak változásait az 1000. évtől a 15. századig. A tanulmányok nyújtotta perspektíva lehetővé teszi, hogy a magyar történelem sajátos és egyedi vonásait megragadjuk, ugyanakkor azt is feltárja, hogy mindez milyen szervesen illeszkedett a nyugat-európai kormányzati rendszerekbe.

Magyarország 1269-ben vált az Anjou erőter részévé, köszönhetően az Anjou I. Károly és Árpád-házi IV. Béla király fia, István között kötött megállapodásnak, amely kettős házasságot eredményezett István gyermekei, László és Mária, valamint I. Károly gyermekei, Izabella és a későbbi II. Károly között. IV. László 1290-ben bekövetkezett halálát követően fogalmazta meg II. Károly a felesége nevében benyújtott igényét a magyar trónra. A 13. század utolsó évtizedétől kezdve tehát a két királyság közötti kapcsolatok fokozatosan egyre szorosabbá váltak, és Martell Károly fia, Caroberto I. Károly néven történő trónra kerülésével az Anjou-dinasztia gyökeret vert Magyarországon, és sikerült még a lázongó urakat is elhallgattatni. A szicíliai királyság és a magyar királyság uralkodói tehát az egész 14. század folyamán dinasztikus kapcsolatban álltak egymással. Ezt a kapcsolatot az erőviszonyok kiegyenlítetttsége jellemezte, sőt a magyar uralkodók voltak azok, akik több ízben is megpróbálták megvetni lábukat Nápolyban, és megszerezni a koronát. E két stabil és strukturált kulturális és társadalmi hagyományokkal rendelkező királyság konfrontációja lényegében véve annak a diplomáciai-házassági kapcsolatokra épülő játszmának a részeként zajlott, amely az Anjou-dinasztia terjeszkedését szolgálta az egész földközi-tengeri térségben.

A magyar királyság a maga 320 ezer négyzetkilométernyi területével és kiemelkedően fontos geopolitikai elhelyezkedésével több volt, mint egyszerűen egy terület, amit az Anjouk meg óhajtottak szerezni. Ahogy az egy, a magyar diplomáciát is bemutató, nemrég megjelent könyvből is kiviláglik, a magyar királyság aktív és meghatározó szerepet játszott Közép-Európa formálódásában, egyrészt azért, hogy a törökök ellen védőbástyaként funkcionált, másrészt pedig azért, hogy Bizánc és Európa között közvetítő szerepet játszott.<sup>8</sup> Mind a cseh királysággal, valamint Lengyelországgal meglévő politikai és dinasztikus kapcsolatok – amelyek majd lehetővé teszik Zsigmond trónra kerülését –, mind a magyarországi Anjouknak a nápolyi trón megszerzésére irányuló erőfeszítései arra sarkallnak,

7 A kötet alapos filológiai vizsgálat alapján mutatja be a hatalom kérdését, ikonográfiai és tárgyi források alapján is, ld. különösen *L. Veszprémy: L'ordine di San Giorgio*. In: *L'Ungheria angioina*. Ed. E. Csukovits. Viella, Róma, 2013. (Bibliotheca Academiae Hungariae. Studia 3.) 265–282. és *G. Rácz: L'araldica dell'età angioina*. Uo. 283–318. A földesúri viszonyok terjedéséről ld. *C. Wickam: Le forme del feudalesimo*. In: *Il feudalesimo nell'alto medioevo*. I–II. Presso la Sede del Centro, Spoleto, 2000. I. 15–46., és továbbra is elengedhetetlen: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (X–XIII siècles)*. Bilan et perspectives de recherches. École française de Rome, Roma, 1980.

8 *La diplomatie des états angevins aux XIIIe et XIVe siècles*. Ed. Z. Kordé–I. Petrovics. Accademia d'Ungheria, Istituto Storico Fraknoi–Università degli Studi Szeged, Dipartimento di Storia Ungherese del Medioevo e della Prima Età Moderna, Roma–Szeged, 2010.

hogy túllépjünk azon az értelmezési kereten, amelyik a két ország vonatkozásában elsősorban a nápolyi hatásokat kereste.<sup>9</sup>

Az Anjouk jelenléte körül tehát historiográfiai problémák sűrűsödnek, amelyben azon értelmezések, melyek a magyar történelemben a kontinuitás/megszakítás jelenségeit vizsgálják, vagy azok a kutatások, amelyek a Nyugattal meglévő analógiák/eltérések kérdését firtatják, alapvetően fontosak a hatalom területi kereteinek interpretálásában és megértésében. Az Anjou uralkodók, I. Károly és I. Lajos határozott döntésekkel igyekeztek szabályozni ezt a kérdést, ami olyan reflexiókra sarkall, ami messze túlmutat a dél-itáliai intézményekkel való leegyszerűsítő és ideologikus összevetésen, és ami egyértelművé teszi a magyar történelem egyedülálló korszakolását.

Néhány folyamat, mint például a várépítés fellendülésének (*incastellamento*) kronológiája, vagy éppen a nyugati fejlődés egyes alapjelenségei, mint például az igazságszolgáltatásnak a megszervezése, vagy akár a megyék kialakulása, azt mutatja, hogy Magyarország társadalmi, politikai és területi struktúráit még az Árpádok rajzolták meg, méghozzá egy olyan keretben, amit a patrimoniális monarchiákéhoz hasonlíthatunk.

Az oligarchák hatalmának jelensége ebből a szempontból fontos és példaértékű: miután már a 12. században kiterjedt tartományúri területek alakultak ki, a 13. század végére ez a királyi hatalom folyamatos fragmentálódásához vezetett. A folyamat 1310 körül érte el csúcspontját. Ezután az oligarchák újra a királyi hatalom befolyása alá kerültek, főképpen I. Károly uralkodása alatt, aki tudatos politikával drasztikusan véget vetett terjeszkedésüknek, és elnyerte familiárisaik támogatását.<sup>10</sup> Ám e területszervezési rendszer jelentős nyomot hagyott a megyerendszeren is, és a 14. század folyamán más típusú tartományúri területek kialakulásához vezetett.

A magyar közigazgatás a 13. század végén nagymértékben felbomlott, s ugyanakkor széles joghatósággal rendelkező megyék alakultak ki, amelyek szemlátomást a centrum és periféria közötti kapcsolatok legfőbb alapját képezték, és amelyek alapvetően határozták meg a későbbi történelmi fejlődést is. Ugyanakkor ez a folyamat két lényegi eltérést is mutat a nyugati politikai-intézményi fejlődés megszokott sémáihoz képest, ez pedig arra ösztönöz minket, hogy összehasonlítsuk ezt a jelenséget olyan nyugati területi autonómiákkal, mint a dél-itáliai tarantói hercegség vagy Burgundia, amely utóbbi viszonyai azonban inkább jelentettek kivételt a korban.<sup>11</sup>

9 G. M. Monti: La legislazione napoletana di Ludovico I d'Ungheria. Benevento, 1929.; Balint Hóman: Gli angioini di Napoli in Ungheria. 1290–1403. Reale Accademia d'Italia, Roma, 1938.

10 A. Zsoldos: Province e oligarchi. La crisi del potere reale ungherese fra il XIII e il XIV secolo. In: L'Ungheria angioina i. m. (7. jz.) 23–58.; D. Karbić: „Familiars of the Subici”. Neapolitan influence on the origin of the institution of familiaritas in the medieval Hungary. In: La noblesse dans les territoires angevins à la fin du moyen age. Ed. N. Coulet–J.-M. Matz. École française de Rome, Rome, 2000. 131–147.

11 Az összehasonlításhoz jó alapot nyújt: Un principato territoriale nel regno di Napoli? Gli Orsini del Balzo principi di Taranto (1399–1463). Ed. L. Petracca–B. Vetere. Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Centro di Studi Orsiniani, Roma, 2013. és Borgogna e Milano: due stati principeschi tra medioevo e rinascimento. Ed. J. M. Chauchies–G. Chittolini. Bulzoni, Roma, 1990.

Visszatérve a magyar történelem korszakolására, noha alapvetően végig feudális keretek határozták meg a fejlődést, amelyben a földesurakkal való viszony jelentette az államszervezet alapját, főleg a második Anjou király uralkodása idején a magyar királyság megerősödött. Dalmácia és Horvátország visszahódítása, valamint a Velencével kötött előnyös megállapodások teremtették meg az alapját annak, hogy az ország meghatározó szerepre tegyen szert Közép-Európában, amely szerepét a következő évszázad folyamán is megtartotta.<sup>12</sup> Ebből a szempontból a pénzügyi igazgatás I. Károly által – főleg uralkodása utolsó éveiben – ösztönzött átalakítása véleményem szerint meghatározó szerepet játszik egy olyan fiskális rendszer létrejöttében, amely a 14. század közepén teljes mértékben fejlettnak mondható, ám amelyik sajátosan magyar jegyeket is magán visel. A kapuadó, amely az első olyan közvetlen adónem, amelyet nem a személyek, hanem a lakhely szerint vetnek ki; a vám (*teloneum*), amelyet az utazók és kereskedők, és nem pedig az áruk után szedtek; a fémmonopólium, amelyet területi alapon szerveztek meg, és amely a bérbe adott kamarai központok köré szerveződött, mind-mind egy kifejezetten innovatív rendszer elemeit képezték, másrészt mindvégig relatív kontinuitást mutattak az Árpád-korban kialakult rendszerrel.<sup>13</sup>

További olyan aspektusokat is találunk, amelyek az Árpád–Anjou intézményi kontinuitás gondolatát támasztják alá: ilyen az *inquisitio* gyakorlatának egyfajta kormányzati és vizsgálati formaként történő alkalmazása, amely jóval megelőzi ezen eljárás sikeres bevezetését Provence-ban és Dél-Itáliában; a székhelyválasztás kérdése, hiszen I. Károly és I. Lajos néhány olyan székhelyet részesített előnyben, amelyeket már az Árpádok is előszeretettel használtak; a megyék hálózatára épülő térszervezés a közigazgatásban; vagy éppen a várak kulcsszerepe.<sup>14</sup>

A várszervezet vizsgálata lehetővé teszi, hogy górcső alá vegyünk a 14. század derekán bekövetkező néhány változást. Az uralkodói várak és a magánvárak számaránya alapvetően változik meg: I. Károly az 1320–1321-es időszakban körülbelül 170–190 várat (a várak mintegy 60%-a) birtokolt, szemben a nagyjából 100, az ország egész területén elszórtan elhelyezkedő magánvárral. 1370 körül azonban a királyi hatalom átalakult, és Zsigmond uralkodásának kezdetére a nemesi birtokok, valamint a magánföldesurak kezén lévő várak száma határozottan túlsúlyba került, ami pedig azt jelenti, hogy az uralkodó és a földbirtokos arisztokrácia közötti erőviszonyok új fázisba léptek, és itt már a „rendi állam” csíráit fedezhetjük fel, amelyben az *ad honorem* ispánok helyét is örökös ispánok vették át.

12 E témáról ld. J. Kłoczowski: *L'essor de l'Europe du Centre-est et les transformations en Europe byzantino-slave de l'Est*. In: XIV et XV siècles. Crises et genèses. Ed. J. Favier. Presses Universitaires de France, Paris, 1996. 423–538., s még mindig jól használható: J. Macek: *L'Europa orientale nel secoli XIV e XV*. Sansoni, Firenze, 1974.

13 Különösen érdekes e tekintetben Weisz Boglárka tanulmánya: B. Weisz: *Entrate reali e politica economica nell'età di Carlo I*. In: *L'Ungheria angioina* i. m. (7. jz.) 205–236.

14 E témáról ld. E. Csukovits: *Le innovazioni istituzionali nell'età angioina e i loro parallelismi napoletani*. In: *L'Ungheria angioina* i. m. (7. jz.) 59–119.; I. Tringli: *Le contee in Ungheria nel periodo degli Angioi*. Uo. 139–178. és E. Spekner: *Sedi reali nell'Ungheria dell'età angioina*. Uo. 237–263.



Ez a folyamat a 15. század folyamán teljesedett ki, és tüntette el az Árpád-korból származó struktúrát.<sup>15</sup> E Zsigmond-kori átalakulással a magyar történelem a harmadik korszakába lépett. Amíg a 14. századi nyugati gyakorlat teret engedett olyan komplex területi szerveződéseknek, amelyek összetett bürokratikus rendszerek kialakulását vetítették előre, addig a magyarországi Anjou-monarchia ettől eltérő berendezkedést teremtett. Érdekes összehasonlítani a magyarországi térszervezet korabeli rendszerét a dél-itáliai királyságéval. A feudális intézmények és adminisztratív kerületek közötti kapcsolat ugyanis Magyarországon egészen más fejlődési pályán mozgott, mind a megyerendszer működését, mind a peremvidékeken alkalmazott jogszolgáltatás formáit tekintve.<sup>16</sup>

A magyarországi bíráskodási rendszer első szintje az ítélkezési joggal felruházott földesúri bíróság, az úgynevezett úriszék volt, míg a középső szintet a megyei bíráskodás jelentette. A megye hatósági feladatainak többségét a kéthetente tartott megyei törvényszéken, a *sedria*n látta el. A megye hatásköre az úriszéktől fellebbezett perekre, valamint a bűntügyekre terjedt ki. A megyék joghatósága nem terjedt ki a területükön élő valamennyi lakosra, a királyi városok, valamint néhány privilegizált csoport (székelyek, szepesi, illetve szászöldi szászok) nem tartoztak a joghatósága alá.

Ha nagyon leegyszerűsítve akarunk fogalmazni egy olyan rendszerről, amely a 13–14. század folyamán többször is módosult, akkor azt mondhatjuk, hogy a vidék igazságszolgáltatása a területszervezés legkisebb egységein, vagyis az úriszéken és a megyén, továbbá néhány terület és néhány város önállóságán alapult.

Az Adriai-tenger túlsó, nyugati partján, a szicíliai királyságban merőben más volt a helyzet. Itt a *justitiarius*nak nevezett nagy tartományok ugyanazt a feladatot látták el, mint Magyarországon a megyék, ám több lényeges különbséggel: a legfontosabb a feladatok megosztásában mutatkozott, hiszen itt a joghatóságba pénzügyi feladatok is tartoztak, mivel a *justitiarius*ok adószedéssel is foglalkoztak, valamint további feladatként – már II. Frigyes császár óta – ők koordinálták és ellenőrizték a rájuk bízott tartományok életét; ellenben Magyarországon az adószedést a kamaraispánok képviselői végezték.<sup>17</sup> Másrészt a *justitiarius*ok a földtulajdon kezelését végző szervezeti egységek voltak, amelyek területe csak részben esett egybe a tartományokéval. Úgy tűnik, hogy Magyarországon a megyei bíróság, a *sedria* látta el azt a feladatot, amit Nápolyban a *justitiarius* végzett a jogszolgáltatás tekintetében. Adódik azonban egy lényegi eltérés, ami jóval több, mint az eltérő szóhasználat. A magyar vármegyék ugyanis a tárgyalt hosszú időszakban több változáson is átesetek: a kialakulásukkor, az Árpád-korban királyi megyék voltak, amelyek szerveződése a királyi várokon alapult, és ezek alakultak

15 R. Horváth: I castelli e i loro signori nell'Ungheria dell'epoca degli Angiò. In: L'Ungheria angioina i. m. (7. jz.) 179–204. és P. Engel: Struttura sociale e politica dell'Ungheria dell'epoca degli Angiò. Uo. 121–138.

16 A két királyság összehasonlító vizsgálata, főképpen az udvar, a kancellária és a kuriális bíróságok tekintetében: Csukovits, E.: i. m. (14. jz.).

17 Vö. Weisz, B. i. m. (13. jz.). A szisztéma a 14. században már magában foglalta az ítélkezési jogok elkülönítését a pusztán fiskális jogoktól, és végig teljesen kívül maradtak rajta az Anjouk birodalmának tírén-tengeri területén meglévő embrionális adószedő rendszerek.

át a 13. században úgynevezett „nemesi vármegyévé”. Az Anjou-korban, a királyi hatalom újbóli megerősödésével és az uralkodói természetű jogok visszavételével párhuzamosan e megyék a királyi hatalom helyi szervei maradtak, melyeket ispánokra bízta, nem élethossziglan, hanem a király tetszése szerinti időtartamra (*durante beneplacito*), *honor* formájában. A *honor* lényegében egyfajta, az Árpád- és az Anjou-korban széles körben elterjedt birtoklási forma volt, ami alatt egyrészt a hivatalt értették, de hozzátartoztak a hivatalhoz kapcsolódó királyi bevételek is.

Az ispán (*comes*) lényegében teljes királyi jogcímmel működő kormányzó volt, és míg a szicíliai királyságban, legalábbis a törvényhozás szintjén megkísérelték elkerülni a feudális elemet az adminisztratív szervezeti egységek irányításában, addig ugyanabban az időszakban Magyarországon a vonatkozó területi egységek maguk a vármegyék (*comitatus*) voltak. Az Anjou uralkodók tudatos politikájának köszönhetően – akik sikeresen alakítottak ki konszenzust az udvar körül azért, hogy *fideles*ből álló kíséretet gyűjtöttek maguk köré – ezeket a vármegyéket újra, hogy így fogalmazzunk, feudális személyzetre bízta, amely a hivatal *honor* formájában gyakorolta, s ezáltal a közhatalmat újból birtokba vette.

Még továbbra sem világos minden részletében a két olyannyira eltérő igazságszolgáltatási rendszer működése, mint ahogy számos kérdést vet fel a földesurak és parasztok közötti kapcsolat, ez utóbbiak jogállásának kérdése, valamint a vármegyéken belüli nemesi adószedés problematikája is. A szicíliai királyságban a tartományokat a normannok alkották meg, akik ezt az intézményt Franciaországból „importálták”, míg Magyarországon a legfontosabb fogalmak (*comes*/ispán; *comitatus*/megye) szláv kifejezések, ami azt a nyelvi közvetítő szerepet erősíti meg, amit a szlávok játszottak a Pannóniáig eljutó frankok és a magyarok között. Ám hiába ugyanaz a két kifejezés földrajzi eredete, legalábbis lexikális szinten, ezen alapegység fejlődése véleményem szerint kevés közös vonást mutat. Dél-Itáliában a *comitatus*ok a kezdetektől mindvégig a feudális hatalom alapegységei maradtak, bár azoknak az előjogoknak a jellege, amelyek az urakat illették meg a századok során, részben még mindig feltárára vár, főképp abban a tekintetben, hogy hogyan viszonyultak az adminisztratív kerületek rendszeréhez, amelyre II. Roger kora óta felosztották a szicíliai királyságot.<sup>18</sup> A magyar királyság esetében a vármegyék bel-

18 Vö. L. Feller: *Les Abruzzes médiévales. Territoires, économie et société en Italie centrale du IXe au XII siècle*. École française de Rome, Rome, 1998. A Szicíliai Királyság megyéiről: E. Jamsón: *The administration of the County of Molise in the Twelfth and Thirteenth Centuries*. English Historical Review 176. (1929) 529–559., 177. (1930) 32–65.; E. Cuzzo: „Quei maledetti Normanni”. Cavalieri e organizzazione militare nel Mezzogiorno normanno. Guida, Napoli, 1989. Az Anjou-korról: S. Pollastri: *La noblesse napolitaine sous la dynastie angevine: l'aristocratie des comtes (1265–1435)*. I–II. Thèse de doctorat, Paris X, Nanterre, 1995. Atelier national de reproduction des thèses, Lille, 1995.; Uő: *Le lignage et le fief: l'affirmation du milieu comtal et la construction des états féodaux sous les Angevins (1265–1435)*. Publibook, Paris, 2011. A jogi-intézményi megközelítés szempontjából megkerülhetetlen a mára már klasszikusnak számító P. Colliva: *Ricerche sul principio di legalità nell'amministrazione del Regno di Sicilia al tempo di Federico II*. I. Gli organi centrali e regionali. Giuffrè, Milano, 1964.; E. Mazzaresse Fardella: *Problemi preliminari allo studio del ruolo delle contee nel regno di Sicilia*. In: *Società, potere e popolo nell'età di Ruggero II*. Dedalo, Bari, 1979.; M. Caravale: *La monarchia meridionale*. Is-

ső szervezetének aprólékos elemzése, valamint a rendszer diakrón vizsgálata alapján egyértelmű, hogy – noha a vármegyék határai az 1000 körüli időszak óta komoly változásokon estek át –, nem létezett más jellegű területi felosztás az országban. Számos további kérdés vetődik fel a városokkal való kapcsolatot illetően, és a főbb autonóm központok dinamikája tekintetében is.

Térjünk most át a földrajzi-adminisztratív megközelítésről a politikai-gazdasági kérdésekre. A két általunk vizsgált terület, Magyarország és a dél-itáliai királyság e tekintetben is analóg problémákat vet fel, hiszen nem csupán arról van szó, hogy milyen intézményi változások zajlottak, és a feudális erők milyen szerepet játszottak a két ország későbbi berendezkedésében, hanem inkább arról, hogy a megyéket, tehát a területszervezés alapegységeit birtokló urak hogyan befolyásolták a gazdasági struktúrák alakulását és a gazdaságpolitikai irányvonalat. Ezek meghatározásánál a két ország uralkodói ugyanis felhasználták a familiárisokkal, a *comesek*kel, valamint az allodiális és feudális birtokokkal rendelkező urakhoz fűződő kapcsolataikat is. Ebből a szempontból azt mondhatjuk, hogy *Az Anjou Magyarország* című kötetben az olasz olvasóközönség elé tárt tanulmányok számos ponton hozzájárulnak ugyan ahhoz, hogy megértstük, mi volt az Anjou uralkodók szerepe az állami adórendszer kiépítésében és a kereskedelmi politikában, ám számos kérdést nyitva hagynak azzal kapcsolatban, hogy az urak és az uralkodók milyen feltételeket teremtettek a királyság belső fejlődéséhez. Úgy vélem, Dél-Itália vonatkozásában hasonlóképpen sok még a feltárni való probléma a középkori tartományok gazdasági potenciálja tekintetében. A földesúri jogok eredetének és tipológiájának vizsgálata mellett éppen ez az a kérdés, amin keresztül újragondolhatjuk Dél-Itália gazdasági fejlődésének problematikáját, ami gyakran ott van a politika- és intézménytörténeti kutatások hátterében is.<sup>19</sup> Ehhez csak részben kell a kutatást másfelé fókuszálnunk, hiszen a megyék és azok változó, flexibilis határainak vizsgálata<sup>20</sup> tulajdonképpen nem más, mint a térszerveződés rendszerkutatásának végpontja. E hosszú korszakról ránk maradt, sokszor szűkös forrásanyag segítségével egyenként kellene számba venni azokat a különféle – autonómiához köthető, gazdasági, urbanisztikai vagy kulturális – okokat, amelyek az adminisztratív terület feudális vagy más jellegű változásait meghatározták.<sup>21</sup> Az ismertetett

tutizioni e dottrina giuridica dai Normanni ai Borboni. Laterza, Roma–Bari, 1998. A dél-itáliai királyság berendezkedéséhez és az adminisztratív területi rendszerhez: J.-M. Martin: L'organisation administrative et militaire du territoire. In: Potere, società e popolo nell'età sveva. Dedalo, Bari, 1985. 71–121.

19 E kérdések újabb vizsgálatához ld.: S. Carocci–S. Collavini: Il costo degli stati. Politica e prelievo nell'Occidente medievale (VI–XIV secolo). *Storica* 18. (2012) 7–48.

20 Mára már impozáns szakirodalom áll rendelkezésünkre a határok kérdéséhez, ld. többek között: D. Nordman: Frontiere e confini in Francia: evoluzione dei termini e dei concetti. In: La frontiera da Stato a Nazione. Il caso Piemonte. Ed. C. Ossola–Raffestin. Bulzoni, Roma, 1987. és Castrum 4. Frontiere et peuplement dans le monde méditerranéen au moyen âge. Ed. J.-M-Poisson. École française de Rome–Casa de Velazquez, Roma–Madrid, 1992.

21 L. Gambi L.: I valori storici dei quadri ambientali. In: Storia d'Italia. I. I caratteri originali. Einaudi, Torino, 1972. 5–60. alapvetésén túl ld. továbbá a *Quaderni storici* tematikus számát: 12. (2008): Una geografia per la storia. Dél-Itália vonatkozásában ld. G. Brancaccio: Geografia, car-



kötet megfogalmazza e kutatási irányokat, ugyanakkor nyitva hagy számos kérdést – főként amelyek e jelenségek emberi tényezőivel kapcsolatosak. Felmerül az olvasóban, hogy ebben az aprólékos gonddal rekonstruált rendszerben kik is voltak valójában azok az udvari emberek, hivatalnokok, bánya- és kamarabérlők, bírák, akik a helyi és megyei szinten képviselték a királyságot. Az az érzésem, hogy e tanulmánykötet az igen magas szintű belső koherencia oltárán tudatosan áldozta fel az emberi tényező vizsgálatát, noha olykor érinti ezt az aspektust is, például amikor a tartományurak tetteiről szól, vagy amikor Csukovits Enikő arra emlékeztet, milyen fontos és meghatározó szerepet játszottak az egyházi emberek az európai kormányzati modellek terjesztésében.

Éppen emiatt, lezárásképpen szeretnék még egy utolsó szempontot megemlíteni. Az itt tárgyalt kérdések megengedik, hogy arra reflektáljunk, miképpen integrálódtak az egyébként jelentősen eltérő területek abba a földközi-tengeri Anjou hegemoniába, amelyet a 14. századi Európában tudatosan építettek fel, a helyi oligarchiákkal való összetűközéseken keresztül. Az, hogy a magyarországi uralkodók oly kevésbé voltak aktívak a törvényhozás terén, a nápolyi I. Károly és II. Károly fékezhetetlen lendületéhez képest; az, hogy a magyarországi Anjouk oly kis számú francia, provençe-i vagy éppen nápolyi személyzetet alkalmaztak (a Drugeteken kívül nem is tudunk olyan urakról, akik az uralkodók kíséretében jöttek és megtelepedtek volna a Magyarországon) – mind az Anjou hódítás sokszínűségét mutatja, s azt, hogy különböző helyszíneken lényegesen eltérő utat jártak be, alkalmazkodva azokhoz a társadalmi és politikai feltételekhez, amelyek az annektálni kívánt területet jellemezték.

Ha viszont máshonnan, az udvari kultúra, a nemesi értékek terjedése felől vizsgáljuk a kérdést, ami szintén jó ideje foglalkoztatja a magyar történészeket, akkor azt konstatálhatjuk, hogy az Anjou-monarchia egy olyan közös kultúrát közvetített, ami a dinasztia ellenőrzése alatt álló különböző területekről származó hagyományok, szokások, törekvések és gyakorlatok kölcsönhatásának eredményeképpen jött létre.<sup>22</sup>

Éppen emiatt a magyar középkorkutatás e kötetben közzétett eredményei rendkívül jól illeszkednek egy új nemzetközi, tudományos projekt perspektíváihoz. A projektet az Agence Nationale de la Recherche támogatja, és Olaszországban az École française de Rome koordinálja, s a részt vevő nemzetközi kutatógár-

tografia e storia del Mezzogiorno. Guida, Napoli, 1991.; Unità politica e differenze regionali nel Regno di Sicilia. Ed. C. D. Fonseca–H. Houben–B. Vetere. Congedo, Galatina, 1992. Szicíliahoz: V. D'Alessandro: Spazio geografico e morfologie sociali nella Sicilia del basso Medioevo. In: Commercio, finanza e funzione pubblica. Stranieri in Sicilia e Sardegna nei secoli XIII–XV. Ed. M. Tangheroni. Liguori, Napoli, 1989. 1–32.

22 Vö. La noblesse i. m. (10. jz.), különösen E. Csukovits: La vie noble en Hongrie (159–164.); M. Ságghy: Les femmes de la noblesse angevine en Hongrie (165–174.); Gy. Kristó: Les bases du pouvoir royal de Charles 1er en Hongrie (423–429.); G. Klaniczay: La noblesse et le culte des saints dynastiques sous les rois angevins (511–526.); M.-M. de Cévins–L. Koszta: Noblesse et ordres religieux en Hongrie sous les rois angevins (vers 1323–vers 1382) (585–606.); Zs. Hunyadi: The Hungarian nobility and the knights of St. John in Hungary (607–618.); S. Csernus: La Hongrie et les Hongrois dans la littérature chevaleresque française du Moyen Âge (717–735.).

da éppen azon munkálkodik, hogy elindítson egy olyan komparatív kutatást, amely a 13–14. századi Anjou tér tisztviselőinek vizsgálatán keresztül a különböző nemzeti historiográfiákat integrálja, és megértse ezáltal néhány olyan tényezőt, amely hozzájárult az európai identitásformák népszerűsítéséhez.<sup>23</sup>

Az Anjou-uralom a 13. és 14. században hatalmas területen volt jelen: kiterjedt Itália középső és északi részének egyes területeire, Dél-Itáliára, Szicíliára, Provence-ra, Anjoura, Moreára, Ciprusra, az észak-afrikai partvidékre és Magyarországra. Ez a körülmény remek alkalmat nyújt arra, hogy éppen azokat a kulturális, politikai és ideológiai kapcsolatokat és kölcsönhatásokat kutassuk, amelyek leginkább a társadalmi mobilitás során jöttek létre. Hiszen a tisztviselők áramlása jelentette az összekötő kapcsot a központi kormányzat és az uralom alatt tartott vidék között a 14. századi területi berendezkedés kialakításakor, és járult hozzá a kormányzási gyakorlat nagy területen történő elterjedéséhez. Itália vonatkozásában továbbá meghatározó szerepet játszottak a guelf befolyás alatt álló zónák kormányzati döntéseiben is.

*Az Anjou Magyarország* című kötet tehát fontos történetírói kezdeményezés, amely a politika- és intézménytörténeti aspektusok tárgyalásánál előnyben részesíti a területi nézőpontot, valamint a társadalom- és kormányzattörténeti megközelítést, s különösen hasznos az olasz közönség számára, amely a magyar nyelvű szakirodalommal kevésbé van tisztában. E könyv egyszerre kiindulópont és komoly elemzés, amely a szorosabb értelemben vett prozopográfiai kutatások számára is igen hasznos.

*(A recenziókat Falvay Dávid és F. Molnár Mónika fordította magyarra.)*

---

23 ANR–EFR Programme Europange: „Les processus de rassemblements politiques: l’Europe angevine (XIIIe–XVe siècles)”.





## R. Várkonyi Ágnesről

(1928–2014)

Ágnesnek teljes, mindenben sikeres élete volt. A teljességet és a sikert jórészt magának köszönhetette, részint pedig családi adottságok segítették hozzá. Saját, másoktól független, de az is lehet, hogy örökölt tulajdonsága volt a rendkívüli kötelességtudat. Minden önkéntes vállalását kiválóan teljesítette és minden rábízott feladatot lelkiismeretesen látott el. Semmilyen munkától nem ódzkodott és semmilyen munkát nem végzett kedvetlenül. Öröm volt tanítani őt, irányítani a tevékenységét, öröm a keze alatt dolgozni; ahogy korban előrehaladt, képességeinek más-más oldala került közel a környezetéhez. Ha egy szóval kellene jellemezni, Várkonyi Ágnes tehetséges ember volt. Emellett szembeötlő a gyerekkori képein, hogy milyen szép.

Diák korában, közvetlenül a háború után, még nem volt tüveg az iskola ablakain, amikor egyik tanára különleges könyveket vitt be a saját könyvtárából, hogy segítse Ágnes felkészülését az egyetemre. Mert egyetemre akart járni, ami a cinkotai tanítónőképző líceum tanulóinál, akik közé tartozott, nem következett természetesen. De Várkonyi Ágnes kiverekedte magának a lehetőséget. Előbb az angolkisasszonyoknál gimnáziumi érettségit tett, aztán beiratkozott a pesti egyetemre, ahol akkor volt hallgató, amikor a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemből – sok fázisban és többek között – az Eötvös Loránd Tudományegyetemet kialakították. Az átszervezéssel egyidejűleg került Várkonyi Ágnes a rossz származásúak kategóriájába. Apja vármegyei tisztviselő volt, anyja járásbírói irodában dolgozott; gyerekkoruk a fordulat éve után enyhén szólva nem várt fényes pálya. Addigra azonban Ágnes hihetetlen teljesítőképessége és könnyed munkabírása már nyilván közismertté vált. Nem kiszorították az egyetemről, hanem felszólították, hogy vegyen fel egy új szakot, a levéltárost. Ezzel, illetve mert nyilvánvalóan jól lehetett őt hasznosítani, összeköttetésbe került a szakma legjobbjaival. Különböző kisegítő munkákat bízta rá a Magyar Országos Levéltárban és az MTA Történettudományi Intézetében. Mire megkapta a diplomát, mindenki ismerte. Szinte természetesen került 1951-ben az intézetbe, ahol neves emberekből álló, kellemes baráti kör tagja lett. Niederhauser Emil köré szerveződtek. Velük járt Várkonyi Ágnes úszni és kirándulni, valamint Niederhauser vitte el Ágnes Sárközi Márta híres szabad szellemű zugligeti társaságába. Bibó István és Hajnal István is járt oda. Hamar kiderült, hogy Várkonyi Ágnesnek az összejövetelek tagjai közül Ruttkay Kálmán a legfontosabb.

Ruttkay különleges ember volt. Egyik kiváló tanítványa, Ferencz Győző azt írta róla, hogy „személyiségének van valami kisugárzása, és a pusztá gondolat,

hogy itt él a városban, segít a mindennapokban”. Aztán kering róla egy kis anekdotaszerű történet: Ruttkay angol hadifogságban volt, amikor az egyik őrlondoni látogatása előtt megkérdezte tőle, mit hozzon ajándékba neki. Ruttkay Kálmán a John Donne-összest kérte és kapta meg. A történetben azonban nem az ajándékba kért könyv az érdekes. Az elképesztő az, hogy hadifogoly az özrőjével ilyen, barátinak nevezhető kapcsolatba kerül. Tényleg sajátos kisugárzás kell hozzá. A kívülről álló Kálmán finoman ironikus szellemességét és őszinte öniróniáját élvezte. Várkonyi Ágnes többször nyilatkozott arról, miszerint nemcsak a magánéletben, a szakmában is mindent Ruttkay Kálmánnak köszönhet. Ötven éven át éltek együtt a látható jelek szerint meghitt, boldog házasságban. Ez alatt az idő alatt alakult ki Várkonyi Ágnesben az a meggyőződés, amelyről többször is beszélt: a családot minden más elé kell helyeznünk. Két okos és szép lányt szült. Több szakmai lehetőséget elhárított magától miattuk. De a lemondást egyrészt megengedhette magának; így is ragyogó karriert futott be. Másrészt megvolt a gyümölcse. Ágnest a családja sok változást hozó, zűrzavaros korunkban nyugalommal és békével vette körül. A Ruttkay lányok, Zsófi és Eszter gyerekei tehetséges, vállalkozó szellemű fiatal emberek lettek. Nekik és szüleiknek köszönhető, hogy Ruttkay Kálmánnak és Várkonyi Ágnesnek szép öregsége volt. És ők segítették át Ágnest a férje halála felett érzett szörnyű megrázkódtatáson. Majdnem négy évig élt még közöttük özvegyen.

Az első könyve jóval a kislányok születése előtt, 1951-ben jelent meg. A Vak Bottyán néven ismert híres hadvezérről, Bottyán Jánosról szólt, akinek a Rákóczi-szabadságharcban volt kimagasló szerepe. A könyvet akkor közismert népszerűsítő sorozatban adták ki. Nagy tudományos jelentősége nem volt. Mégis ezzel a kis munkával indult el Várkonyi Ágnes azon az úton, hogy a Rákóczi-szabadságharc és személyesen II. Rákóczi Ferenc legnagyobb szakértőjévé váljék. Szorosan kapcsolódott ide másik nagy témája, a historiográfia. Mert a kurucok neves történetírójáról, Thaly Kálmánról kellett volna kurucos szemléletű életrajzot írnia, de tárgyilagos biográfia lett belőle, Várkonyi Ágnest azonban megragadták a történetírás módszertanának problémái; újra meg újra visszatért hozzájuk. Harmadik kedves témája a történeti ökológia lett. Várkonyi ebben nem egyszerűen kimagaslót alkotott, hanem ő hozta létre Magyarországon a történeti ökológiát mint önálló tudományt.

1989-ben írta meg tanulmányát *Folyóvízünk, amelyből élünk* címmel a *Valóságban*. Magyarország akkor a rendszerváltás vitáitól volt hangos. A bős-nagy-marosi vízlépcső építése különösen heves indulatokat váltott ki. Ebben a feszült politikai légkörben hívták meg Várkonyi Ágnest a Duna Kör egyik összejövetelére. Valószínűleg egyszerűen környezetvédelem-történeti előadást vártak tőle. Az sem lett volna kis teljesítmény, de ő egy lépcsővel magasabbra lépett, és bemutatatta hallgatóinak egy új tudomány alapjait. Az előadás szövege jelent meg a *Valóságban*, és nagy sikert aratott. Jelentős hatása volt: hamarosan megkezdődött a történeti ökológia oktatása az ELTE-n. A történet nagyon jellemző Ágnesre. Összeköttetésben állt a politikával, bár egyáltalán nem volt politikus alkat. A szakmában időnként dülő heves elvi vitákba sem igen avatkozott be. De nem

zárkózott el, és ha hívták, elment. Ha pedig már ott volt valahol, letett valami érdemlegeset az asztalra: a Duna Körnek a történeti ökológiáról írt, az úgynevezett Molnár Erik-vitában az abszolutizmus államformájának különböző vonatkozásairól publikált jelentős tanulmányokat. A sok összefüggést a politika és a történetíró között lehetetlen mind felsorolni. Várkonyi Ágnes – vagy ahogyan tudósként nevezte magát, R. Várkonyi Ágnes – hivatalos publikációs listája az MTA honlapján csak 2012 őszéig, amíg feltöltötték, 484 tételt tartalmaz. A tételek között vannak esszék és többkötetes nagy munkák, a békekötések természetéről, Rákóczi gyerekkoráról, a reneszánsz kultúráról, kertekről és katonai élelmезésről szóló könyvek vagy tanulmányok. Ágnes a történeti témák végtelen, bonyolult szerkezetű soráról írt.

Az életműnek minden sokoldalúsága ellenére is vannak gondolati gócpontjai. Vagy talán éppen azért alakultak ki benne jelentős eszmei egységek, mert Várkonyi Ágnes a legtöbb ötletét, illetve eredményét sokszor, sokféle szempontból járta körül. Az időről, konkrétan az idősíkok kapcsolatáról felállított töprengései nemcsak egyes jelenségekre, hanem a múlt értelmezésére általában is érvényesek. E gondolatcsoport logikailag abból a felismerésből indult ki, hogy a múltba saját jelenünkől lépünk vissza – a kettő csak együtt nyerhet értelmet. Másrészt a múltnak is vannak adott jelenei, Várkonyi művében kiemelten Rákóczi Ferenc, Zrínyi Miklós, Thököly Imre vagy Zrínyi Ilona élete. Mit, mikor akartak megvalósítani? Elképzeléseik mikor realizálódtak? Hogyan viszonyul a történeti cselekvő szándéka és a szándék megvalósulása, megvalósítása egymáshoz? Ezekre az ezoterikusnak tűnő kérdésekre Várkonyi Ágnes kézzelfogható, világos válaszokat keresett. Egyértelmű álláspontja természetesen nem lehetett; nem is törekedett arra, hogy ilyet találjon. Sok helyen, sok összefüggésben írt az időről. Egy másik lényeges gondolati gócpont Várkonyi Ágnesnél inkább a magyar történelemmel függ össze, de ennek is van általánosítható tartalma. Európa és Magyarország vagy Magyarország és Európa lehetne a neve. E probléma tágabb értelemben a kölcsönösségről szól. Mert Várkonyi szerint Magyarországot nem egyszerűen az tette a Nyugat részévé, hogy az ottani kultúrában gondolkozott. Az egyszerű tény helyett sokkal bonyolultabbat fogalmazott meg. Azt állította, a lényeg abban van, miszerint Magyarország nemcsak elhozott értékeket Európából, hanem vitt is oda értékeket. És Ágnes mindig hangsúlyozza: a 16–17. századról beszél, amikor Magyarország legnagyobb része a török birodalom hatalma alá tartozott. Végül a harmadik nagy egysége Várkonyi Ágnes szakmai gondolkészletének magára a történészre, a történetíró munkájára vonatkozik. A történésznek arra kell szerinte vigyáznia, hogy kutatása folytatható legyen. Vagyis saját gondolatmenetünk, szakember mivoltunk mintegy magától értetődően határozza meg munkánk módszerét és tartalmát, de nem tekinthetjük magunkat öntörvényűnek. Röviden és vulgárisan: munkánk legyen az éppen folyó diskurzusok része. Ha úgy tetszik, eredményeinket a nagy egészhez fűzött hozzászólásként adjuk elő.

Várkonyi Ágnes elégedett lehetett életműve hatásával. Publikációira itthon és külföldön tudósok generációi hivatkoznak folyamatosan. Eredményei felett voltak viták, és sokan fejezték ki az egyetértésüket vele. Szakmai súlyát jól szemléltetik



közelmúltbeli események. Az elmúlt év elején fejezte be egy általa vezetett OTKA-kutatócsoport a tevékenységét. Vállalkozásuknak a „Magyarország a kora újkori Európában” címet adták, nemzetközi stáb dolgozott benne, és remek munka nyomán ragyogó eredményekkel zárult. Több konferencia rendezése mellett tanulmányköteteket adtak ki itthon és külföldön. Az első művek bemutatóján még részt tudott venni, az újabbakat azonban már a témavezető jelenléte nélkül fogja megismerni a szakma. Várkonyi Ágnes még élt, de már nem tudott elmenni arra a konferenciára, amelyet „R. Várkonyi Ágnes historiográfiai munkássága tiszteletére” rendeztek szakértők tavaly novemberben a magyar történetírásról.

*Péter Katalin*

## Katus László

(1927–2015)

Az előző század hatvanas éveitől megújuló hazai történettudomány egyik alakító egyénisége. Félig-meddig rejtőzködő nagyság a tudomány már régóta elpiacosodott, tolakodó világában. Hivalkodást kerülő egyénisége, közismert szerénysége is közrejátszott abban, hogy a külvilág számára nem csillogott – talán legbelül sem igényelte –, a tudománnyal szemben érzett alázatától vezérelt minőségi szakmunkát tartotta küldetésének. Fáradhatatlan, sokat dolgozó, rendkívül sokoldalú munkása volt a magyar újkor, a középkelet-európai kapitalizálódó fejlődés modern értelemben vett történeti kutatásának, később a számára különösen kedves európai középkornak és az egyháztörténetnek. A jövő feladata széles körű munkásságának beható elemzése, ami akár újabb fénysugárt vethet szakmánk elmúlt bő fél évszázadának útkereséseire, helyzetére – ha még lesz, akit érdekeljen a nem látványos folyamatok, sorsok valós alakulása.

Katus László 1927. július 13-án született Kalocsán, ám kiskorától Kispesten élt, nyomdászcsaládban – amire mindig büszkén emlékezett, s nyilván innen eredt vonzódása a szakmunkásság, a gyáripar és persze a Wekerle-telep iránt, ahonnan sosem költözött el. Róla szólva nem mellőzhető, hogy valóban hívő katolikus volt, hosszú éveken át tanult hétvégeken a jezsuiták Mária-kongregációjában, korán megismerve például a hit és a természettudomány modern szintézisével foglalkozó Teilhard de Chardin elérhető írásait. Saját korszerű, aktív vallásosságát sohasem adta fel.

A budapesti egyetem bölcsészettudományi karán tanult 1945 és 1950 között, főleg középkori egyetemes történelemmel foglalkozott Deér József, Váczy Péter, Hajnal István irányítása alatt. 2007-ben adott terjedelmes, ám színes és rendkívül pontos életút-interjújában (*Századvég* 2007. 3. szám) elmesélte, hogy az 1949 körüli rendszerváltozás forgatagában hogyan kellett a cseh és lengyel nemzettudat középkori előzményeiről még Deér Józsefnél elkezdett, Váczy Péterhez írt szakdolgozata helyett egy másikat írnia az 1848–1849-es szabadságharc hadiiparáról. S tudjuk, hogy ekkor kapta a „klerikális reakció befolyása alatt álló” minősítést, noha a káderlapján is elismerték tudását és szorgalmát. Szinte további szakmai pályájának jelképe, hogy már indulásának legelején „választania” kellett a középkor és az újkor között.

Az MTA Történettudományi Intézetében 1951-től volt külső munkatársa a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó munkaközösségnek, ahol I. Tóth Zoltán megbízásából készít könyvméretű előtanulmányt az újkori horvát történelemről. A már említett elítélő egyetemi káderlapja miatt nem véglegesítik; a szakma segítségével az Országos Széchényi Könyvtárban kap állást, 1954-től az OSZK gyöngyösi könyvtárának (a ferences könyvtárnak) a működtetője. 1957 szeptemberétől már valóságos munkatársa az MTA Történettudományi Intézetének, az egyetemes történeti osztályon dolgozott, volt osztályvezető-helyettes is Kovács Endre mellett, majd Hanák Péter áthívta az újkori magyar történeti osztályra. Ekkor már kész volt hétszáz oldalas kandidátusi disszertációja Horvátország történetéről, amelyben a kényes újkori horvátkérdést elemezte. 1963-ban megvédte, ám akkor a mű nem jelent meg, csak folyóiratokban néhány részlete, s amikor aztán az intézet szorgalmazta, ő nem akarta kiadni, mert már túlhaladottnak érezte.

A nemzetiségi kérdés kutatásától fokozatosan tért át a dualizmus kori gazdaságtörténet vizsgálatára, az egész Habsburg Monarchia gazdaságfejlődésének, demográfiai, társadalmi viszonyainak kutatására. Azon a fordulatot jelentő 1964. évi budapesti nemzetközi Monarchia-konferencián, melyen kitűnt, hogy a „frontvonalak” immár elsősorban nem a „burzsoá” és a „marxista” történettudományok között húzódnak, hanem inkább a modern szakszerűség és az avított nacionalista örökség őrzői között, Katus Lászlónak (és Kolossa Tibornak) példás szerepe volt. Katus a kiegyezés kori nemzetiségi kérdés gazdasági és társadalmi alapjairól készített regionális statisztikai bázisú elemzést – közvetve megcáfolta a nemzetiségek „kettős elnyomásának” szomszédainknál különösen kötelező (leninistának számító) tézisé. (Kolossa ezt az összmonarchia agrárszerkezetében vizsgálta.) Ekkor Katus már abba az informális kis csapatba (Hanák Péter, Ránki György, Berend T. Iván) tartozott, amely bekapcsolta a magyar történettudományt a Nyugaton alig hamarabb kibontakozott, főként amerikai indíttatású – persze a kremlinológiai háttérrel sem nélkülöző – modern Monarchia-kutatásba. Katus azonban különutas is volt. Makkai László mellett talán ő volt Fernand Braudel, az Annales-iskola vezéralakjának legközelebbi magyar kollégája, amiben közrejátszott régóta erős vonzalma a francia kultúrához. 1965 után többször járt hosszabb kutatóúton Párizsban EHESS-ösztöndíjjal, vásárolta a legújabb szakkönyveket, ott barátkozott meg a kvantitatív történetírással. Az első kö-

zött volt, akik hasznosították W. W. Rostow, S. Kuznets és mások még eléggé friss munkáit a gazdasági növekedés állomásairól, a tőkeképzésről, transferről, s az Anales szellemiségét a hosszú időtávok vizsgálatával.

Történetírásunkban mérőföldkönek számít *A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdése* című 1967. évi tanulmánya, amely a *Történelmi Szemlé*ben jelent meg, s amelyben kvantitatív módszerrel, az angol, az orosz és a magyar ipari növekedés egybevetésével kimutatta, hogy bármekkora falusi textilipar mint előzmény, bármilyen protekcionista vámpolitika sem elégséges valami politikailag kívánatos önálló tőkés fejlődés születéséhez. Vítacikk volt ez, fontos része az úgynevezett Tolnai-vitának, melynek ismételt felülvizsgálata tanulságos feladata lehet historiográfiánkban. Ezután már a hazai rendezvények mellett rendszeres résztvevője lett a nemzetközi konferenciáknak, tartott előadást Bécstől Bloomingtonig, Helsinkitől Szófiáig, Jeruzsálemig, s hovatovább ismertebb volt a külföldi szakmai körökben, mint idehaza a gazdaságtörténettől általában, új útjaitól pedig különösen idegenkedő világunkban.

Az MTA Történettudományi Intézetének nagy vállalkozásában: a tízkötetes magyar történeti szintézisben az 1867 és 1918 közötti időszak nemzetiség- és gazdaságtörténeti fejezetei részben vagy egészben való elkészítését kapta feladatul, de a 6. kötet (1848–1890) szerkesztésének kényes feladata, az igen különböző felfogású szerzők fejezeteinek korrekt összehangolása, javíttatása is elsősorban rá hárult. A 6. és 7. kötetben végzett munkájával párhuzamosan készítette *Gazdasági növekedés Magyarországon 1848–1918* című nagydoktori disszertációját, melynek benyújtására azonban sohasem került sor. Holott az ennek alapját képező, 1967-ben elkészült, csak angolul megjelent *The Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism. A Quantitative Analysis* című tanulmánya kivívta a nemzetközi szakma elismerését, s a mai gazdaságtörténet-szek számára is alapmunka.

És itt célszerű kitérőt tenni az 1970-es évek hivatalossága és tudományossága közötti kapcsolatok sajátosságaira, éppen Katus László példáján. Vallási kisközösségi tevékenysége miatt a belügyi szervek nemcsak figyeltették, hanem piros útlevelet is bevonták, politikai büntetés alatt állónak számított. Úgy emlékezett vissza, hogy ezért nem adhatta be disszertációját. Ugyanakkor az intézet – ezt is elmondta – nem kifogásolta hitéleti aktivitását („ha neked ez fontos, nyugodtan csináld tovább”), nyugati utazásaihoz rendszeresen beszerezte számára a szolgáltatási útlevelet. Így az a paradox helyzet állt elő, hogy Nyugatra utazhatott, a „szocialista országokba” viszont hét évig nem mehetett.

A szakma nagy teherbírású, vállalkozó kedvű robotosa volt. Részt vett a Történettudományi Intézet majd minden vállalkozásában: a korai nemzetiségtörténeti nagybibliográfia készítésétől az egyetemi tankönyv 4. kötetének munkálatain vagy üzemtörténeten át a már említett „tízkötetesig”, a nagyatlász tervezésétől annak napi munkálataiig, nemzetközi kutatási programokban, kül- és belföldi konferenciákon. A legkorábbi számítógéphasználók közé tartozott; programkészítésre, adatbázis-összeállításra sok szellemi (és fizikai) energiát fordított – újabb feladatokat jelölve ki magának.



A középkortól nem szakadt el teljesen. Beltagja volt annak a valóban informális intézeti körnek, a tiszteletet parancsoló „Makkai-szobának”, melyben elsősorban középkorászok (Makkai László, Fügedi Erik, Györffy György, Szűcs Jenő, Benda Kálmán) kedélyes kávézás közben tárgyalták meg a szűkebb szakma (és a szélesebb világ) időszerű kérdéseit.

Új típusú kibontakozási területet teremtett számára, hogy intézeti munkája mellett 1984-ben meghívást kapott a még formálódó pécsi egyetemre, ahol később a középkori és kora újkori tanszéket vezette, és ahol a klasszikus kurzusok mellett régi kedvenc témáját, a középkort is taníthatta, bevezette az egyháztörténet oktatását, a történeti statisztikát, s másik kedvelt érdeklődési területét, a történeti demográfiát, sőt a művészettörténetet is. Miként másoknak, neki is (kezdetben) reménykeltő volt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem megindulása. Ókortörténész feleségével, Hegyi Doloresszel együtt vettek részt az egyetem első kurzusainak vezetésében. 1993-tól főállásban tanított ezen az egyetemen, szervezte a történeti intézetet, oktatott még egyháztörténetet is. Megbízatásának ott 1997-ben vége szakadt. Ám Pécsen nyugdíjasként is tovább tanított, s (formailag kültagként) tovább dolgozott az MTA Történettudományi Intézetében is, emellett tanított még a Zeneművészeti Egyetemen, valamint a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskolán. Az oktatás további ösztönzés volt arra, hogy megírja *A középkor történetét* (2000), később *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914* című adatgazdag, mintaszerűen megbízható szintézisét.

Kedvelt, a humort sem kerülő tanár és tudós volt. A hetvenedik születésnapjára megjelent tisztelegő kötetben az Akadémia elnöke, egyben kollégája írta róla, hogy olyan tépelődő alkotó, aki arra törekedett, hogy maga választhassa útját, soha nem engedett a szakmai színvonalasság igényéből – a legjobb társadalomtudományos kutatótípus.

Fokozatosan szélesedő spektrumú munkásságának termését még vázlatosan sem lehet áttekinteni. Hozzá legközelebb álló tanítványa és munkatársa, Nagy Mariann Katus fontosabb publikációiból 10 könyvet, 12 könyvfejezetet és 61 tanulmányt emelt ki. S vannak kéziratai is. Hosszú a sora szakmai tisztségeinek. Tagja volt az MTA Történettudományi Bizottságának, a Történeti Demográfiai Albizottságának, az informatikai bizottságnak; alapító elnöke lett az MTA Egyháztörténeti Munkabizottságának. Tagja volt a magyar–francia, a magyar–török történész vegyes bizottságnak – első könyvét Kemal Atatükről írta –, a magyar–olasz bizottságnak – visszatérően foglalkozott a Risorgimentóval. Szerkesztőbizottsági tagja volt a *Századoknak*, *Történelmi Szemlének*, az *Acta Historicának*, a *Történeti Demográfiai Közleményeknek*, a *Canadian–American Slavic Studies*-nak, a *Rubiconnak*. 1973-ban és 2009-ben kapott Akadémiai Díjat, 1993-ban Ránki György-díjat, 2003-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjével tüntették ki.

Téves volna a nagy szakmai termésből arra következtetni, hogy zárkózott szobatudós lett volna. Cserkészkorától kitartott a kirándulás, a sielés mellett. Nagyon szeretett utazni – tudott vagy nyolc élő nyelvet –, vitte a hallgatóit is. Kedvelte a

művészeteket, a társaságot. Képzett borszakértő is volt... Keresztény szociális gondolkodása nyitotta a társadalompolitika kérdései, az alul lévők gondjai iránt. Igyekezett teljes életet élni. Úgy hisszük, sikerült neki. Amennyire a mi korunkban lehetett.

2015. január 26-án halt meg Budapesten. Sokan gyászolták. Sokáig fogjuk gyászolni.

*Szász Zoltán*





HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

## CONTENTS

### STUDIES

Beatrix F. Romhányi: Monastic Network – Settlement System – Population. On the demographic changes of the medieval Hungarian Kingdom	1
Géza Pálffy: The Century of Ruptures and Compromises: The History of the Kingdom of Hungary in the Seventeenth Century from a New Perspective	51
Gábor Erdődy: László Szalay the Politician	67
Iván Zoltán Dénes: Gyula Szekfü's Image of Gábor Bethlen	97

### WORKSHOP

Márton Szilágyi: To Bear the Unbearable. The Prison-World of the Convicts of the Martinovics Conspiracy	121
Iván Halász: Polish City-states under International Supervision in Pre-1939 Europe: Cracow and Danzig as Free Cities	131

### REVIEW ARTICLE

Researches on the Angevin Monarchy in Hungary from an Italian and French Perspective	155
--	-----

COMMEMORATION	175
---------------	-----

---

## E SZÁMUNK SZERZŐI

DÉNES IVÁN ZOLTÁN, az MTA doktora, eszmetörténész (Budapest) • ERDŐDY GÁBOR, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE) • ARMAND JAMME, directeur de recherche (CNRS, Paris) • HALÁSZ IVÁN PhD, tud. főmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet), a Sziléziai Egyetem (Opava) Közpolitikai Karának vendégprofesszora • VINNI LUCHERINI (Università degli Studi di Napoli Federico II) • SERENA MORELLI (Seconda Università degli Studi di Napoli) • PÁLFFY GÉZA, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • PÉTER KATALIN, az MTA doktora, kutató professor emeritus (MTA BTK TTI) • F. ROMHÁNYI BEATRIX, a történelemtudományok kandidátusa, tanszékvezető egy. docens (Károli Gáspár Református Egyetem) • SZÁSZ ZOLTÁN, a történelemtudomány kandidátusa, ny. tud. tanácsadó (MTA BTK TTI) • SZILÁGYI MÁRTON, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE)

ELTE=Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI=Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a <a href="http://www.tti.btk.mta.hu">www.tti.btk.mta.hu</a> honlapon olvasható
--



Ára: 1000 Ft  
Előfizetőknek: 850 Ft

*TERJESZTI A MAGYAR POSTA*

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,  
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444,  
e-mailen: [hirlapelofizetes@posta.hu](mailto:hirlapelofizetes@posta.hu), faxon: 1-303-3440,  
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,  
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi  
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében  
(1014 Budapest, Úri utca 53.,  
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

# TÖRTÉNELMI SZEMLE

A Történelmi Szemle 2015-ös évfolyamának  
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és  
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

**nka**

Nemzeti Kulturális Alap

